

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı
Din Sosyolojisi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**MEŞRÛTİYETİN SOSYAL KABULÜ
(DİYARBAKIR VE ÇEVRESİ
ÖRNEĞİ)**

Faruk EVRENK

Diyarbakır, 2012

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Din Sosyolojisi Programı

Yüksek Lisans

**MEŞRÛTİYETİN SOSYAL KABULÜ
(DİYARBAKIR VE ÇEVRESİ ÖRNEĞİ)**

Faruk EVRENK

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Alaattin DİKMEN

Diyarbakır-2012

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum
MEŞRUTİYETİN SOSYAL KABULÜ (DİYARBAKIR VE ÇEVRESİ ÖRNEĞİ” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

Tezim sadece Dicle Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

Tezimin ... yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

.../...../.....

Faruk EVRENK

YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI

MEŞRÛTİYETİN SOSYAL KABULÜ (DİYARBAKIR VE ÇEVRESİ ÖRNEĞİ) adlı Yüksek Lisans tezi, Dicle Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi'ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan
Faruk EVRENK

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Alaattin DİKMEN

KABUL VE ONAY

Faruk EVRENK tarafından hazırlanan MEŞRÛTİYETİN SOSYAL KABULÜ (DİYARBAKİR VE ÇEVRESİ ÖRNEĞİ) adındaki çalışma, 09/07/2012 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Sosyolojisi Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak oybirliği ile kabul edilmiştir.

[İ m z a]

[Adı ve Soyadı] (Başkan)

[İ m z a]

[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Danışman)

[İ m z a]

[Unvanı, Adı ve Soyadı] [(İkinci Danışman)]

[İ m z a]

[Unvanı, Adı ve Soyadı]

[İ m z a]

[Unvanı, Adı ve Soyadı]

Enstitü Müdürü

.../.../20..

ÖZET

Bu çalışmada II. Meşrutiyet'in İlanı'nın -Diyarbakır ve çevresinde- sosyal kabulü ele alınmıştır.

II. Meşrutiyet, Osmanlı Devletinin yarı demokratik yönetime geçtiği bir dönemdir. Bu dönemde İstanbul'da siyasal ve toplumsal hareketlilikler görülmüştür. Bu politik ve toplumsal hareketlilikler birçok araştırmacı tarafından incelenmiştir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde "Meşrutiyet" hakkında genel bilgiler ve Meşrutiyetin arka planı olarak Osmanlı Devlet idaresi ele alınmıştır. Bunun yanında Osmanlı Devletinin 17. ve 18. yüzyılda ki yenilenme faaliyetleri Meşrutiyete hazırlayıcı faaliyetler olarak düşünülmüş ve ele alınmıştır.

İkinci bölümde Osmanlı Vilayat-ı Şarkiyesi ve Diyarbakır Vilayeti ile ilgili genel bilgiler verilmiştir.

Üçüncü bölümde ise II. Meşrutiyetin Diyarbakır ve çevresindeki yansımaları ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler

II. Meşrutiyet, Diyarbakır Vilayeti, Sosyal Kabul.

ABSTRACT

In this study , the social acceptance of the proclamation of II. Constitutional Monarchy in and around Diyarbakir was analysed.

II. Constitutional Monarchy that period the Ottoman Empire had passed semi-democratic government.

During this period the political and social movement were appeared in İstanbul. This political and social movement were analysed very much by many researchers.

This study consist of three chapters.

In the first chapters, some information was given about "II. Constitutional Monarchy" and Ottoman state administration was analysed as background of the Constitutional Monarchy. In addition, regeneration activities in the 17 and 18 century of the Ottoman Empire was considered and analysed as preparatory activities to Constitutional Monarchy

In the second chapter, the general information were given about the eastern cities Ottoman Empire and the province of Diyarbakır.

In the third chapter, reflections of the Constitutional Monarchy that was seen in and around Diyarbakir were analysed.

Key Words

II. Constitutional Monarchy, The Province of Diyarbakır, The Social Acceptance.

ÖNSÖZ

Meşrutiyet tecrübesi, yaklaşık altı asırlık bir dünya devletinin devam ettirdiği yönetim biçiminin değiştirilme çabası olarak düşünülebilir. Bu çaba "bu devlet nasıl kurtulur?" sorusu etrafında birleşen insanların yürütmüş oldukları düşünsel çabanın siyasete uygulanan ve yansıyan boyutudur.

Meşrutiyet tecrübesi, Osmanlı yönetim tarihinde iki defa yaşanmıştır. I. Meşrutiyet Dönemi çok kısa sürmüştür. Meclis'in açılması ile padişah tarafından kapatılması bir olmuştur. Yaklaşık 30 sene kadar sürecek olan son saltanat rejimi olarak II. Abdulhamit'in dönemi yaşanmıştır. 1908 yılına gelindiğinde ise gerek yurt içi gerekse yurt dışında örgütlenen saltanat muhalifi kimseler II. Meşrutiyeti Sultan II. Abdulhamid'e ilan ettirerek bu dönemi başlatmış oldular. II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı devletinin gerek yönetim kademesinde gerekse halk kademesinde bir çok değişikliklere neden olmuştur. Osmanlı Devleti, yönetiminde parlamentonun etkin olduğu yarı-demokratik bir ülke konuma gelmiştir. Seçimler yapılmış, hükümetler kurulmuştur. Demokrasi yolunda önemli adımlar atılabilmiştir. Yaklaşık 10 yıllık Meşrutiyet dönemi içerisinde dört önemli seçim yapılmış, 14 kabine kurulmuştur. Veriler bu dönemde ne kadar hareketli bir politik sürecin yaşandığını göstermektedir.

II. Meşrutiyet'in ilanı ile ülke genelinde bir özgürlük ortamı oluşmuştur. Daha önceden sansüre gönderilen gazeteler sansüre gönderilme zorunluluğu olmadan neşredilmiştir. Birçok yeni yayım imtiyazı rahatlıkla alınabilmiş. Toplumun hemen her kesimini ilgilendiren gazete ve dergiler yayınlanmaya başlamıştır. Bu yolla halk bilinçlendirilmeye çalışılmıştır.

Hemen her önemli olay gibi II. Meşrutiyet'in İlanı da başkent olan İstanbul'da son derece hareketli olaylara neden olmuştur.

Bu çalışma, II. Meşrutiyet'in İlanı'nın Diyarbakır ve çevresinde nasıl yansıdığını tespit etmeyi amaçlamaktadır. Özelde Diyarbakır ve çevresini hedeflemekte ise de özet bir bakışla, doğu bölgesinde yaşayan halkların olaya nasıl baktığı üzerinde de durulmuş ve elde edilen veriler sunulmuştur.

Bu çalışmada II. Meşrutiyetin Güneydoğuda Anadolu'daki yankıları ve sosyal kabulü incelenmeye çalışılacaktır.

Çalışmamış giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde "Meşrûtiyet" kavramı linguistik bağlamda ele alınmış, Meşrûtiyet'in siyasi ve sosyal değişimdeki etkisi üzerinde durulmuştur.

Birinci bölüm ise, iki ana alt başlıktan oluşmaktadır. Birinci ana başlıkta geleneksel Osmanlı yönetim yapısı ve bu yapıyı oluşturan unsurlar üzerinde durulmuştur. İkinci ana başlıkta ise, Meşrûtiyet dönemi öncesinde meydana gelen önemli değişim ve bu yenileşme çabalarına değinilmiştir. Böylece Meşrûtiyet'e giden yolda önemli kavşak noktaları tespit edilmiş olmaktadır. Dolayısıyla incelenen Meşrûtiyet dönemi daha iyi bir şekilde anlaşılacak olacaktır.

İkinci bölümde, incelenen dönem olan XIX. yy.'da Osmanlı Vilayat-ı Şarkiyesi'nin bir portresi çizilmiştir. Bununla beraber tezin en ilgili olduğu vilayet olan Diyarbakır vilayetinin de idari yapısından iktisadi, dini, siyasi ve kültürel durumuna kadar genel yapısı verilmiştir.

Son bölüm olan üçüncü bölümde ise Meşrûtiyet ortamında ortaya çıkan fikir akımları, Meşrûtiyet'in parlamento hayatı ve Vilayat-ı Şarkiyede -özelde Diyarbakır ve çevresi- sosyal, iktisadi, dini yansımaları gibi konular ele alınmıştır.

Çalışmam boyunca her türlü desteği göstererek çalışmanın son haline gelmesinde ciddi emek ve katkıları olan danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Alaattin DİKMEN Bey'e müteşekkirim. Ayrıca karşılaştığım her türlü zorluk karşısında yardımlarını esirgemeyen Yrd. Doç. Dr. Celal ÇAYIR Bey'e, tez konusunu seçmemde yönlendirmeleriyle yardımcı olan Yrd. Doç. Dr. Orhan ATEŞ Bey'e, tezi okuyup olumlu katkılarda bulunan meslektaşım Arş. Gör. Ali ÖZENÇ Bey'e teşekkür ederim.

Faruk EVRENK

Diyarbakır-2012

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	viii
ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ	1
1. KONUNUN SEÇİM VE ÖNEMİ	1
2.AMACI.....	1
3. VARSAYIMLARI.....	2
4.SINIRLILIKLARI	2
5. YÖNTEMİ.....	3
GİRİŞ	4

I. BÖLÜM

MEŞRÛTİYET

1.1. MEŞRÛTİYET NEDİR?	7
1.2. POLİTİK BİR ÇAĞRIŞIM OLARAK MEŞRÛTİYET	8
1.3. SOSYAL VE İKTİSADİ DEĞİŞMEDE MEŞRÛTİYET'İN ROLÜ.....	12
2.MEŞRUTİYETİN ARKA PLANI.....	17
2.1.OSMANLIDA İDARİ YAPI.....	17
2.1.1. Devletin Başı Padişah/ Sultan ve Meşruluğu	18
2.1.2. Yasama ve Yargı Mekanizması	20
2.1.3. Devletin Danışma Meclisi "Divan-ı Humayun"	22
2.1.4. Yürütme Organı	25
2.1.4.1. Merkez Teşkilatı.....	25
2.1.4.2. Taşra Teşkilatı	27

2.2. MEŞRUTİ YÖNETİMİ HAZIRLAYAN GELİŞMELER.....	28
2.2.1. TECDİD HAREKETLERİ : XVII. VE XIX. YY	29
2.2.1.1. III. Selim Dönemi Tecdid ve Tanzim Faaliyetleri	35
2.2.1.2. II. Mahmud Dönemi Tecdid ve Tanzim Faaliyetleri	39
2.2.1.3. Tanzimat Fermanı	43
2.2.1.4. Islahat Fermanı.....	50

II. BÖLÜM

OSMANLI VİLAYAT-I ŞARKİYYESİ VE DİYARBEKİR VİLAYETİ

2.1. OSMANLI VİLAYAT-I ŞARKİYYESİ:XIX. YÜZYILDA	53
2.1.1. VİLAYAT-I ŞARKİYYENİN İDARİ YAPISI.....	53
2.1.2. VİLAYAT-I ŞARKİYYENİN İKTİSADİ DURUMU	64
2.1.3. VİLAYAT-I ŞARKİYYENİN SOSYO- KÜLTÜREL VE DİNİ DURUMU	69
2.2. XIX. YÜZYILDA DİYARBEKİR VİLAYETİ.....	74
2.2.1. DİYARBEKİR VİLAYET'İNDE İDARİ YAPI.....	74
2.2.2. DİYARBEKİR VİLAYETİ'NDE SOSYO-KÜLTÜREL VE İKTİSADİ HAYAT	77
2.2.3. DİYARBEKİR VİLAYETİ'NDE DİNİ HAYAT	84

III. BÖLÜM

MEŞRÛTİYETİN DİYARBEKİR VE ÇEVRESİNDE SOSYAL YANSIMALARI

3.1. MEŞRÛTİYET ORTAMINDA OLUŞAN FİKİR AKIMLARI.....	87
3.1.1. Garpcılık (Baticılık) Akımı	88
3.1.2. İslamcılık Akımı	89
3.1.3. Türkçülük Akımı	89
3.1.4. Meslek-i İçtimai Akımı	90

3.1.5. Sosyalizm Akımı.....	91
3.2. II. MEŞRÛTİYET DÖNEMİNİN PARLAMENTO HAYATI.....	91
3.3. II. MEŞRÛTİYETİN DİYARBEKİR VE ÇEVRESİNE OLAN	
YANSIMALARI.....	94
3.3.1. İstanbul'da Basılan Doğuya Yönelik Gazeteler	99
3.3.1.1. Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi (1908).....	99
3.3.1.2. Şark ve Kürdistan Gazetesi (1908)	102
3.3.2. Diyarbakır'da Basılan Gazeteler.....	103
3.3.2.1. Peyman (1909)	103
3.3.2.2. Amid-i Sevda	103
3.4. II. MEŞRUTİYETİN SOSYAL KABULÜNDE ROL OYNAYAN	
MÜNFERİT ÇALIŞMALAR.....	105
3.5. BAZI GAZETELERDEN DEĞERLENDİRMELER.....	113
SONUÇ.....	118
KAYNAKÇA	119

KISALTMALAR

age.	Adı geçen eser
bkz.	Bakınız
böl.	Bölüm
bs.	Baskı, basım
C.	Cilt
çev:	Çeviren
DÜ.	Dicle Üniversitesi
Ed.	Editör
H.z.	Hazreti
İSAM	İslami Araştırmalar Merkezi
haz.:	Hazırlayan
Nu.	Numara
IRCICA	İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
OSAV.	Osmanlı Araştırmalar Vakfı
s.	Sayfa
S.	Sayı
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
yy.	Yüzyıl
T.D.V.İ.	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TODAİE	Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü

ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

1. KONUNUN SEÇİM VE ÖNEMİ

Devlet yönetimleri, hiç şüphesiz sağlıklı ve uzun ömürlü bir toplum hayatının bekası için en önemli unsurdur. Tarih boyunca birçok devlet gelip geçmiştir. Bunlardan bazılarının ömrü uzun bazılarının ki de kısa olmuştur. Devletlerin ömrünün yönetim şekli ile yakından alakalı olduğu bilinen bir gerçekliktir.

Tarihe bakıldığında devlet yönetimlerinin daha çok monarşik ve oligarşik yapılardan demokrasiye doğru bir değişim içerisinde hareket ettiği gözlenebilmektedir. Günümüze gelindiğinde ise, toplumlar için ideal yönetim şeklinin katılımcı demokrasi olduğu ağırlıklı bir görüştür. Bu bağlamda araştırmanın konusu olarak düşünülen II.Meşrûtiyet Dönemi de Devlet-i Âliye-i Osmaniye'nin yönetim şeklinin katılımcı demokrasiye doğru değişim gösterdiği bir dönemdir.

Meşrutiyet, halkın mebuslar aracılığıyla yönetime katıldığı ve söz sahibi olduğu bir yapıdır. Meşrûtiyet Dönemi'nin payitaht olan İstanbul'daki yankıları az çok bilinmektedir. Ancak payitahttan uzakta bulunan Vilayat-ı Şarkiyede'ki yankılarının tezahürleri araştırılma ve incelenmeye değer nitelikte olduğu düşünülmektedir.

Osmanlı'nın Vilayeti Şarkiyesi geniş bir coğrafyanın adıdır. Bu coğrafyanın araştırılması bir yüksek lisans çalışmasının sınırlılık alanlarının aşacağı açıktır. Ama Diyarbakir ve yakın çevresi Osmanlı döneminde Vilayat-ı Şarkiyeye'nin önemli merkezlerinden biri olduğu gibi günümüzde de bu merkezi önemini korumaktadır. Dolayısıyla Meşrûtiyetin Diyarbakır'da nasıl algılandığını tespiti yönelik bir çalışma, genel olarak Meşrutiyet'in şark vilayetlerinde nasıl algılandığının da önemli ipuçlarını vereceği düşünülmektedir.

2.AMACI

Araştırma, II. Meşrutiyet döneminde yayınlanan çeşitli mevkatelerin incelenmesiyle Osmanlı Vilayat-ı Şarkiyesi'nde yaşayan teba'nın meşrutiyet hakkındaki kanaatlerini, kabul ve red noktalarını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Özellikle o dönemin yayın hayatında önemli bir boşluğu dolduran yerel gazeteler halkın meşrutiyetle ilgili kanaatlerini yansıtabilme ihtimali taşımaktadır. Bu durumun tespiti

aynı zamanda Meşrutiyetin Diyarbakır ve çevresindeki tezahürlerin de tespitinin ana malzemesini teşkil edeceği düşünülmektedir. Böylece meşrutiyetin şark vilayetlerinde nasıl bir seyir izlediği, kabul veya reddi konusunda hangi temel varsayımların kullanıldığı gibi belli başlı sonuçlara ulaşılabileceği hedeflenmektedir

3. VARSAYIMLARI

- Meşrutiyetin tezahürleri, Osmanlı Devleti'nin payitahtı olan İstanbul ile Diyarbakır ve çevresinde aynı düzeyde olmamıştır.
- Bölgede yaşayan insanlar Meşrûtiyet hakkında fazla malumata sahip değildirler.
- Meşrûtiyet,bölgede yaşayan azınlık halklar ve Gayri Müslimlerle olan ilişkileri etkilemiş bazı sonuçların doğmasına neden olmuştur.
- Meşrutiyetle gelen yeni yönetim sistemi sosyal yapıda çeşitli değişim ve dönüşümlere neden olmuştur.

4.SINIRLILIKLARI

Araştırma, Meşrutiyetin Osmanlı Vilayat-ı Şarkiyesindeki kabulü veya reddine dair genel geçer bir yargıya ulaşmayı hedeflemektedir. Dolayısıyla araştırma; Diyarbakır ve çevresinde yaşayan toplulukların II. Meşrutiyet'in muhtemel neticelerinden olan fikir hürriyeti, Gayr-i Müslim teba ve ilgili konular, iktisadi (ekonomi) alanda yapılan kısmi uygulamalar gibi spesifik konularla sınırlı tutulacaktır. Bu sınırlılık, coğrafi bir alan olarak Osmanlı Vilayeti Şarkiyesi'nin merkezi hükmünde olan Diyarbakır vilayeti ve çevresinin dışına çıkmadan problem olarak ortaya konulan konunun araştırılmasını da içermektedir.

Diğer taraftan, Cumhuriyetle birlikte Türkiye, bir takım sosyal, kültürel değişimlerin en yoğun yaşandığı bir dönemi geçirdiği için zaman dilimi olarak II. Meşrutiyetin yankılarının ve etkilerinin en fazla hissedildiği XX.Yy'ın ilk çeyreği çalışmanın zaman aralığını olarak kabul edilecektir.

5. YÖNTEMİ

Araştırmada, nitel araştırmalarda sıklıkla kullanıldığı gibi daha çok literatür tarama yani Tarih, Sosyal Antropoloji, Sosyoloji, Edebiyat ve Kültür Tarihi ile ilgili kaynaklardan faydalanma temeline dayalı bir yöntem benimsenmiştir. Ayrıca araştırmanın asıl verilerini hiç kuşkusuz, o döneme ait matbu gazete ve dergilerden elde edilecek bilgiler oluşturacaktır. XX. yy.'ın ilk çeyreğinde yayın hayatında olan belli başlı yayınlar gözden geçirilecektir. O dönem yayınları Osmanlıca olduğu için verilerin transkripsiyonu yapılmadan mümkün olduğu kadar kastedilen manalarına uygun anlamlarıyla verilecektir.

GİRİŞ

Devlet-i Âliye-i Osmaniye, birbirinden farklı milletleri kendi bayrağı altında yaklaşık altı asır boyunca barındırabilmiştir. Barındırdığı farklı kültür ve etnik yapıya sahip olan milletler, takip edilen yönetim biçimiyle bir arada yaşayabilmişlerdir. Ara sıra meydana gelen sıkıntılar olsa da devlet yönetim biçimini değiştirmeden sürdürebilmiştir. Ancak XV. ve XVI. yüzyıllarda Avrupa’da ortaya çıkan Rönesans ve Reform hareketleri toplumsal yapıda doğrudan, devletlerin yönetim şeklinde ise dolaylı yoldan değişmelere neden olmuştur. XVIII. yüzyıla gelindiğinde Rönesans ve Reform hareketlerinden mülahem Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi, gerek toplumsal yapıda, gerekse devlet yönetimlerinde ciddi anlamda değişikliklere neden olmuştur.

Fransız Devrimi ile ulus devlet anlayışı ortaya çıkmaya başlamış, çok uluslu devletler bölünme ve parçalanma sürecine girmiştir. Milliyetçilik akımları dalga dalga dünya devletlerinin siyasi ve sosyal yapılarını etkilemeye başlamıştır.

Diğer taraftan İngiltere’de başlayan Sanayi Devrimi, insan gücüne dayalı üretim tarzını makine gücünden azami derecede faydalanma aşamasına getirmiştir. Bu, beraberinde seri üretimi doğurmuştur. Seri üretim ise hammadde ihtiyacını ve üretilen mamullerin piyasa problemine neden olmuştur. Üretilen mamullerin piyasasının oluşturulması için sömürgeleştirme hareketleri yoğun bir şekilde sürdürülmüştür. Başta İngiltere olmak üzere birçok batılı devlet, hem ham madde ihtiyacını karşılamak hem de ürettiği mallarını satabilmek için sanayileşememiş ve geri kalmış ülkeleri kendi sömürgesi haline getirmiştir.

Diğer taraftan siyasi, sosyal ve ekonomik alanda Avrupa’da ortaya çıkan bu hızlı değişim ve gelişimi zamanında gerektiği gibi takip edemeyen devletler, aradaki mesafeyi kapatabilmek için sonradan bazı yenilik ve ıslahat hareketlerine girişmişlerdir. Osmanlı Devleti de gerisinde kaldığı Avrupa devletlerine yetişebilmek için bir dizi yenilik hareketlerine girişmiştir. III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde devletin askeri, iktisadi ve sosyal hayatında yapılan ıslahat hareketleri bu durumu açıklar mahiyettedir.

Devlet-i Âliye-i Osmaniye, kendi bünyesinde farklı etnik ve dini yapıları barındıran bir devlettir. Yapacağı ıslahat hareketinin programına bu farklı etnik ve dini yapıları da almak durumundaydı ki bu vesileyle devletin bekası biraz daha devam etsin. Söz gelimi Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanları’nda Gayr-i Müslimlerle olan

münasebetlerin iyileştirilmesi gündeme getirilmiştir. Gayr-i Müslimlerin devlet kademelerinde görev yapmaları söz konusu edilmiştir. Bu durum Müslüman olan diğer tebaayı rahatsız etmiş, bir başka yönüyle çeşitli sıkıntıların doğmasına neden olmuştur.

Askeri, iktisadi, sosyal alanlarda yapılan bu değişiklikler devletin bekasını sağlamaya yeterli olmamış, XIX. yüzyılın son çeyreğinde ve XX. yüzyılın başlarında, devletin giderek zayıflatan gücünü arttırmayayönelik iki önemli hamle daha yapılmıştır. Bunlar halkın yönetime katılmasını sağlayan,yani yaklaşık altı asır boyunca saltanatla idare edilen Devlet-i Âliye-i Osmaniye'nin saltanat yönetimini sınırlayan I. ve II. Meşrûtiyet Dönemi islahat hareketleridir.

I. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle demokratik yönetimlerin vazgeçilmez erki olan meclis kurulmuştur. Kurulan bu meclise, Meclis-i Meb'usan adı verilmiştir. Çok geçmeden bu yeni deneyimlerin ürünü olan meclis fes edilmiş, Padişah II. Abdulhamid tahttan indirilmiş, II. Meşrutiyet ilan edilmiş, 31 Mart Hadisesi yaşanmıştır. Bütün bu gelişmeler altı asır boyunca hayatini sürdürmeyi başarmış olan koca bir dünya devletinin ihtiyarlık dönemlerinin tezahürleri olarak düşünülebilir.

Şüphesiz hiçbir dünya devleti ilelebed hayatini devam ettiremez. İbn-i Haldun'un da açıkça ifade ettiği gibi devletler de insanlar gibi doğar, çocukluk, gençlik, olgunluk ve ihtiyarlık dönemlerini yaşar ve sonunda ölürlür. Bu, bir kanun hükmünde bütün devletlerin sergüzeşti hayatlarında müşahede edilen bir durumdur. Osmanlı Devlet-i Âliyesi'de bu durumdan müstesna değildir.

İşte ihtiyarlık döneminde kendisini gösteren siyasi ve sosyal hadiseleri yönlendirme gayretleri kaçınılmaz sonu önleyememiştir. Aksine devleti ebet müddet kılmaya yönelik olarak atılan her bir adım Devlet-i Âliye-i Osmaniye'nin yıkılarak yerine ulus temelli yeni bir devletin doğmasına neden olmuştur denebilir.

Biz bu çalışmamızda II. Meşrutiyetin güneydoğudaki yankılarını ve sosyal kabulünü incelemeye çalışacağız. Vilayat-ı Şarkiye olarak da isimlendirilen bu bölgede yaşayanlar arasında meşrutiyetin kabul ya da kabulsüzlüğünün fotoğrafını çekmeye çalışacağız. Bu vesileyle Vilayat-ı Şarkiye'de zuhur eden hastalıkların –bir nebze de olsa- sebepleri ortaya konacaktır.

Çalışmamız giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Girişte "Meşrutiyet" kavramı ele alınmış, Meşrûtiyet'in siyasi ve sosyal değişmedeki etkisi üzerinde durulmuştur.

Birinci bölüm iki ana alt başlıktan oluşmaktadır. Birinci ana başlıkta geleneksel Osmanlı yönetim yapısı ve bu yapıyı oluşturan unsurlar üzerinde durulmuştur. İkinci ana başlıkta ise Meşrûtiyet döneminin öncesinde meydana gelen önemli değişme ve bu yenileşme çabalarına değinilmiştir. Böylece Meşrûtiyet'e giden yolda önemli kavşak noktaları tespit edilmiş olmaktadır. Dolayısıyla incelenen Meşrûtiyet dönemi daha iyi bir şekilde anlaşılmiş olacaktır.

İkinci bölümde, bu çalışmanın konusu olan XIX. Yy.'da Osmanlı Vilayat-ı Şarkiyesi'nin bir portresi çizilmiştir. Bununla beraber tezin en ilgili olduğu vilayet olan Diyarbekir vilayetinin idari, iktisadi, dini, siyasi ve kültürel yapısı hakkında genel bir bilgilendirme yapılmıştır.

Son bölüm olan üçüncü bölümde ise Meşrûti tarzla ortaya çıkan fikir akımları, Meşrûtiyet'in parlamento boyutu ve Vilayat-ı Şarkiyede, özelde Diyarbekir ve çevresinin, sosyal, iktisadi, dini yansımaları gibi konular ele alınmıştır.

I. BÖLÜM

MEŞRÛTİYET

1.1. MEŞRÛTİYET NEDİR?

Dil, anlamın kendisiyle ifade edildiği ve içinde varlık kazandığı önemli insani hususiyetlerden birisidir. “Anlam” ve “anlama” sathi bir nazarla bakıldığında basit insani fonksiyonlar olarak mülahaza edilseler bile, biraz derinlikli ve hermenötik bir bakış açısıyla bakıldığında, bu insani fonksiyonların zannedildiği kadar da basit olmadığı görülecektir. Zira anlama, “öncelikle insanın kendisini anlaması olarak, onun var olma potansiyelini ifade eder”¹

“Dil, din² gibi, belki de ondan daha fazla olarak, hiç değilse kimi ulusların yaşamında en güçlü gelenek³ kaynağı, çerçevesi, taşıyıcısıdır. Bir dile yabancı bir sözcük girdiği zaman, anlamı bilinmemiş olsa da geleneğin en güçlü çerçevesinin değişmeye başladığını gösterir.”⁴

Dil, kendisini konuşanlara bir referans çerçevesi ve düşünme biçimi vermektedir.

Bu bağlamda, ele alınması düşünülen “Meşrûtiyet” kavramının etimolojik olarak tanımlanması, kelimenin karşıladığı tarihsel dönemin anlaşılması açısından son derece önem arz etmektedir.

Meşrûtiyet, “ş-r-t fiil kökünden türetilmiş bir mastar isimdir. Ş-r-t, “yarmak” anlamında bir kök fiildir.⁵eş-Şartu, “bir şeyi zorunlu kılmak, dikte etmek”⁶, “meşrut”

---

¹ Osman Bilen, **Çağdaş Yorum Bilim Kuramları**, 1. Baskı Şule Yayınları., İstanbul 2007 s. 135.

² Mehmet Taplamacıoğlu, **Din Sosyolojisi**, 3. Baskı, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1983, s. 49; Ayrıca Bkz. İzzet Er, **Din Sosyolojisi**, 1. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 1998, s. 3-4; Ejder Okumuş, **Toplumsal Değişme ve Din**, 1. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul 2003, s. 53-54; Abdurrahman Kurt, **Din Sosyolojisi**, 1. Baskı, Dora Yayıncılık, Bursa 2011, s. 34

³ Mustafa Armağan, **Gelenek ve Modernlik Arasında**, 1. Baskı, 1995, İz Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 64

⁴ Niyazi Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Ahmet Kuyaş (haz..), 16. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 19.

⁵ Mucemu’l Veciz, Mecmeu Lügatil Arabiyye, 1 Baskı Kahire 1980 , s. 340

⁶ Firuzabadi, **Kamusu’l Muhit**, 4 baskı Daru’l Marife, Beyrut-Lübnan 2009, s.679.

ise “şartlı, şarta bağlı, şart koşulmuş”⁷ anlamındadır.

Mesela yine ş-r-t kökünden türetilmiş olan ve isim olarak kullanılan eş-şurta kelimesi polis anlamındadır. Bu kelimedenden hareketle "zorlama", dikte etmek" gibi anlamları anlamlar da bu kök fiilden türetilen başka isimlerde de tezahür etmiştir denebilir.

Görüldüğü üzere, Meşrûtiyet kelimesinin kök ve türevlerinde "şart" anlamı ortak mana olarak ortaya çıkmaktadır. Bununla beraber “dikte etmek”, “mecburikılmak” gibi manaları da vardır. Politik bir kavram olarak ele alındığında ise yönetimde padişahın yetkilerinin şartlı olarak kısıtlanması, teb'anın görüşlerinin mebuslar aracılığıyla yönetime dikte edilmeye çalışılması, Meşrûtiyetin en önemli özelliklerinden biri olduğu söylenebilir.

1.2. POLİTİK BİR ÇAĞRIŞIM OLARAK MEŞRÛTİYET

Devlet yönetimleri mevcut şartların elverdiği ölçüde istikrarlarını devam ettirebilirler.⁸ Mevcut şartlar değişip de yeni şartlar hasıl olduğunda, bu yeni şartlar beraberinde yeni yönetimlerin icrasını zaruri kılabılır. Bu bağlamda tarihî/toplumsal özelliklerin ortaya çıkardığı ve mevcut şartların gerektirdiği siyaseti uygulamak Osmanlı'ya uzun yüzyıllar dünya çapında bir özgünlük ve ayrıcalık kazandırmıştır. Batı'ya karşı Doğu halklarını korumak, üretimlerine kesintisiz devam etmelerinin gereklerini sağlamak, Osmanlı'nın siyasetinin ilk elde temel taşlarını oluşturduğunu söyleyebiliriz. Bu temelin üzerinde içte ve dışta hassas dengeleri koruyan ilkeler bütünlüğünün oluşturduğunu eşine az rastlanır bir siyaset binası inşa etmiştir.⁹

Osmanlı Devlet yönetiminin devam ettirdiği bu siyaset binası XIX. Yüzyılın sonlarına doğru yıkılmaya yüz tutmuş, XX. Yüzyılın ilk çeyreğinde ise bina tamamen yıkılarak yeni bir yönetim şeklinin temelleri atılmıştır.

---

⁷ Firuzabadi, a.g.e. s. 679.

⁸ Yünni Sezen, **İslam'ın Sosyolojik Yorumu**, Bileşik Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 273

⁹ Korkut Tuna, **Yeniden Sosyoloji**, 1. Baskı, Karakutu Yayınları, İstanbul 2002, s. 182.

Osmanlı Devleti'nin XIX. Yüzyılın sonlarında ve XX. Yüzyılın başlarında takip ettiği siyasi yönetim şekli olan "Meşrûtiyet Yönetimi"ni politik bağlamda tahlil etmek konunun ehemmiyeti açısından önem arz etmektedir.

Arapça şart kökünden türetilmiş bir kavram olan Meşrûtiyet kelimesi, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı siyasî literatüründe "anayasalı ve meclisli saltanat-hilâfet rejimi" karşılığında kullanılmıştır. Türkçe literatürde, Kânûn-ı Esâsî'nin ilân edildiği 23 Aralık 1876'dan Meclis-i Meb'ûsan'ın muvakkaten tatil edildiği 13 Şubat 1878 tarihine kadarki döneme I. Meşrûtiyet, meclisin yeniden toplanmaya davet edildiği 23-24 Temmuz 1908'den 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'ne, başka yaklaşım ve kabullere göre, 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilât-ı Esâsiyye Kanunu'nun neşri ya da saltanatın ilga edildiği 1 -2 Kasım 1922 tarihine kadarki döneme de II. Meşrûtiyet denmektedir. Meşrûtiyet kavramı daha sonra Farsça'da "anayasalı monarşi" anlamıyla yer almış, ancak kök dili olan Arapça literatüre girmemiştir.¹⁰

"Meşrûtiyet" kavramı, zamanla ıstılahi bir boyut kazanmış ve "anayasal monarşi"¹¹ "şartlı monarşi"¹² olarak da adlandırılabilir bir idari yönetim şekline isim olmuştur.

Meşrutiyet milletle hükümet arasında bir mukavele yapmak ve o mukavelede milletin hükümetten hesap sorabilmek ve en aciz bir ferdine varıncaya kadar hukukunu müdafaa edebilmek hakkına sahip olduğunu ifade eden bir siyasi kavram olarak düşünülebilir.¹³

Siyasi bir ıstılah olarak kullanılmaya başlanılan "Meşrûtiyet" devletin farklı kademelerinde farklı tezahürlerle ortaya çıkmıştır. Mesela devletin başında bulunan hükümdar, Meşrutiyetle yetkilerini şartlara bağlı olarak kısıtlamayı kabul ederken, halk da mebuslar aracılığıyla yönetime katılmaya, fikir ve görüşlerini merkezi idareye ulaştırmaya ve hatta kabul ettirmeye başlamışlardır. Meşrutiyet kavramında öne çıkan

¹⁰ M. Şükrü Hanoğlu, "Meşrutiyet", T.D.V.İ.A., C. 29, Diyanet Vakfı Yayınlar, Ankara 2004, s.388; Ayrıca Bkz. Yıldızhan Yayla, " Osmanlı Devlet'inde Meşrutiyet Kavramı", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 948

¹¹ Hanoğlu, s. 388

¹² Büyük Lûgat ve Ansiklopedi, (Meydan Larousse,) C.XIII, s. 447.; Ayrıca Bkz. "Meşrûtiyet", **Yeni Türk Ansiklopedisi**, C. 6, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1985, s. 2316

¹³ Mustafa Sabri, "Talebe- ulema", BH, II/33, s. 766, Aktaran: İsmail Kara, "**İslamcıların Siyasi Görüşleri**" İz Yayıncılık, İstanbul 19944, s. 104

hakimiyet-i milletin vurgulanmasıdır. Yani siyasi meseleler başta olmak üzere her konuda son sözün millette, halkta olması gereğinin vurgulanmasıdır.¹⁴

Terim olarak “Meşrutî”, bir hükümdarın yönetimdeki parlamento rejimi¹⁵, “Meşrûtiyet” ise hükümdarın başında bulunduğu bir yürütme organına karşılık, seçilmiş bir parlamentonun yasama yetkisini kullandığı ve hiç değilse nazari olarak kuvvetler ayrılığı sitemine dayanan hükümet şeklidir.¹⁶

Meşrûtiyet bir hükümet şekli olarak, mutlak hükümdarlık sisteminin gelişmesiyle ortaya çıkmıştır. Mutlak hükümdarlık (veya mutlakiyet) adı verilen sistemde, devlet içinde emir ve yönetme yetkileri kayıtsız şartsız hükümdara aittir.

Meşrûti rejimde (Meşrûtiyet) ise hükümdar iradesi bugün anayasa adı verilen hukuki işlemle sınırlı olduğu gibi, kanun yapma yetki ve görevi de esas itibariyle meclis veya meclisler tarafından yerine getirilir. Meşrûtiyet'te hükümdar, mutlak monarşide sahip bulunduğu imtiyazlarının bir kısmından vazgeçerek, yürütme organının başı durumunda kalmıştır; yasama organı da hiç değilse bir kısmı halk tarafından seçilen meclis veya meclislerden meydana gelmiştir.¹⁷

Meşrutî rejimlerde en belirgin özellik, mutlakiyet yönetimin yasalarla sınırlandırılmasıdır. Nitekim Devlet-i Âliye-i Osmaniye'nin Meşrûtiyet tecrübesi de bu minval üzere olmuştur. Bu durumu Said Halim Paşa şu şekilde ifade etmektedir:

“Aslında 1876 Anayasası, bizzat mutlakiyet idaresi memurlarının, aralarında gizlice anlaşarak tertip ettikleri bir tedbirdi. Bununla, hükümdarın istibdadını azaltmak, onun hüküm ve nüfuzuna karşı dengeyi sağlayacak bir kuvvet meydana çıkarmak istiyorlardı. Çünkü devletin mukadderâtının şahsî ve keyfî bir idare elinde bulunması,

---

¹⁴ Kara, a.g.e. s. 105

¹⁵ Mehmet Kanar, **Farsça-Türkçe Sözlük**, 2. Baskı, Say Yayınları, İstanbul 2010, s. 1485; Ayrıca Bkz. Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, 6. Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara 1984, s. 755

¹⁶ Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi, C.XIII, s. 447; Ayrıca Bkz. "Meşrutiyet", **AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi**" C. 15, Ana Yayıncılık, İstanbul 1989, s. 619; Yusuf Karaca (Haz.), **Tarih Ansiklopedisi Kişiler, Olaylar, Kavramlar, Mekanlar**, C. VI, Berikan Yay. Ankara 2002, s. 428

¹⁷ Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi, C.XIII, s.447; Ayrıca Bkz. "Meşrutiyet", **Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi**, C. 5., İhlas Matbaacılık, İstanbul , s 72-73

memleketin ilerlemesine mâni olan başlıca sebep sayılıyordu.”¹⁸

Devlet-i Âliye-i Osmaniye'nin Meşrûtiyet tecrübesi, devletin bekasına matuf olarak yapılmış bir girişimdi denilebilir. Çünkü devletler arası siyasi dengeler yönüyle çeşitli sebeplerden dolayı geri kalmakta olan Devlet-i Âliye'nin meşruti bir yönetim tarzını genişleterek tedenniden kurtulup terakki edebileceği düşünülüyordu. Bu konuda Said Halim Paşa, o dönemki yönetim ve Meşrûtiyetçiler hakkında şunları söylemektedir:

“O zamanki inkılapçılarımız bu esef verici idareyi değiştirip düzeltmek için, o vakte kadar ihmal edilmiş, hatta unutulmuş olan üçüncü bir unsurun, yani milletin işe karıştırılmasını yeterli gördüler. İşlerin gidişatının derhal değişmesi için Osmanlı milletine birtakım siyasi hak ve hürriyetlerin verilmesini, yani Batı'dan alınan fikir ve ilhamlar üzerine kurulacak olan bir anayasanın tatbik edilmesini kâfi zannettiler.”¹⁹

Mutlakîyet²⁰ devrinin en şiddetli olduğu bir dönemde bizzat mutlakîyet devri memurlarının ve dönemin bazı nazırlarının toplumsal tabandan yoksun bir şekilde 1876 Anayasası'nı hazırlayıp devletin idaresine dikte etmeleri bir takım tenakuzları barındırmanın yanında Halim Paşa'yı da haklı kılmaktadır. Nitekim konunun devamında mutlakîyet devri memurlarının göstermiş olduğu bu çelişkilerin arka planı Sait Halim Paşa'nın dilinden şöyle izah edilmektedir.

“Şu halde, mutlakîyet idaresi temsilcilerinin, hürriyet taraftarı olmalarının gerçek sebebi, taşıdıkları “devlet mümessili” sıfatına, bir de “ hukukun ve milletin koruyucusu” sıfatını ilave etmektir. Böylece hükümdara karşı milleti kendilerine alet ediyorlardı. Onlar hükümdara anayasa verdirmek suretiyle, hem ona, hem de millete dayanmak imkanına kavuşuyorlardı. Ayrıca bu sayede, padişahın keyfi idaresinden kurtulacakları gibi, milletin cehil ve gafleti yüzünden yapılması imkansız hale gelmiş olan ıslahatı da tatbik mevkiine koyacaklardı.”²¹

---

¹⁸ Said Halim Paşa, **Buhranlarımız ve Son Eserleri**, M. Ertuğrul Düzdağ (haz.), 2. Baskı, İz Yayınları, İstanbul 1993, s. 56.

¹⁹ Düzdağ, a.g.e. s. 6.

²⁰ Ömer Demir, Mustafa Acar (Haz.), **Sosyal Bilimler Sözlüğü**, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992, s. 255; Ayrıca Bkz. Ali Seyyar, **Sosyal Siyaset Terimleri (Ansiklopedik Sözlük)**, 1. Baskı, İstanbul 2002, s. 116

²¹ Düzdağ, a.g.e. s.7.

“Bilançoları çok ağır olan 93 felaketinin devleti yok edeceğini düşünen basiretli devlet adamı II. Abdulahmid, Meclis-i Meb’usan’ın bağımsız Ermenistan, Pontus ve Kürdistan gibi devletlerin kurulmasını tartıştığını görünce, 13.02.1878’de Meclis’i fesh etti.²²Padişah fesihle yetinmeyerek inkılapçılarla mücadelesini sürdürdü. 1876 inkılapçılarının çoğu sürgünde öldü. Bir müddet istiklal davasına kalkışa memur sınıfı padişah'a bağlı kaldılar. Böylece Sultan II. Abdulhamid idaresi de daha da güçlendi denebilir.Böylece 1876 Anayasası rafa kaldırılmış ve I. Meşrûtiyet dönemi son bulmuştu.

1. 3. SOSYAL VE İKTİSADİ DEĞİŞMEDE MEŞRÛTİYET’İN ROLÜ

Değişme doktrinleri sosyal değişimin içtimai hayatın değişmez kanunu olduğunu ve toplumun²³ her an ve her yönde dinamik bir değişme sürecine mahkum olduğunu belirtmektedir.²⁴Değişme her insan toplumunun esas karakteristiğidir. Tamamıyla statik bir toplum yoktur.²⁵Toplumsal değişimin toplumu meydana getiren toplumsal kurumlar ve toplumsal ilişkilerdeki değişme olduğu ifade edilmektedir.²⁶ Toplumsal değişimde sosyal sistemler veya alt sistemlerin yapısında veya fonksiyonunda zaman içerisinde değişimler görülebilir.²⁷ Denilebilir ki değişim, toplumsal hayatın bir geleneğidir²⁸.Ancak toplumdaki bu değişme hızolarak toplumdan

²² Ahmet Akgündüz ve Said Öztürk, **700. Yılında Bilinmeyen Osmanlı**, Osmanlı Araştırmaları Vakfı (OSAV), s. 266

²³ Peter L. Berger, **Dinin Sosyal Gerçekliği**, Ali Çoşkun (Çev.), İnsan Yayınları, İstanbul 1993, s. 29; Ayrıca Bkz. Nurettin Şazi Kösemihal, **Sosyoloji Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1968, s. 30; Ünver Günay, **Din Sosyolojisi**, İnsan Yayınları, İstanbul 2000, s. 13; Ejder Okumuş, **Kur'an'da Toplumsal Çöküş**, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 17

²⁴ Âmiran Kurtkan Bilgiseven, **Genel Sosyoloji**, 5. Baskı Filiz Kitapevi, İstanbul 1995, s. 268.; Orhan Türkdogan, **Kültür-Değişme ve Toplumsal Çözülme**, 1. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 109

²⁵ Sulhi Dönmezer, **Sosyoloji**, 9. Baskı Savaş Yayınları., Ankara 1984, s. 428. Ayrıca bkz. Tuna, a.g.e. s. 190.; Sezen a.g.e. s. 340

²⁶ Rıfık Arslan, **Diyarbakır Toprak Mülkiyet Rejimleri ve Toplumsal Değişme**, San Matbaası, Ankara 1992, s. 13; Ayrıca Bkz. Alev Erkilet, **Toplumsal Yapı ve Değişme Kuramları Sorokin, Parsons, Dahrendorf, Merton**, 1. Baskı, Hece Yayınları, Ankara 2007, s. 108-109; Ali Seyyar, **İnsan ve Toplum Bilimleri Ansiklopedik Sosyal Bilimler Sözlüğü**, Değişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 854-855; Celalettin Çelik, **Kur'an'da Toplumsal Değişim**, İnsan Yayınları, İstanbul 1996, s. 17-23

²⁷ Nihat Nirun, **Sistemantik Sosyoloji Yönünden Aile ve Kültür**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1994, s. 129; Ayrıca Bkz. Barlas Tolan, **Toplum Bilimlerine Giriş**, Kalite Matbaası, Ankara 1975, s. 277

²⁸ Ejder Okumuş, **Toplumsal Değişme ve Din**, İnsan Yayınları, İstanbul 2003, s. 20

topluma farklılık arzeder.²⁹ İlim ve teknoloji, ekonomi, demografi, nüfus kategorilerine ait değer değişiklikler (genç nüfus veya mesleki gruplar vs.) ideoloji, lider olgusu, politika, eğitim, kitle iletişim, çatışma, sosyal hareketler, dış dünya etkileri, planlama gibi faktörler değişimin etkileyen faktörler olarak belirtilir.³⁰ Toplumsal değişikliklerin siyasi değişim ve dönüşümlerden bağımsız düşünülmemeyeceği ifade edilir. Çünkü devlet yönetimleri tarihin her döneminde görülen sosyal-kültürel değişimlerden mutlaka etkilenmişlerdir. Zira devlet yönetiminden bağımsız bir toplum hayatı söz konusu olmadığı gibi toplumdan ayrı bir devlet yönetimi de düşünülemez.

Devlet esasta siyasal bir örgütlenmedir; fakat bu örgütlenme, üzerine yerleştiği sosyal toplumla o suretle sıkı biçimde bağlanmıştır ki, toplum yapısı, bütün özellikleriyle tam olarak anlaşılmadan "Devlet"in de uygun biçimde kavranmasına imkan olmaz. Zira Devlet, topluma adeta yapışmış bir örgütlenmedir.³¹

Osmanlı toplumu, Batı ile aynı tarihsel periyod içerisine eş zamanlı bir sosyo-kültürel ve siyasal varoluş sürecinde olmasına rağmen, kendi yapısal dinamiklerini harekete geçirerek bir dönüşümü gerçekleştirememiştir. Yani farklılığını koruduğu bir dünya görüşü ve pratiği geliştirememiştir.³²

Meşrûtiyet, Osmanlı toplumunun, tarihi süreç içerisinde gerçekleştirmeye çalıştığı değişim ve dönüşüm hareketlerinin en yoğun bir şekilde gerçekleştirdiği bir dönem olarak düşünülebilir.

Meşrûtiyetle birlikte toplumsal yapının çeşitli alanlarında büyük değişiklikler görülmeye başlanmıştır. Bu devirde basın bir hürriyet devresi yaşamıştır.³³ İlk defa 24 Temmuz 1908'de gazeteler yazılarını sansür kuruluna göndermemiştir.³⁴ Dahası gazete, dergi, kitap gibi yazılı malzemenin büyük bir yayım furyası şeklinde arttığı görülmüştür. Kadın ve işçi (yazılı malzemenin yararlanma, örgütlenmeler, grevler) ortaya

---

²⁹ Ünver Günay, **Din Sosyolojisi**, İnsan Yayınları, İstanbul 2000, s. 24

³⁰ Nirun, a.g.e. s. 130-132

³¹ Dönmezer, a.g.e. s. 365-366

³² Mehmet Akgül, **Türk Modernleşmesi ve Din**, Çizgi Yayınları, Konya 1999, s.56.

³³ Enver Ziya Karal, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C.IV, s.407

³⁴ Alpay Kabacalı, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Sansür", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 607

çıkmıştır..³⁵

Meşrûtiyet yönetimi beraberinde bir hürriyet ortamını getirmiş, düşüncelerin serbestçe ifade edilmesine imkan sağlamıştır. Toplumun her kesimine hitap edebilen yayınların imtiyazlarının alınması kolaylaştırılmıştır. Mesela II. Meşrûtiyet'in ilanından 1927'ye kadar yaklaşık olarak 1531 tane yayım imtiyazı alınabilmişken; sadece II. Meşrûtiyet Dönemi'nde ise bu rakam 1250'dir.³⁶ Görüldüğü üzere Meşrûtiyet Dönemi'nde alınan yayım imtiyazı İttihat ve Terakki Fırkasının yönetimde olduğu dönemden çok daha fazla olmuştur.

II. Meşrûtiyet Dönemi'nde neşir yapan yayınlar, toplumsal değişme ve dönüşmenin şahitleri olarak ortada durmaktadır. Zira aşağıda görüleceği gibi toplumun hemen her kesimiyle ilgili yayınlar yapılmıştır. Bu yayınlar içerisinde en fazla siyasetle ilgili yayınlar yapılırken ikinci sırada kadınlarla ilgili yayınlar gelmektedir. Bu da gösteriyor ki son dönem Osmanlı toplum hayatında siyaset ve kadın konuları çokça gündeme getirilmiştir. Kadının toplum içinde yeri, çok eşlilik, kadının çalışması, okuması, kadının tesettürü konulardan bazılarıdır.

Aydınlar, kadının toplum içindeki yerini tartışırken, onları topluma daha yararlı hale getirmenin yollarını da aramışlardır. Bu nedenle eserlerinde, gazete ve dergilerde yazdıkları yazılarında, kadının, sosyal, ekonomik ve politik fonksiyonları üzerinde durmuşlardır.³⁷

Meşrûtiyet Dönemi'nde –özellikle II. Meşrûtiyet döneminde- çıkan yayınlardan bazıları şunlardır:

- **Kadınlarla ilgili olanlar:** Arnavut Kadını, Asar-ı Nisvan, Genç Kadın, Genç Kızlar Alemi, Hanım, Hanım Duygusu, Kızlar Alemi, Küçük

³⁵ Sina Akşin vd. , **Türkiye Tarihi C.IV, Çağdaş Türkiye 1908-1980**, 8. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul 2005, s. 27

³⁶ Ahmet Ali GAZEL, Şaban ORTAK " İkinci Meşrutiyet'ten 1927 Yılına Kadar Yayın İmtiyazı Alan Gazete ve Mecmualar (1908-1927)" **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** Cilt-7, Sayı-1, s.223-256, Yıl: 2006

³⁷ Yasemin Tümen Erdem, II. Meşrûtiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi, (**Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul, 2007) s. 29; Ayrıca Bkz. Şehmus Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.859; Nevin Meriç, **Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi âdâb-ı muâşeret 1894-1927**, 1. Baskı, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000, s. 52; İsmail Doğan, **Osmanlı Ailesi- Sosyolojik Bir Yaklaşım-Yeni Türkiye Yayınları**, Ankara 2001, s. 158

Hanım, Şuray-ı Nisvan, Kadın Duygusu, Kadın Dünyası³⁸, Kadın Hayatı, Kadın Kalbi, Kadınlık Hayatı, Kadınlar Alemi, Hanımlara Mahsus Gazete, Hanımlar Alemi, Aile Hayatı, Aile Ocağı, Anne Bebek Mecmuası.

- **Çocuklarla İlgili Olanlar:** Çocuk Dostu, Çocuk Derneği, Keşşaf Çocuk, Çocuk Dünyası, Çocuk Hayatı, Çocuk Kalbi, Çocuk Postası, Çocuk Yurdu.
- **Ekonomiyle İlgili Olanlar:** Âlem-i Ticaret ve Sanayi, Alım-Satım Şirketi, Ceride-i Maliye, Hayat-ı Ticari, İktisadiyat Mecmuası, İstanbul Piyasa Gazetesi, İstanbul Ticaret Rehberi, İş ve Ticaret.
- **Sanatla İlgili Olanlar:** Asara-ı Nefise-Musikiye Mecmuası, Dans, Foto-Sine-Spor, Genç Sanatkar ve Hayat Sanat-ı Temaşa, Tiyatro ve Temaşa Mecmuası, Sinema, Sinema Manzaraları.
- **Bilimsel Olanlar:** Baytarî Mecmuası, Fen, Fen ve Sanat, Fenn-i Baytarî, Fenni Mecmua, Genç Kimyager, Hukuk Mecmuası, Hukuk ve İktisad Mecmuası, İctimaiyat, Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası, Tababet-i Baytariye, Tarih Encümeni Mecmuası.
- **Mizahla İlgili Olanlar:** Cadaloz, Eşek, Gıdık, Guguk, Hacivat, Kahkaha, Karikatür, Şaka, Şair Nedim, Püsküllü Bela, Kalem, Curcuna, Coşkun Kalender, Davul, Kel Hasan, Laklak, Cingöz, Hokkabaz, Geveze, Dalkavuk, Koca Nasreddin, Falaka.
- **Sağlıkla İlgili Olanlar:** Diş Tabibleri Mecmuası, Diş Tababeti, Doktor, Eczacı, Genç Tabib, Sağlık, Sıhhat, Tıp ve Hayatiyât Mecmuası gibi.
- **İşçilerle İlgili Olanlar:** İşçiler Gazetesi, Amele, Amele Hukuku.
- **Siyasi Mücadeleye Yönelik Olanlar:** Alemdar, Ati, Cenin, Darbe, Islahat, İfham, İkdam, İktiham, Renin, Sabah, Senin, Serbestî, Takdirât

---

³⁸ Serpil Çakır, **Osmanlı Kadın Hareketi**, 1. Baskı, Metis Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 103

Takvimli Gazete, Tanin, Tanzimat, Tasvir-i Efkâr, Teminat, Tenbihat, Tesiât, Teşkilat, İttihad, Ahali, Mizan, Hukuk-u Umimye, Şuray-ı Ümmet, Osmanlı, Volkan.

- **Dini Ağırlıklı Olanlar:** Ceride-i Sofiye, Sada-yı Din, Tarik-i Hidayet, İlmiye, Mikyas-ı Şeriat, Hikmet, Sırat-ı Müstakim, El-Medrese, Sebilürreşad.
- **Edebiyat ve Düşünceyle İlgili Olanlar:** Genç Kalemler, Türk Yurdu, Türk Ocağı, İçtihat, Resimli İstanbul, Musavver Muhit, Şehbal.³⁹

Bu listeden de anlaşılacağı gibi Meşrûtiyet sağladığı özgürlükçü ortamla, sosyal, kültürel ve siyasi yapılarda çok ciddi hareketlenmelere ve değişmelere sebep olmuştur.

---

³⁹Gazel, Ortak, s. 223-256; Ayrıca Bkz. M. Bülent Varlık, " Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mizah", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**,C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1092

2.MEŞRUTİYETİN ARKA PLANI

Devlet-i Âliye-i Osmaniye, yaklaşık altı asır boyunca farklı milletleri kendi bünyesinde barındırabilmiş koca bir imparatorluktur. Tuncer'in de dediği gibi dil, din ve ırk farkı bir sorun veya ayrıcalık olmadan Osmanlı idaresi "Osmanlılık" şemsiyesi altında halkını yüzyıllarca yönetmiş, hakça davranmış ayrıcalık gözetmemiştir.⁴⁰ Devlet-i Âliye-i Osmaniye'nin idari yapısını tahlil etmek, bu yapıyı anlamaya çalışmak, yani tarihi durumlarını incelemek ele alınan o tarihi vak'a ile irtibatlı diğer tarihi unsurları da incelemeyi gerektirmektedir. Dolayısıyla Meşrutiyet doğrudan bir bütün olarak Osmanlı tarihiyle alakalıdır ve onun bir sonucudur.

Bu vesileyle Devlet-i Âliye-i Osmaniye'nin idari yapısı hakkında bilgiler verilecek, idari yapının tarihî süreç içerisinde Osmanlı toplumunun değişme ve dönüşümünde meydana getirdiği yansımalara değinilmeye çalışılacaktır.

2.1.OSMANLIDA İDARİ YAPI

Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, padişahlık, yasama ve yürütme erklerinin bileşiminden müteşekkil bir yapıdadır. Her bir erkin siyasal ve sosyal tezahürleri bulunmaktadır. Devlet-i Alihayatietini bu üç erkin sistemli ve düzenli işleyişinden almaktadır. Ne zaman ki bu üç temel öge bozulmaya başladıysa Devlet-i Âli de dağılmaya ve bozulmaya yüz tutmuştur denebilir. Bu üç erk ve işleyişi şöyle özetlenebilir.

---

⁴⁰ Orhan Cezmi Tuncer, "Diyarbakır Kenti Kimliği", **1. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu**, Ankara, Neyir Yayıncılık, 27-28 Ekim 2000, s. 170; Ayrıca Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, " Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti, **Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi**, Konya, Alaaddin Aköz, Bayram Ürekli, Ruhi Özcan (Yay. Haz.), 7-9 Nisan 1999, s. 1

2.1.1. Devletin Başı Padişah/ Sultan ve Meşruluğu

Pehlevice bir terim olan padişah, “iktidar sahibi kimse, hükümdar⁴¹, hakim, izinli, Tanrı⁴² gibi anlamlara gelmektedir. XV. Yüzyıldan itibaren Osmanlı kaynaklarında kullanılan bir terim olan Padişah, çok geniş ülkelere sahip Müslüman hükümdarlarına verilen bir unvandır.⁴³ Padişah, devlet başkanıdır ve Osmanlı toplum piramidinin zirvesinde bulunur.⁴⁴Padişah devlet idaresinin alt birimlerini doğrudan etkilemekle beraber aynı zamanda bu birimlerden dolayı olarak da etkilenen kişidir. Osmanlı hükümdarları için ‘padişah’ kavramı çok kullanılmamış bunun yerine "Sultan" tercih edilmiştir.

Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin kuruluşunun ilk yıllarında devlet başkanların için “Bey” kullanılmakta idi. Osman Bey, Orhan Bey gibi. Devletin büyümesine paralele olarak “Sultan” terimi “Bey”in yerine geçmiş, uzun yıllar “Sultan” terimi kullanılmıştır. Osmanlı'nın en parlak dönemlerinde “Sultan” terimi kullanılmaya devam edilmiştir. Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman'da kullanıldığı gibi. “Padişah” terimi ancak Osmanlı'nın son zamanlarında kullanılır olmuştur.

Osmanlılar'da saltanatın intikalinde yerleşmiş bazı merasimler önemli yer tutmaktadır. Bunların başında biat, cülûs ve kılıç kuşanma merasimleri gelmektedir.⁴⁵

Osmanlı Devlet'inde her yeni sultanın devletin başına geçişine genel olarak “tahta çıkmak” anlamında “cülus etmek” denilirdi.⁴⁶

Sultanın tahta geçmesinin ardından bir çok ritüel gerçekleştirilirdi. Bu ritüeller padişahın meşruiyetini⁴⁷ ifade eden ritüellerdir. Bunların başında “biat”⁴⁸ gelmektedir.

---

⁴¹ Halil İncalcık, **Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi**, İSAM Yayınları, İstanbul 2011, s. 43

⁴² Kanar, a.g.e. s. 343.

⁴³ Mehmet Ali Ünal, **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Isparta 1997, s. 8; Ayrıca Bkz. Şükrü Karatepe, **Osmanlı Siyasi Kurumları Tarihi "Klasik Dönem"**, 1. Baskı, İşaret Yayınları, İstanbul 1989, s. 102

⁴⁴ Zeki Arslantürk, **Naîma'ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı**, 1.Baskı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 1997, s. 101

⁴⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu (Ed.) **Osmanlı Devleti Tarihi**, Feza Gazetecilik, C. 1, İstanbul 1999, s. 141, Ayrıca Bkz. Abdullah Saydam, **Osmanlı Medeniyet Tarihi**, Derya Kitapevi, Trabzon 1999, s. 74; Nigâr Ayyıldız, **II. Abdulhamid Dönemi Saray Merasimleri**, 1. Baskı, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008, s. 30; İncalcık, a.g.e. s. 46

⁴⁶ Özbilgen, a.g.e. s.45.; Ayrıca Bkz. Ayyıldız, a.g.e. s. 20; Osman Kaşıkçı, **Osmanlı'da Devlet Başkanlığı**, Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2008, s. 59

“Biat”, kabul ve tasdik muamelesine verilen addır.“Biat etmek” ise birinin hakimiyetini kabul etmektir.

“Biat” olgusu toplumsal, daha doğrusu İslami bağlantıları olan sosyo-politik bir akittir. Osmanlı Devleti’nde padişah adayı olan şehzade ancak biat alırsa Memalik-i Osmaniye’nin sahibi ve ülkenin en kudretli insanı olacaktır. Osmanlı Devleti’nde her padişah cülusunda bu maksatla “biat törenleri” yapılması gelenek olmuştur. Cülus eden padişahın hükümlerine uyabilmesi devlet erkânının kendisine usûlüne uygun olarak “biat etmeleri”nden sonra mümkündür. Dolayısıyla bu iş için yapılan törene “Biat Merasimi” denirdi. Biat merasimi devletin siyasi sonuçları olan en önemli törenidir. Bu nedenle kargaşaya, saltanat mücadelesine, dış düşmanların kötülüğüne meydan vermemek için çabuk icra olunurdu.⁴⁹

Sultanlığın/Padişahlığın meşruiyet simgelerinden olan bir diğer ritüel ise “Cülûs Bahşîşi”dir. Cülûs Bahşîşi, Osmanlı Devleti’nden önceki devletlerle de olan bir uygulamadır. Bu işlem yerine getirilmediği takdirde Yeniçeriler⁵⁰ ayaklanmakta ve karışıklık çıkarabilmektedirler.⁵¹

Devlet-i Aliyye-i Osmaniye’de ilk cülûs bahşîşi Yıldırım Beyazid tarafından verilmiş ve Fatih Sultan Mehmed sonrasında ise gelenek haline gelmiştir.

Sultanlığın meşruiyetini sağlayan bir diğer sembol “hutbe”dir⁵². Sultan tahta cülûs ettiğinde adına hutbeler okutmak suretiyle meşruiyetini halka duyurur. Hutbe okutmak bir anlamda biat almaktır. Cami –özellikle Ulu Cami ya da Cuma Cami-tarındaki bulunan camiler bir anlamda devlet ile halk arasında yarı resmi kurumlardır.Sultanın meşruluğu buralarda sultan adına okunan hutbelerlebizzat halka

---

⁴⁷ Ejder Okumuş, "Meşrûluğun Sosyolojisi, **Meşrûluğun Toplumsal Gerçekliği**, Ejder Okumuş (Haz.), 1. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul 2010, s. 13

⁴⁸ M. Ali Ünal, **Paradigma Osmanlı Tarih Sözlüğü**, 1. Baskı, Paradigma Yayınları, İstanbul 2011, s.119; Okumuş, a.g.e. s. 32.

⁴⁹ Özbilgen, a.g.e. s.46; Ayrıca Bkz. Ünal, a.g.e. , s. 5

⁵⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, 4. Baskı, C.II., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, s. 555

⁵¹ Özbilgen, a.g.e. s.48; Ayrıca Bkz. Ünal, a.g.e. , s.58

⁵² Fehmi Yılmaz, **Osmanlı Tarih Sözlüğü**, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2010, s. 253

kadar ilan edilmiş olurdu.⁵³ Padişah'ın fermanı olduğu halde hutbe okumamak başkaldırı olarak telakki edilirdi.⁵⁴

Padişahlığın meşruiyetini ifade eden bir başka uygulama da padişahın kendi adına para bastırmasıydı. Bu uygulama padişahın ekonomi alanında dahakimiyetini gösteren bir uygulamaydı. Basılan sikkelere padişahın adı, unvanı ile bazı simgeler ve bilgiler yazılırdı.⁵⁵ Padişah bu suretle halka hükümranlığını benimsetirdi.

2.1.2. Yasama ve Yargı Mekanizması

Yasama ve yargı bir devletin devlet olma özelliklerinden en önemlileri arasında sayılabilir. Nihayetinde devlet temsil ettiği vatandaşlarının hem dış hem de iç güvenliğinden sorumlu üst kurumdur. Devlet, kendisini oluşturan halkların bir düzen içerisinde yaşamalarını sağlamak, koymuş olduğu kuralların işleyişini denetlemek ve sürdürmek zorundadır. Bu düzen ve intizamı sürdürmek ve işleyişini devam ettirmek de yasalarla olur. Çünkü belli sınırlıklar çerçevesinde hareket etmek verili görevleri ifa etmek, hemen her toplumdaki fertlerin uyması gereken aksi taktirde toplum düzeninin işlerliğinin yeterince sağlıklı olarak yürütülemeyeceği bilinen bir durumdur

Osmanlı hukukunun yapısı “hukuklar hiyerarşisi”ne dayanır. Bu bağlamda şer’i hukuk, hakim üst hukuktur. Bizzat Osmanlı Padişahı ile birlikte, Müslim ya da Gayr-i Müslim bütün tebaa ayrıcalıksız bir biçimde şer’i hukukun kesin hükümlerine ve ilkelerine uymakla yükümlüdürler.⁵⁶ Osmanlı hukukunda şer’i hukuktan kastedilen Kur'an, Sünnet, icma' ve kıyas gibi Şer'i deliller vasıtasıyla İslam müçtehitlerinin fıkıh kitaplarında tedvin ettikleri hukuki hükümler olarak ifade edilir.⁵⁷ Devlet-i Âliyye-i Osmaniye toplumunda devlet ile reaya arasındaki ilişkiler temelde "adalet" ve "ahlak"⁵⁸ prensiplerine göre icra edilmekteydi. Osmanlı Devleti çağdaşları olan Avrupalı

---

⁵³ Özbilgen, a.g.e. s.51.

⁵⁴ a.g.e. s. 51.; Ayrıca Bkz. Yılmaz, a.g.e .s. 253

⁵⁵ a.g.e. s.52. Ayrıca Bkz. Yılmaz, a.g.e .s. 253

⁵⁶ a.g.e. s.117.

⁵⁷ Ahmet Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri**, 1. Kitap, Fey Yayınları, İstanbul 1990, s. 49

⁵⁸ Mustafa Armağan, **Osmanlı İnsanlığın Son Adası**, 1 Baskı, Ufuk Kitapları , İstanbul 2003, s. 144

devletlerle mukayese edildiğinde dönemin en adil devleti olarak öne çıktığı ifade edilir.⁵⁹ Adaletin dağıtımını da şer'i hukukun kriterlerine göre düzenlenmektedir.

Osmanlı devleti, teokratik bir esasa göre kurulduğu için⁶⁰ esasta şeriata göre yönetilmekteydi.⁶¹ Akgündüz'ün de ifade ettiği gibi 600 sene, milyonlarca kilometrekare toprağı ve bu topraklarda yaşayan insanları idare eden Osmanlı Devleti, Müslüman bir devlettir.⁶² Böyle olduğu için temelde İslam hukuku etkiliydi. Özellikle aile hukuku, miras hukuku, had cezaları, şahsa karşı işlenen cürümler ve vakıflar gibi temel kaynaklarda en ince ayrıntısına kadar düzenlenen konularda Osmanlılar Kur'an ve Sünnet'te ifadesini bulunan Şer'i hukukun dışına çıkmamışlardır.⁶³ Şer'i hukuk etkili olmasının yanında Örfi hukuk da uygulanabilmekteydi. İslam hukukunun tali kaynakları kullanılarak ve örf-adet kaideleri esas alınarak, ister zamanın ulul-emri ve isterse müçtehit hukukçular tarafından ortaya konan hukuki hükümlerin tamamına âdet hukuku veya örfi hukuk denmektedir. Ancak Osmanlı hukukundaki kullanılışıyla, örfi hukuk tabiri, İslam hukukçularının kullandığı "siyaset" "siyaset-i şer'iyeye" "kanun", "yasa" ve benzeri ifadelerle eş anlamlı hale gelmiş ve manası genişletilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı hukukunda örfi hukuk denince sadece âdet hukuku değil, şer'i hükümlerin kanun tarzında tedvini de dahil olmak üzere, ulul-emre tanınan sınırlı yasama yetkisi çerçevesinde, mütehasıs İslam hukukçularının içtihad ve fetvalarına da başvurularak ortaya konan hukuki hükümler akla gelmelidir.⁶⁴ Örfi hukukun Vilayet-i Şarkiye gibi merkezi yönetimin uzağındaki belde ve coğrafyalarda sıklıkla icra edildiği bilinmektedir.

Osmanlı sistemi kararların süratle alındığı, cezaların caydırıcı bir şekilde süratle tatbik edildiği, defter ve evrak usulü ile müesseseler arasındaki irtibatın hızla sağlandığı bir idare idi. Bu idarenin merkez teşkilatında iyi yetişmiş çok az sayıda kalem erbabı çalışmakta idi.⁶⁵

---

⁵⁹ Ali Bulaç, **Kutsala, Tarihe ve Hayata Dönüş**, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul 2006, s. 27

⁶⁰ Karal a.g.e.s. 191

⁶¹ Halil İnalçık " Osmanlı Tarihinde Dönemler Devlet-Toplum-Ekonomi", **Osmanlı Uygarlığı 1**, Halil İnalçık, Günsel Renda (Haz.), T.C. Kültür Bakanlığı, İstanbul 2003, s. 158

⁶² Akgündüz, a.g.e. , s. 6

⁶³ Halil Cin, S. Gül Akyılmaz, **Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni**, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1995, s. 172

⁶⁴ Akgündüz, a.g.e. , s. 51, Ayrıca bkz. Cin ve Akyılmaz, a.g.e. s. 173

⁶⁵ İhsanoğlu (Ed.) a.g.e. s. 157

Osmanlı Devleti'nde yasama süreci, son derece önemli ve kritik süreçlerden geçtikten sonra şekillenmektedir. Çünkü bütün tebaayı ilgilendirecek bir kanun, üzerinde yeterince düşünülmeyen, kritize edilmeden ortaya çıkamazdı. Mesela yürütmeyi güçlendirecek birçok uygulamaya ait kanun ve kurallar "Divan-ı Hümayun" da tartışmalı olarak hazırlanır, nişancılar tarafından usulüne uygun olarak kaleme alınır. Divan kaleminde son şeklini aldıktan sonra sadrazam başkanlığında vezirler, kazaskerler ve diğer divan üyelerinden oluşan heyet tarafından padişaha arz edilirdi. Padişahın işaretlediği bazı bölümler üzerinde tekrar çalışılıp düzeltildikten sonra yeniden Arz'a çıkılır, kesin kabul edildikten sonra "mühime" defterlerine kaydolunup yürürlüğe girer ve bir "ferman, hüküm, kanunname"⁶⁶, adâlatnâme,⁶⁷ yasaknâme"⁶⁸ olarak uygulanmak üzere ait olduğu beylerbeyi, sancakbeyi veya kadılara gönderilir.⁶⁹ Bu tür aşamalardan geçtikten sonra hazırlanmış olan kanunlar, beylerbeyi, sancakbeyleri tarafından yürürlüğe konulmaktadır.

2.1.3. Devletin Danışma Meclisi "Divan-ı Humayun"

Osmanlı Devlet şeklini tam anlamıyla Batı'daki monarşik devlet şekillerine benzetmek mümkün olmadığı gibi, Osmanlı padişahlarını da batılı kral ve diktatör hükümdarlar gibi görmek de mümkün değildir. Zira Osmanlı padişahları sadece icra konusunda âmme maslahatı ile kayıtlı ve sınırlı geniş yetkilere sahiptirler. Yasama yetkileri yine şer'i hukukun tanıdığı ölçüde mevcuttur. Devletin padişahı ve padişah ailesinden ayrı hukuki bir statüsü vardır.⁷⁰

Osmanlı sultanları, Yavuz Selim'den itibaren hem sultan ve hem de halifedirler, yani İslam aleminin reisidirler. Yönetim itibariyle otuz milyonu idare ediyorsa, hilafet itibariyle üç yüz milyona başkanlık etmektedir. Saltanat kanadını *Sadaret*, hilafet kanadını ise *Şeyhülislamlık* temsil etmektedir. Halife olmaları hasebiyle, halifelere tanınan hak ve yetkilere sahiptirler.⁷¹

⁶⁶ Halil İncalcık, **Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi**, İSAM Yayınları, İstanbul 2011, s. 29

⁶⁷ İncalcık, a.g.e. s. 13

⁶⁸ Kaşıkçı, a.g.e. s. 103

⁶⁹ Özbilgen, a.g.e. s. 123.

⁷⁰ Akgündüz ve Öztürk, a.g.e, s.382.

⁷¹ Özbilgen, a.g.e. s. 382.

Osmanlı Devleti'nde sultanları hem yürütmenin hem de yargının başıdır. Ancak bu başkanlık sınırsız bir yasama ve yargılama özgürlüğü kendilerine vermemiştir. Çünkü padişahlar sadece mevcut şer'î hükümleri kanun haline getirebilir. Yürütme ile ilgili olarak da her çeşit idari kararlar ve tanzimi tasarruflar onun tasdikinden geçer. Yargıda ise padişah yargının başıdır ve bütün kadılarına yargılama yetkisini padişah tevzi eder. Ayrıca bir mahkeme gibi işlev gören Divan'ın başkanlığını da –Fatih devrine kadar- padişah üstlenmiştir.⁷²

Osmanlı Devletinde yürütme organının padişaha bakan yönünün yanında bir de yürütme organının diğer kanadı olan Divan-ı Hümayun bulunmaktadır.

Divan-ı Hümayun'un, özellikle XV. Yüzyıl ortasından XVII. Yüzyılın ilk yarısında kadar Osmanlı Devleti'nin yönetimine damgasını vurmuş en önemli kurum olduğu ifade edilir. Divan-ı Hümayun, Osmanlı Devleti kurulduktan kısa bir süre sonra doğmuş, XV. Yüzyıldan itibaren gittikçe gelişerek XVI. ve XVII. yüzyılda en olgun dönemine erişmiş ve tam anlamıyla kurumlaşmıştır. XVII. yüzyılın sonlarına doğru ise önemini yitirmeye başlayarak bir sembol derecesine düştüğü belirtilir.⁷³

Divan-ı Hümayun, uzun süre Osmanlı idari yapısında önemli bir müessese şeklinde varlığını korumuştur. Bir kamu hukuku kurumu halinde çalışan Divan-ı Hümayun bir taraftan devletin her türlü meselesini görüşebilen, diğer taraftan da fertlerin her türlü müracaat ve şikayetlerini inceleyen, müzakere eden ve karara bağlayan bir müessese olarak işlev görmüştür.⁷⁴

Fonksiyonel açıdan, Divân-ı Hümayun, kuruluşundan itibaren bütün kanunların görüşülüp karara bağlandığı, örfî hukuk kurallarının konulduğu bir yasama organı olmuştur. Bunun yanı sıra, sadrazam başkanlığında "Kubbealtı Vezirleri"nden oluşan bu

---

s. 383.; Ayrıca Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. 1, Ankara 1982, s. 501; Ayrıca Bkz. Ahmet Mumcu, **Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak DİVAN-I HÜMAYUN**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1976, s. 39

⁷³ Mumcu, a.g.e. s. 1

⁷⁴ Cin ve Akyılmaz, a.g.e. s. 191-192

meclisin, bir kabine gibi iç ve dış devlet hayatını ilgilendiren bütün kararların alınarak yürürlüğe konulduğu bir yürütme organı niteliğinde olduğu ifade edilebilir.⁷⁵

Divan- Hümayun'un asıl üyeleri Vezir-i Âzam, Kubbealtı Vezirleri⁷⁶, Kadıaskerler, Nişancı, Defterdarlar, Rumeli Beylerbeyi idi.⁷⁷ Sultan isterse Divan'a başkanlık yapar, isterse de Sadrazam'ın arkasında "Kasr-ı adil" denilen kafesli yerde kendisi görünmeden Divan görüşmelerini dinlerdi. Yavuz Selim ve Kanuni'den sonra ise padişahın bu uygulamaları terk edilerek Divan-ı Hümayun Veziriazam başkanlığında toplamıştır.⁷⁸

Divan-ı Hümayun'un kanun yapma, yüksek yargı ve icra yeri olduğu ifade edilir. Osmanlı Devleti uyruğu olan herkes için hemen her konuda Divan'a yakınma ve başvurma yolunun açık olduğu belirtilir. Divan'da duruşmalı yargılama ve duruşmasız yargılamalar⁷⁹, gereken soruşturmalar yapılarak karar verilir. İdam ve tazir cezaları hemen uygulanır.⁸⁰

Osmanlı Devleti'nde ulül-emr'in vazifelerini, tasdik makamı padişah, arz makamı sadrazam ve "Şura Meclisi" de Divan-ı Hümayun olan üçlü bir organ yürütür. Divan-ı Hümayun'un asli tabii üyesi olan Nişancı sonraları Reis'ül-Küttab⁸¹ kanun tasarılarını hazırlamakla vazifelidir.⁸²

Hazine'den para çıkması ve vergi tahsilatı işleri Divan'da düzenlenirdi. Divan-ı Hümayun'un vergi salmak, çeşitli iktisadi-mali işlerde karar almak ve mali yargı yapmak yetkisi de vardı.

Yüzyıllar boyunca haftada dört kere toplanan Divan-ı Hümayun'da devletle ilgili bütün işler görülür ve herkes doğrudan doğruya buraya başvurabilirdi.

⁷⁵ Mehmet Seyitdanlıoğlu, " Divan-ı Hümayun'dan Meclis-i Meb'usan'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama" Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, (s. 371-387), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2011, s. 375

⁷⁶ Belli bir yönetsel görevi olmayan, salt Divan üyeliği yapan vezirlerdir. Divan-ı Hümayun toplantı yeri olan "Kubbealtında" çalıştıkları için "Kubbealtı Vezirleri" olarak adlandırılmışlardır. (Mumcu, a.g.e. s. 44-45)

⁷⁷ Mumcu, a.g.e. s. 42-52; Ayrıca Bkz. Karatepe, a.g.e. s. 118

⁷⁸ Özbilgen, a.g.e. s. 183. Ayrıca bkz. Cin ve Akyılmaz, a.g.e. s. 193-194; Saydam, a.g.e. s. 89

⁷⁹ Mumcu, a.g.e. s.

⁸⁰ Özbilgen, a.g.e. s. 183.

⁸¹ Gül Akyılmaz, **Osmanlı Diplomasi Tarihi ve Teşkilatı**, Konya 2000, s. 67

⁸² Akgündüz ve Öztürk, a.g.e. s.379. (Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Telhüs'ül Beyan adlı eserinden aktarma)

Görüldüğü üzere, Osmanlı Devlet'inin yürütme organı olan Divan-ı Hümayun, birçok yetkiyi kendinde barındırabilen bir yapıdadır. Bir açıdan Sayıştay vazifesini görürken, diğer taraftan Yargıtay vazifesini görmektedir. Kanun yapabilme yetkisi ile bir meclis vazifesini yerine getirirken, kendisine iletilen davaları çözümlenmekle mahkeme vazifesini de yapabilmektedir.

Osmanlı Devletinin siyasal yapılanma süreci ciddi kırılmalar geçirerek gerçekleşmemiştir. Devletin olmazsa olmaz kurumlarının tarihi süreç içerisinde geçirmiş oldukları değişiklik, zaman ve mekan şartlarının değişime uğramasıyla, meydana getirdiği bir zorunluluktur denilebilir. Özellikle Osmanlı'nın son dönemlerinde görülen anayasal döneme geçiş, halkın yönetime katılmak istemesi, padişahın yetkilerinin kısıtlanması talepleri tarihsel bağlam içerisinde değerlendirilmesi gereken konulardır.

Teşrideki kanunlara uyma, devletin bütçesini belli disiplinlere uyararak işletilmesi/kullanılması ve bunun denetlenmesi yargıyı ilgilendiren ciddi konuların devletin en üst temsilcileri tarafından çözüme kavuşturulması, her bir vatandaşın talebini ve şikayetini serbestçe ifade edebilmesi Osmanlı yönetim sisteminde son derece önemli hususlar olarak düşünülebilir. Çünkü Meşrutiyete giden yollarda bu malzemeler dōşeliydi demek abartı olmayacaktır.

2.1.4. Yürütme Organı

2.1.4.1. Merkez Teşkilatı

Osmanlı siyasal düzeni, bir siyasal kategori olarak imparatorluk özelliklerini yansıtmaktaydı. Merkez, patrimonyal⁸³ bir otoriteye sahip Sultan'ın çevresinde örgütlenmiştir. Siyasal düzenin görevi ve işlevi, Sultan'dan başlayarak en alt birime kadar devletin varoluşunu sağlamaktır.⁸⁴

---

⁸³Adem Çaylak, **Osmanlı'da Yöneten ve Yönetilen Bir Şerif Mardin Çözümlemesi**, 2. Baskı, Kadim Yayınları, Ankara 2005, s. 57

⁸⁴Akgül, a.g.e.,s.83.

Bu varoluşu sağlamak gayesi de yürütme erki denilen bir organla sağlanırdı. Bu yürütme erki iki şekilde tezahür ederdi. Bunlardan birincisi merkez teşkilatının yürütme şekli, ikincisi ise taşra teşkilatının yürütme şeklidir.

Merkez teşkilatı, payitaht merkezli idare şeklidir. Osmanlı devletinde hep güçlü bir merkezi yönetim egemen olmuştur. Merkezi yönetim devletin devamı için gerekli olan en önemli unsurlardandır. Merkezi yönetimin esası, kamu hizmetlerinin tek bir otoriteye bağlanacak şekilde örgütlenmesidir. Kamu yararına yönelik hizmetleri, gelirleri arttırmak, toplamak ve gider yerlerini saptamak merkezi yönetim tarafından yapılır. Devletin geniş sınırlara ulaşması ve büyümesinin beraberinde getirmiş olduğu bazı sıkıntılar olabilmekteydi. Merkez teşkilatı sistemi ağır ve aksak bir şekilde işleyebilmekteydi. Bundan ötürü sistemin ağır işleyişini önlemek üzere yine merkez hiyerarşisi içinde kalmak üzere taşra yönetim organlarına da bazı yetkiler verilmiştir.⁸⁵

Merkezi yönetim yürütme erkinin temel çerçevesidir. Merkezi yönetim ordusuyla, donanmasıyla, yargı teşkilatıyla, mali denetimiyle, idari hiyerarşisinin kudretiyle Osmanlı Devleti'nin varlığını ve hükümlerliğini ülkenin bütününde hissettirecek ve kabul ettirecek yaptırım gücünü sağlayan sistemli bir uygulama mekanizması olarak Osmanlı Devleti'nin uzun yıllar boyunca ayakta kalabilmesine yardımcı olabilmıştır.⁸⁶

Merkez teşkilatının başkanı, devletinde başkanı olan padişaktır. Kararların elinden çıktığı son kişidir. Bununla beraber, merkez teşkilatını padişaha vekaleten yöneten kişi ise sadrazamdır.

Sadrazam padişaktan sonra gelen en önemli kimsedir. Sadrazam, vezirlerin ve amirlerin (ümera) başı, hepsinin en büyüğü, tüm işlerin mutlak vekili, devlet malının gözeticisi, olduğu ve oturmada, durmada ve mertebede herkesin önünde geldiği belirtilir.

---

⁸⁵ Özbilgen, a.g.e. s. 139.

⁸⁶ a.g.e. s. 139.

Sadrazam Padişah'ın mührünü taşıdığı ve kullanma yetkisine sahip olduğu için onun mutlak vekili ve kendisinden sonra devletin en kudretli adamıdır.⁸⁷

2.1.4.2. Taşra Teşkilatı

Osmanlı Devleti ilk başlarda birkaç ilin içerisinde yer aldığı küçük bir Anadolu beyliği olarak tarih sahnesinde yer alırken, zamanla üç kıtaya hükmeden bir imparatorluk halini almıştır. Sınırları genişlemiş milyonlarca metrekare alana ulaşmıştır. Bununla beraber onlarca farklı etnik ve dini grupları da hakimiyetinde bulundurabilmiştir. Bu kadar geniş ve büyük bir imparatorluğun idaresi de hiç şüphesiz büyüklüğü nispetinde zor ve ciddi kurumsallaşmayı gerektiren bir olgudur.

Osmanlı Devlet'i mülki taksimat olarak eyaletlere, eyaletler sancaklara, sancaklar kazalara ve kazalar da nahiyelere ayrılmıştı. merkeze sıkı sıkıya bağlılık olmakla birlikte, beylerbeyi eyaletlerde, sancakbeyi sancaklarda çok geniş yetkilerle donatılmıştı ve hem mülki amir, hem de askeri yetkiliydi.⁸⁸

Bir bakıma adem-i merkezîyetçi bir yönetim şekli geliştiren Osmanlı Devleti bu vesileyle birçok farklı ırklara, kültürlere ve dinlere mensup halktan oluşan bir Dünya Devleti örneği olduğu söylenebilir.⁸⁹

Osmanlı devletinin her bölgesinde merkez yönetiminin yerel şartlara uyacak şekilde düzenlenmiş modeli bulunmaktaydı. Merkezden uzakta bulunan yerler bir anlamda merkezin küçük birer numunesi sayılabilecek örgütlenmelerle yönetilmekteydi. Meşrutiyetin şark vilayetlerinde nasıl bir karşılık bulunduğu dair sorunun cevabı da bu yapının bir neticesi olarak düşünülmelidir. Çünkü Osmanlı idaresinin tasarrufları merkezden uzaklaştıkça bu taşra yapılanmaları tarafından icra ediliyordu. Yani Meşrutiyetin şark vilayetlerinde karşılık bulması biraz da bu geleneksel merkezi yapının taşraya doğru açıldıkça konuyu algılaması, anlaması ve bunu yansıttığındaki beceri yeteneği gibi hususlarda insiyatif alabilen kadrolara bağlıydı denebilir.

---

⁸⁷ Özbilgen, a.g.e. s.140.

⁸⁸ Hüseyin Özdemir, **Osmanlı Devletinde Bürokrasi**, Okumuş Adam Yayınları, İstanbul 2001, s. 58; Ayrıca Bkz. Hüseyin Arslan, **16. yy. Osmanlı Toplumunda Nüfus Hareketleri, Yönetim Nüfus Göçler İskânlar Sürgünleri** 1. Baskı, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001, s. 46

⁸⁹ Özdemir, a.g.e. s. 63

Eyaletler şeklinde görünen taşra yönetiminin yürütme organı, merkez teşkilatının yürütme organına benzerlik göstermektedir. Eyaletlerde, Beylerbeyi bulunmaktadır. Beylerbeyi, resmen sadrazamın vekili olmamakla beraber, eyalet divanına başkanlık etmesi ve Taşra teşkilatının yönetim şemasında üstlendiği diğer yönetsel işlevleri açısından bir anlamda sadrazamın otoritesini temsil eder. Merkezden gönderilen diğer görevliler de Divan-ı Hümayun'daki görevlerin benzerlerini temsil ederler. Başka bir deyişle Taşra teşkilatı ve yönetimi birçok yönleriyle Merkez yönetiminin yapısı ufaltılmış bir örneğidir.⁹⁰

İşlerliği yukarıdaki bölümlerde ana hatlarıyla verilen Osmanlı idaresi zamanla güç kaybına uğramış ve merkezden uzaklaştıkça devlet otoritesi, devlete bağlılık, yerinden yönetim gibi alanlarda tabii olarak zaaf alanları oluşmaya başlamıştır. Bunlar idareyi kaçınılmaz bir şekilde çözüm arayışlarına yöneltmiştir. Bu durum Meşrutiyet dediğimiz süreçlerin hazırlayıcı sebepleri olarak ele alınabilir.

2.2. MEŞRUTİ YÖNETİMİ HAZIRLAYAN GELİŞMELER

Osmanlı İmparatorluğu, 1299'da kurulmasından XVII. yy. sonlarına kadar topraklarını sürekli olarak genişletti ve kuruluşundan 400 yıl sonra üç kıtaya yayılmış bulunan büyük bir imparatorluk kurdu. Bu dönem içerisinde İmparatorluk, hakimiyet kurduğu coğrafyanın dışında da büyük bir etki alanına sahipti. Avrupa içlerine kadar uzanan sınırlarının yanı sıra Karadeniz ve Akdeniz bir iç deniz durumundaydı ve deniz hakimiyetinde de tartışmasız üstün konumdaydı. Bu yüzden Osmanlı İmparatorluğu siyasal olarak dünya hakimiyetine oldukça yaklaşmıştı.⁹¹

Ancak dikkat edilirse Osmanlı Devletinin sürekli gelişmeci ve ilerlemeci bir tarihi olmadığı görülecektir. Osmanlı Devleti büyüme çizgisini yukarıya doğru çekerken, Rönesans ve Reform hareketleri ile yeni bir çıkış arayan Avrupa devletleri, içinde buldukları siyasi, dini ve sosyal çöküntüden çıkma çabasına girişmişlerdir. Yeni ticaret yolları keşfedilmiş, burjuvazi güçlenmiş, yeni idari sistemler tartışılmaya başlanmış, kilisenin hegemonyasına son verilmiş, derebeylikler yıkılmıştır. Rönesans'la

---

⁹⁰ Özbilgen, a.g.e. s. 202.

⁹¹ Harun Bodur, **Kronolojik 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, 1. Baskı, Çağlar Yayınları, Ankara 2005, s. 15

başlayan bilim alanındaki gelişmeler, Reform Hareketleri ile desteklenince Avrupa devletlerinin tarihi seyri değiştiği söylenebilir.

Avrupa devletlerinde hızlı değişimler yaşanırken, Osmanlı Devleti zirveye ulaşmanın vermiş olduğu bir durgunluk dönemine girmiştir. Büyük devlet olmanın vermiş olduğu rahatlık ve kendine güven sayesinde gelişmeleri vaktinde takip edememiş, Avrupa ülkelerine nazaran geri kalmıştır. İktisadi, bilimsel ve sınai anlamda Avrupa devletleri sürekliliği olan bir arayış ve çaba içerisine girerken Osmanlı Devleti var olan kendi imkanlarıyla yetinmek durumunda kalmıştır. Osmanlı Devleti İbn Haldun'un da belirttiği devletlerin döngüsel aşamalarından israf dönemi olarak adlandırdığı süreçteki hali yaşıyor gibidir.⁹²

Durgunluk döneminin en önemli sebebi olarak askeriye ocağının artık muzaffer olmaması gösterildiği için ilk etapta yapılan tecdid ve ıslah hareketleri ordu ile ilgili olmuştur. Kara ve deniz subay okulların açılması bu durumu izah sadedinde zikredilebilir ise de girişilen bazı ıslah hareketleriyle istenilen başarıya ulaşılamamıştır. Bunun sonucunda çok yönlü ıslah ve tecdid hareketleri yapılmaya başlamıştır.

Ancak yapılan değişim girişimleri dönemin üst idari kadroların gayretlerinden öteye gidememiştir. Dolayısıyla yapılan ıslah hareketlerinin etkisi sınırlı kalmıştır. İslahat düşüncesi istenildiği gibi ulema ve yöneticilerin zihinlerinde ise yer bulamamıştır. Bunun nedeni olarak değişim ve ıslahat yapacak müesseselerin işlevlerinin tam yerine getirmemeleri hususu zikredilebilir.

2.2.1. TECDİD HAREKETLERİ : XVII. VE XIX. YY

Osmanlı İmparatorluğu, XVIII. Yüzyılın ilk yarısında III. Ahmet'ten itibaren, Avrupa ile kendi arasında mevcut olan mesafeyi kapatmak için bir takım ıslahat(reform)

---

⁹²" İbn Haldun devletlerin de insanlar gibi belli bir ömürlerinin olduklarını ve belli aşamalardan geçtiklerini söylemektedir. Devletlerin ortalama ömürlerinin 120 yıl olduğunu vurgulayan İbn Haldun, bu 120 yılın şu aşamalardan oluştuğunu ifade etmektedir. a) Zafer Dönemi, b) İstibdat Dönemi, c) Refah Dönemi, d) Barış Dönemi, e) İsrif Dönemi.⁹² İsrif dönemine giren bir topluluk savaşmayı ve mücadeleyi bırakır. Zafer döneminin eşliğine gelmiş başka topluluklar tarafından sömürülmeye ve yok edilmeye aday hale gelir." İbn Haldun, **Mukaddime I**, Zakir Kadirî Ugan (çev.) Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1997, s. 431-436

hareketlerine girişmiştir. Bu reform hareketleri XIX. Yüzyıl içinde genişleyerek devam etmiştir.⁹³

Osmanlı Devleti için zirvede olduğu dönemlerde hemen yanı başında olup biten gelişmeleri göremediği, çağın şartlarına göre kendini yenilemediği vb. konularda eleştiriler yapılmıştır.

Osmanlıların, Asya, İslam, İran, Selçuk, Moğol ve Bizans geleneklerinden aktarılan üstünlük duygusu, alemin hükümranı olma misyonu o denli güçlü idi ki ona ne ruhani İslam halifeliği, ne Şiilik, ne Bizans sonrası Rum dünyası meydan okuyabilmişti. Osmanlı Devleti, Asya despotik sistemler dizisinin en son doruğu olmuştu. Doğmakta olan yeni Batı'da bu duyguyu kıracak dinsel, siyasal, hatta ekonomik bir güç henüz yoktu. 16. Yüzyılın ortalarına dek o zamanki Hıristiyanlık Avrupa'sının asıl gövdesi olan Katolik dünyası, Kanuni Süleyman döneminin gücü karşısında ezilmek tehlikesiyle bile karşı karşıya idi. Yeni Batı, Avrupa Akdeniz'in dışına sıçramamış olsaydı o zaman "Türk tehlikesi" denilen olayın korkulan sonucuna uğrayabilirdi.⁹⁴

Berkes bunları ifade ettikten sonra, Avrupa'nın yükselişe geçişini ve bu yükseliş karşısında Osmanlı'nın nasıl bir şaşkınlık hali içerisine düştüğünü şöyle dile getirmektedir:

Yeni Avrupa dünyasının bu farkına varılmayan çarpışı, geleneksel rejimde öyle bir altüst oluş (Osmanlı deyimi ile öyle bir ihtilal) durumu yarattı ki, XVII. yüzyılın yarısından sonra Osmanlı yazarları bunun gelip geçici bir bunalım olmadığını kavradıkları zaman devlet gövdesini yoklayınca en önemli organlarının tersine döndüklerini gördüler. Bu organlar, geleneksel devlet yapısında birer ur durumuna gelmişlerdi. Bu sonucu teşhis ediyorlar, fakat bu kanserin nedenini bilemiyorlardı. Hastalıkları anlamak için eski kaynakları, eski kanunları incelemeye, bunların unutulmuş olanlarının tozlarını silkip ortaya çıkarmaya, geleneğin yolundan sapıldığını, bu geleneğin ancak sözünü bilen padişahlara ve devlet adamlarına anlatmaya çalışmışlardır.

⁹³ Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)**, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s.218

⁹⁴ Berkes, a.g.e. s. 38

17. yüzyıl sonuna dek Osmanlı yazarlarının bu yolda arka arkaya yazdıkları raporlar, bozulma (ihtilal) ve ıslah ya da tanzim literatürü olarak nitelendirilebilir. Fakat bu yazarlar bir yandan padişahтан yeniçeriye, reayadan ulemaya dek bütün geleneksel organların yerlerinden çıktığını, işlemlerinin bozulduğunu gösterirken aynı zamanda geleneksel düzenin bir anatomisini de yapmış oluyordular.⁹⁵

Bu çalışmalardan sonra çözüm arayışlarına girilmiş ve ilk yenilik hareketleri II. Osman (1618-1623) döneminde başlamıştır. Devletin Celali İsyancıları karşısında başarısız olması, Balkanlar'da ve Avrupa'da kalıcı başarılar sergilememesi orduda yenilik ihtiyacını gösteren önemli işaretlerdi. II. Osman da hocası Ömer Efendi'nin de telkinleriyle orduda ve devlet işlerinde bir kısım Avrupalı yeniliklere girişmeyi tasarlamıştı. Fakat bu teşebbüsü yeniçeri askerlerinin isyanı ile başlayan ihtilal hareketiyle engellenmiştir.⁹⁶

Güçlü bir merkezi idarenin olmayışı, yapılması istenilen ve düşünülen yenilik hareketlerinin önündeki en büyük engellerden bir tanesiydi. Çünkü ordunun içerisinde yeniliğe direnen bir yeniçeri ocağı bulunmaktaydı. Devlet kademelerinde kayırma ve rüşvetle başa geçen kişiler de yenilik ve değişimlerden rahatsız oluyordu. Bu kişilerin yapılması düşünülen değişikliklerle mani oluyordular.

Osmanlı Devletinin gerilemesinin en önemli nedenlerinden birisi de devletin ilmi gelişmelerin gerisinde kalmasıdır. Osmanlı Devleti ilmi gelişme ve değişmeyi zamanında takip edemediği için eğitim kurumları olan medreselerde yetişen nesiller tam donanımlı bir şekilde yetişmemiştir. XVII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde müspet ilim denilen Astronomi, Fizik, Matematik, Geometri gibi ilimler okutulmamaya başlanmıştır. Bunun yerine sadece nakli ilimlere ağırlık verilmiştir. Katip Çelebi, Koçi Bey⁹⁷ gibi dönemin önemli şahsiyetleri yazmış oldukları eserlerde bu probleme işaret etmişlerdir. Devletin sürüklenmekte olduğu taassuba ve bunun doğuracağı kötü

---

⁹⁵ Berkes, a.g.e. s. 39

⁹⁶ Durmuş Yılmaz, **Osmanlı'nın Son Yüzyılı Cumhuriyet Giden Yol**, 1. Baskı, Çizgi Kitabevi, Konya 2001, s. 69.

⁹⁷ Görüceli Koçi Bey, **Koçi Bey Risâlesi (Eski ve Yeni Harflerle)**, Yılmaz Kurt (Haz.), 1. Baskı, Ecdâd Yayınları, Ankara 1994, s. 1

sonuçlara karşı dikkat çekmek istemişlerdir. Müspet ilimlere karşı duyarsız kalmanın devlet idaresinin her alanında bozulma ve çürümeye yol açacağını haber vermişlerdir.⁹⁸

Ahmet Cevdet Paşanın da belirttiği gibi zamanın şartlarına uymamak⁹⁹ Osmanlının geri kalışındaki en önemli nedenlerden birisiydi.

Osmanlının modernleşmemesinin bir başka önemli nedeni olarak iktisadi alandaki gerileme ve çöküş gösterilir. Osmanlı Devleti'nin gelir kaynakları temelde tarıma ve ticaret yollarından elde edilen gelire dayanmaktaydı. Ancak Avrupa ülkelerinin yeni ticaret yollarını keşfetmesi Osmanlı'nın önemli gelir kaynaklarından birini saf dışı bırakmıştır.

Geleneksel üretim mekanizmalarını, üretken ve verimli hale dönüştürememe, değişen dengeler ve yeni oluşum süreçlerine eklemlenememe bu alandaki çöküşün ana parametreleridir. Bu sorunun temelinde, büyük ölçüde Osmanlı toplumunun sahip olduğu karakteristik özellikler yatmaktadır. Çünkü Osmanlı toplumu, batı ile eş zamanlı bir tarihsel düzlem içinde olmakla birlikte, batı tipi feodal bir yapı ve düzeneğe sahip değildir. Avrupa feodal sisteminde olduğu gibi kalıtsal bir aristokrasisi, bağımsız bir kilise hiyerarşisi, güçlü bir tüccar sınıfı, idari otonomiye sahip kentleri yoktur. Bu özelliklerle, batı toplumlarında yeni dinamiklerle beslenerek, farklı dönüşümler yaşanırken, Osmanlı toplumundaki yapı organlarının dinamikleri, kendine özgü bir gelişme ve dönüşümü gerçekleştirilememiştir.¹⁰⁰

Modernliğin Osmanlı'ya ilk önce iktisadi alanda gelmiş olduğu bunun ise hiçbir biçimde anlaşılmadığı ifade edilmektedir. İstanbul'un fethi bizler için yükseliş döneminin başı sayılırken, modernliğin etkilerinin takip edildiği bir tarih okuması içinde, gerçekte çöküşün başlangıcı gibi de sunulabilir. Çünkü o tarihten başlayan iki yüz yıllık süreçte Osmanlı ekonomisi adım adım Avrupa ekonomisine entegre olmak zorunda kaldı ve dış dinamiklerin empoze ettiği yapısal değişimleri engelleyemedi. XVII. Yüzyıl sonuna gelindiğinde Osmanlı'nın iase mantığına dayalı nispeten durağan üretim, dağıtım ve tüketim kalıplarıyla bozulmuş ülke ekonomisi global pazarın parçası

---

⁹⁸ Durmuş Yılmaz, a.g.e. s.71-72.

⁹⁹ Harun Anay, Ahmet Cevdet Paşa'nın Modernizme Bakışı, **Ahmet Cevdet Paşa Vefarının 100. Yılına Armağan**, Türkiye Diyanet Vakfı , Ankara 1997, s. 67-77

¹⁰⁰ Akgül, a.g.e., .81.

haline gelmişti. Ne var ki aynı dönem askeri başarıların devam ettiği bir zaman aralığı ile çakıştığı ölçüde, ağır bir maliyet anlamına gelmedi. İmparatorluğun sınırlarının genişlemesi, yeni gelir kaynaklarının ve vergilerin sağlanması demek olduğu için, ekonomideki zafiyetin de üstü bir miktar örtülmüş oldu. Buna karşılı makro ölçekte veya devletin merkezi açısından yaşanan bu parlak yıllar, bölgesel düzlemde büyük yoksunluklara, kıtlıklara ve huzursuzluklara denk düşüyordu. Dolayısıyla bizlerin "yükseliş" olarak adlandırdığı sözkonusu dönemde esas trend, hem iktisadi hem de sosyolojik anlamda Osmanlı'nın iç uyumunun bozulmasına yönelikti. Bu ise heterojen ve hiyerarşik toplumsal yapıyı "adalet" dengesi içinde tutan sistemin fiziksel olarak çöküşüydü. Osmanlı'da cemaatler arası çatışmanın ilk nüvelerinin bu dönemde atılmış olduğu belirtilmektedir.¹⁰¹

Osmanlı Devleti'nin en önemli gelir kaynaklarından bir tanesi de ipek ve baharat yolları gibi kara ticaret yollarıydı. Bu yollar üzerinden geçiş, konaklama, pazar, eşya mübadelesi gibi belli başlı alanlarda gelir elde ediliyordu. Ancak coğrafi keşifler sonucunda yeni ticaret yolları bulundu. Ümit Burnu'nun keşfiyle sağlanan yeni güzergah sayesinde Avrupalı tüccarlar Osmanlı memleketine uğramadan ticaretlerini yapmaya başlamışlardı. Bu da Osmanlı'nın ekonomisini çökerten nedenlerden bir tanesiydi. Çünkü Avrupalı tüccarlar Osmanlı ülkesine uğramadan Güney Asya ülkeleriyle yapacakları ticareti yapabilme imkanına kavuşmuşlardı.

Neticede bu oluşum, Osmanlıların büyük dış ticaret gelirinden yoksun kalması ve ekonomik düzeninin, diğer faktörlerle beraber, çözülmesine sebep olmuştur. Ekonomik çöküntünün diğer toplumsal alanlara eklemlenmesi sosyal ve siyasal çöküşü hazırlayan temel nedenlerden biridir.¹⁰²

Osmanlı Devleti'nin XVIII. ve XIX. yüzyılları tecdid ve ıslah hareketleri açısından son derece önem arz etmektedir. Devletin, bu döneme kadar içerisinde bulunduğu ruh hali değişmeye başlamıştır. Bu döneme kadar sadece askeri alanla sınırlı kalınan ıslah hareketleri yerini devletin hemen her birimi ile ilgili ıslah ve tecdid hareketlerine bırakmıştır. Avrupa devletlerinin iktisadi, ilmi ve ekonomik üstünlükleri kabul edilerek çözüm arayışı içerisine girilmiştir. Bu dönemde yapılan düzenlemeler

¹⁰¹ Etyen Mahçupyan, **İçimizdeki Öteki**, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 173

¹⁰² Akgül, ag.e., s.82.

daha sonraki bir çok düzenlemeye de kaynaklık edecektir. Mesela imparatorluğun son dönemlerinde oluşturulan kamu yönetimi sisteminin temelleri II. Mahmud ve Tanzimat Döneminde atılmıştır.¹⁰³

Batılılaşma¹⁰⁴, Osmanlı tarihi içinde geleneksel olandan vazgeçilerek, Batı'lı kurum ve geleneklerin benimsenmeye başladığı bir zaman kesiti olarak ifade edilmektedir. Ard arda gelen askeri ve siyasi mağlubiyet ve iktisadi krizler, Osmanlı yöneticilerini çare aramaya zorlarken, geleneksel olandan vazgeçmeye de zorluyordu.¹⁰⁵

Osmanlıların Batılılaşma hareketlerinde bu devre canlı fakat çekingendir. Aynı zamanda Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına kadar hiçbir köklü ıslahatın yapılmadığını ve yapılamayacağını ispat edici bir karaktere sahiptir. Bu devrenin özellikleri arasında gayet heyecanlı bir Batı'yı tanımak isteğine rağmen Batı üstünlüğünün itiraf edilmemesi zikredilebilir. İslahat projeleri birkaç seçkinin programı olmaktan öteye gidememiş, tabiatıyla kitleye mal edilememiştir. Çeşitli Batı temalarına ve sızmalarına rağmen her ıslahat hareketi Ulema ile Yeniçeri Ocağı'nın birleşik ve geriye götürücü direnmeleriyle bastırılmıştır.¹⁰⁶

Osmanlı Devleti'nde yenileşme hareketleri üç ayrı görüş çerçevesinde değerlendirilebilir. Bunlardan *birincisi*, devletin tekrar eski haşmet ve ihtişamını kazanması için dini ilimlere ağırlık verilmesini, şeriata tam olarak uyulmasını, Avrupai devletlerden sakınılmasını ve İslami kuralların tavizsiz uygulanmasını isteyenlerdi. Bunlar çoğunlukla "Ulema" tabir edilen medrese hocaları ve din adamlarıydı. Ulemanın eskiden beri İslam toplumlarında çok önemli bir yeri ve nüfuzu olmuştur. Bu nüfuzun bir yandan halk, diğer yandan bununla bağlantılı olarak devlet nezdinde ortaya çıktığı ifade edilebilir. Halk nezdindeki nüfuz ve itibar bir yanı sıra onların İslami bilimleri en iyi anlayan ve yorumlayan kişiler olarak düşünülmelelerinden, diğer yanı sıra da İslam'ın emir ve yasaklarını en iyi ve doğru olarak kendi şahıslarında uygulayan, yaşatan kişiler olarak algılanmalarından kaynaklanıyordu denilebilir.¹⁰⁷ İkinci grup, İslamiyet'i,

---

¹⁰³ Eryılmaz, a.g.e. s. 12.

¹⁰⁴ Orhan Hancerlioğlu, **Toplumbilim Sözlüğü**, 2. Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul 1996, s. 32

¹⁰⁵ Ahmet Turan Alkan, **İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset**, Cedit Neşriyat, Ankara 1992, s. 7

¹⁰⁶ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, 2.Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010 s. 18,19.

¹⁰⁷ Ahmet Yaşar Ocak, " Dinî Bilimler ve Ulema", **Osmanlı Uygarlığı 1**, Halil İnalcık, Günsel Renda (Haz.), T.C. Kültür Bakanlığı, İstanbul 2003, s. 244

Avrupa'nın ilim ve teknolojisiyle destekleyerek güçlendirmek ve öylece toplum hayatına hakim kılmak isteyenlerdir. Bunlar geleneksel yenilikçiler, devlet bürokrasisinde hizmet görenler, timar sahipleri ve bir kısım yüksek seviyeli idareciler. Üçüncü grubu oluşturanlar ise Batıcılar'dır.¹⁰⁸ Bunlar Avrupa devletlerinin ilimde, fende, teknikte ve her alanda ileri gitmiş olmasını dikkate alarak, Avrupa'nın geliştirdiği sistemin bütünüyle benimsenerek toplum ve devlet hayatına hakim kılınmasını isteyenlerdir. Bu gruptaki yenilikçiler bilhassa Tanzimat'tan sonra, 19. yüzyıl ortalarından itibaren seslerini yükseltmişlerdir.¹⁰⁹

Avrupalı devletler karşısında yenilik ihtiyacının hissedilmesi ve gereğinin yapılması şüphesiz II. Osman ile başlamıştır. Ancak onunla son bulmamıştır. Bu ihtiyaç her geçen gün kendisini daha şiddetli hissettirmiştir. Özellikle yapılan savaşlarda görülen mağlubiyetler, Avrupalı devletlerin güçlenmeleri ve ekonomik ve siyasi alanda hızla gelişmeleri ıslah ihtiyacını daha da arttıran gerekçelerdir denebilir.

II. Osman'dan sonra tahta çıkan padişahlar, özellikle askeri alanda ıslah hareketleri ilgili girişimlerde bulunurken III. Selim'e gelindiğinde yenileşme çabalarının çok boyutlu yapılması gereği düşüncesi hakim olmuştur.

Bu anlamda III. Selim Dönemi, Osmanlı Devleti'nin yenileşme ve ıslah hareketleri açısından önemle üzerinde durulması ve incelenmesi gereken bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.2.1.1. III. Selim Dönemi Tecdid ve Tanzim Faaliyetleri

Dünya tarihi açısından XVIII. Yüzyıl önemli bir tarihi kesit sayılabilir. Çünkü XVII. ve XVIII. yüzyılda Batı'da gelişen siyasi, politik fikir akımların, dünyadaki diğer devlet idarelerini etkilediği bilinmektedir.

Eşitlik, insan hakları, özgürlük, demokrasi¹¹⁰ gibi kavramlar aydınlar¹¹¹ tarafından işlenip, halk arasında yaygınlık kazanmaktaydı. Matbaanın kullanılması da

¹⁰⁸ Mümtaz Turhan, **Garplışmanın Neresindeyiz**, Yağmur Yayınevi, İstanbul 1980, s. 63

¹⁰⁹ Yılmaz, a.g.e. s. 70. ; Ayrıca Bkz. Orhan Türkoğan, **Kültür-Değışme ve Toplumsal Çözölme**, 1. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 119

¹¹⁰ Nurettin Topçu, **Devlet ve Demokrasi**, 1. Baskı, Hareket Yayınları, İstanbul 1969, s. 23

üretilen bu yeni fikirlerin kolayca yayılmasını sağlıyordu. Halk fikri anlamda doyuyor, bir enerji birikimi yaşıyordu. Nihayet bu enerji birikimi 1789 tarihinde, ilerde tüm dünya devletlerini de etkileyecek olan Fransız İhtilali denilen meşhur hadisede boşaldı.

Fransız İhtilali, temelinde aydın kesimin rol aldığı bir harekettir. Meydana gelen bu hadisenin sonunda milyonlarca insan öldürülmüş, saraylar yağmalanmış, Fransa kralı XVI. Louis öldürülerek yerlerde sürüklenmiştir.¹¹²

Osmanlı Devleti, Avrupa'da meydana gelen bu hadiselerle Hıristiyanların iç meselesi olarak bakmıştır.¹¹³ Ancak meselenin bu kadarla sınırlı kalmadığı ilerleyen dönemlerde kendisini gösteren etkileriyle anlaşılmıştır.

"1789'daki Fransız Devrimi Avrupa'da "eski rejim" denilen siyasi-sosyal düzenin tamamen yıkıldığı olay olarak kabul edilir. Kral devrilir ve asılır, soyluların mallarına halk adına el konulur, kilisenin otoritesi reddedilir ve siyasi-ekonomik imtiyazları elinden alınır. Zaten değişmekte olan ortaçağ sosyal tabakalaşma sistemi tamamen alt üst olur. Bir asilzade ile küçük çiftçi hukuki ve toplumsal açıdan eşit konuma gelirler. Ancak bu beraberinde büyük bir bunalım da getirir. Zira bir toplumu bütünüyle değiştirmek mümkün değildir ve Fransa krallığın yıkılmasından sonra içine düştüğü anarşi dönemini bir imparator seçerek, yani Napolyon ile atlatmaya çalışacaktır".¹¹⁴

Ulus devlet talepleri, milliyetçilik akımları, özgürlük, eşitlik, insan hakları gibi kavramlar her ne kadar bölgesel olan bir ihtilalle dillendirilmişse de, evrensel olan bu değerlerin, tabiatı icabı diğer ulusları da etkileyebileceği söylenebilir. Uzun vadede bu durumdan belki de en çok etkilenen devlet Osmanlı Devletiydi. Çünkü Osmanlı Devleti çok sayıda farklı ulusu tek bir çatı altında barındıran büyük bir devletti.

Bir taraftan Fransa'da bu milliyetçilik akımları, eşitlikçi ve özgürlükçü fikirler dalga dalga siyasi yönetimlerin temellerini sarsmaya başlamışken diğer taraftan İngiltere'de başlayan Sanayi İnkılabı da, diğer dünya devletlerinin kaderlerinin

---

¹¹¹ Ergün Yıldırım, **İktidar Mücadelesi ve Din**, 1. Baskı, Bilge Yayınları, İstanbul 1999, s. 160; Ayrıca Bkz. Ali Bulaç, **Aydın Sapmasından Aydın Ulemâ Profiline**, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul 2008, s. 13

¹¹² Yılmaz, a.g.e. s. 85.

¹¹³ Yılmaz, a.g.e. s..85.

¹¹⁴ Vecdi Bilgin, **Bizi Kuşatan Toplum Sosyolojiye Giriş**, 1. Basım, Düşünce Kitabevi, İstanbul 2009 s. 42-43.

şekillenmesinde alternatif aday olarak rol oynamaya başlamıştı. Sanayi İnkılabı ile üretim teknikleri değişmiş, ham madde ve pazar arayışı ihtiyacı doğmuştur. Ham madde ve pazar arayışına giren güçlü sanayi toplumları, nispeten kendilerine göre geride kalmış ülkeleri sömürge haline getirme yarışına girmişlerdir.

Sanayi inkılabının doğurduğu yeni toplumsal düzende ekonomik paylaşım konusunda sınıf kavgaları ve daha sonra politik arayışlarla beraber ortaya çıkan ihtilaller dizisiyle derin bir çatışma süreci yaşanmıştır. Bu çatışmaların sosyal ve politik hayatta oluşturduğu belirsizlik ve kaos ortamının ise tam anlamıyla bir kaosa yol açtığı ifade edilir. Bununla beraber kentleşme ve sanayileşmenin neden olduğu değişmeler; bireylerin, grupların, mesleklerin, ailelerin vs. geleneksel kimliklerini ortadan kaldırarak toplumsal anomiyeye yol açmıştır. Böylece toplumsal değerlerde meydana gelen bunalımlar, birey ve toplumlararası ilişkileri de kayganlaştırmıştır.¹¹⁵

Batı toplumların tarihsel süreç içerisinde, özellikle Rönesans ve Reform girişimleriyle başlayan, Aydınlanma, Fransız İhtilali ve Endüstriyel Devrim ile mecrasını bulan modernliğin ortaya koyduğu düşünce ve yaşam tarzları, yeryüzünü bir bütün olarak geleneksel toplumsal düzenlerden eşi görülmedik bir şekilde söküp çıkarmıştır.¹¹⁶

Sanayi Devriminin Kişilerin rolleri, aile yapısı, kentleşme, dini ve ahlaki yapıda bir karmaşa halini doğurduğu ifade edilir

Sürekli geliştirilen teknikler fabrikaların hızla büyümesine ve çoğalmasına, dolayısıyla da kısa süre içerisinde el emeği ile geçinen insanların rekabet edemediklerinden dolayı işlerini bırakıp fabrikalarda işçi olmasına sebep olur. 1850'lerde zirveye ulaşan Sanayi Devrimi esnasında kırsal kesimden şehirlere doğru büyük bir göç başlar, insanın emeği ucuzlar, kadınlar ve çocuklar da dahil olmak üzere insanlar karın tokluğuna çalışıp, şehirlerdeki kira evlerinde hayata tutunmaya çalışırlar. 1850 İngilteresinde tarımda çalışan 2 milyon kişiye karşılık sanayide çalışan 3.5 milyon kişiden sadece üçte birinin yaşadığı şehirde doğmuş olduğunu göz önüne aldığımızda göçün niteliği daha iyi anlaşılır. Bu dönemde hastalıklar ve kış ölümleri fazlalaşmış,

---

¹¹⁵ Ergün Yıldırım, **Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi**, 1. Baskı, Bilge Yayınları, İstanbul 1999, s. 38

¹¹⁶ Akgül, a.g.e. s. 51.

artan sefalete paralel olarak yiyecek için ayaklanmalar görülmeye başlanmıştır. Ahlaki değerler alt üst olmuş, toplumsal kontrol zayıflamış, şehirler suç ve sefalet üreten mekanlar haline gelmiştir. Fransız Devrimi'nin ilkelerinin de etkisiyle işçi hareketleri ortaya çıkmış ve toplum pek çok açıdan bir kargaşa içine girmiştir.¹¹⁷

Avrupa devletlerinde bu tür gelişmeler yaşanırken Osmanlı Devleti, paslanmış ve körelmiş kurumların ıslahı için çözüm arayışı içerisine girmişti. Yenilik ve ıslah ihtiyacı için bir çok defa teşebbüs edilmişse de gerek merkezi idarenin kuvvetli olmaması, gerekse bozulmuş alt birimlerin engellemelerinden, yenilik ve ıslah çabaları bir türlü istenilen düzeyde sonuçlandırılmamıştı.

Osmanlı Devleti için sistemli modernleşme ve kendini yenileme hareketleri klasik olarak III. Selim¹¹⁸ ile başlatılır.¹¹⁹ III. Selim yapmak istediği ıslahat hareketlerine Nizam-ı Cedit adını vermiştir.¹²⁰ Nizam-ı Cedit yani Yeni Düzen projesi askeriye den idareye, ekonomiden toplumsal düzene kadar ki yenilikleri içerisinde barındıran bir projeydi.

Nizam-ı Cedit hareketinin karakter özelliği, Batı'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndan her cihetçe üstünlüğünün kabul edilmiş olmasıdır. Nizam-ı Cedit'in geniş hedefleri, yeniçeriliği kaldırmak, ulema sınıfının nüfuzunu kırmak ve Avrupalılaşmaktır.¹²¹

Her ne kadar genel amaçlar bu şekilde ise de Nizam-ı Cedit'in projesinin ilk hedefleri askeri alanla ilgiliydi. Askeri okulların açılması, Avrupa'dan hocaların getirilmesi gibi gelişmeler bunu gösterir niteliktedir. Bu gelişme beraberinde diğer toplumsal değişimleri de getirmiştir.

Askeri bir perspektifle başlatılan değişme ve modernleşme süreci, askeri alanın ihtiyaçlarına dönük olan, fakat daha değişik ve birbiriyle bağlantılı diğer toplumsal

---

¹¹⁷ Bilgin, a.g.e. s. 43.; Ayrıca Bkz. Rüstem Erkan, **Kentleşme ve Sosyal Değişme**, 1. Baskı, Bilimadamı Yayınları, Ankara 2002, s. 45

¹¹⁸ Adil Şen, **Osmanlı'da Dönüm Noktası (III. Selim Hayatı ve Islahatları)**, 1. Baskı, Fecr Yayınları, Ankara 2003, s. 103

¹¹⁹ Akgül, a.g.e. s.15. Ayrıca Bkz. Mustafa Gündüz, **II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları İctihad, Sebilü'r-Reşad ve Türk Yurdu'nda Toplumsal Tezler**, 1. Baskı, Lotus Yayınları, Ankara 2007, s. 37

¹²⁰ Şen, a.g.e. s. 211

¹²¹ Tunaya, a.g.e. s. 20.

alanlara doğru genişleyerek yaygınlaşmıştır. Bunun ilk göstergesi, önce orduya Batı'da eğitimci getirmek, sonra Batı tarzı askeri okullar kurmak, daha sonra da askeri kurumlara temel teşkil edecek mühendis okulları, tıp ve fen fakülteleri açmak şeklinde ortaya çıkan genişlemedir.¹²²

III. Selim döneminin dikkat çekici bir başka özelliği de ilk defa bu dönemde Avrupa başkentlerinde düzenli ve sürekli Osmanlı elçiliklerinin kurulmasına karar verilmiş olmasıdır. Bu doğrultuda ilk elçilik 1793'de Londra'da açılmış, bunu Viyana, Berlin ve Paris elçilikleri izlemiştir. Bu daimi elçilikler Batı'yla ilgili ilk sistematik değerlendirmelere imkan hazırlamış, Batı'ya açılan önemli bir pencere olmuştur.¹²³

Bununla beraber Nizam-ı Cedid çalışmalarının Osmanlı tarihine sunduğu bir yenilik üzerinde durmak gerekir. Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'nın muvazene siyasetine girmesidir. Osmanlılar, bundan böyle, Batılılaşırken, Batı'ya karşı ananevi davranışlarını bırakmışlardır. Kendilerini Avrupa devletlerinden üstün görmek gibi otarşik bir prensibi terk etmişlerdir. Artık herhangi bir Avrupa devletiyle eşit şartlar içinde anlaşma yapabileceklerdir. Viyana, Berlin, Paris ve Londra'da daimi elçilikler kurulmuştur. Avrupa ile temas ve denge politikası içine giriş imparatorluğun dağılmasını güçleştirmiş, ona bir ömür fazladan sağlamıştır.¹²⁴

Bu dönemde yapılmaya çalışılan yenileşme çabaları II. Mahmud tarafından daha da ileri boyutlara taşınmıştır. Yenileşme adeta kaçınılmaz bir süreç olarak şiddetini arttırarak devam etmiştir. Bu anlamda II. Mahmud dönemi yenileşme çabaları, Osmanlı modernleşmesinde ve Meşrûti yönetim şeklinin kabul edilmesinde önem arz etmektedir.

2.2.1.2. II. Mahmud Dönemi Tecdid ve Tanzim Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nde bir şekilde başlatılan yenileşme çabalarını çok boyutlu bir şekilde sosyal hayata geçirmek isteyen padişah III. Selim, muhalif ve aynı zamanda yeniliklerin karşısında duran bir grup tarafından katledilmiştir. Dolayısıyla Nizam-ı Cedid istenilen düzeyde fayda sağlayamamış ama tamamen de faydasız kalmamıştır. En

---

¹²² Akgül,, a.g.e. s.61.

¹²³ Muhittin Bilge, **Türk Modernleşmesi ve Sivil Toplum**, Binyıl Yayınları, Ankara 2009, s.41.

¹²⁴ Tunaya, a.g.e. s.22.

azından yapılan yenilik çalışmaları, toplumsal değişme talep ve hedeflerini yükseltmiştir denebilir.

III. Selim'den sonra en etkili yenilik çabaları II. Mahmut döneminde sergilenmiştir. II. Mahmut, devlet yönetiminden bürokrasiye ve toplumsal yapıya kadar bir çok alanda değişiklik ve yenileşme girişimlerinde bulunmuştur. II. Mahmut kendisinden önceki yenilik çalışmalarının gidişatını iyi analiz etmiş, yapmayı düşündüğü girişimleri mümkün olduğu kadar devlet bürokrasisi ve kamuoyu nazarından gizlemiştir.

II. Mahmut Dönemi, Osmanlı toplum yapısının Avrupalı tarzda değişmeye ve dönüşmeye başladığı bir dönemi temsil eder. Tanzimat Dönemi'nde yapılacak olan toplumsal ve siyasal değişim ve dönüşümlere de ön hazırlık olabilecek nitelikte yenileşme çabaları görülmüştür.

II. Mahmud zamanı, bütün garplılışma tarihinde tamamıyla ayrı ve yeni bir devrin başlangıcıdır. Bu itibarla kültür değişmelerine ait devirler arasında hususi bir ehemmiyeti ve mevkii vardır. Zira bu devirde vukua gelen yenilikler, beliren içtimai temayüller, tazyik ve tesirler, müteakip devirler üzerinde müessir olmak suretiyle müstakbel değişmelerin çığırını açmış, istikametini tayin etmiştir. Binaenaleyh bu devir, zamanımıza kadar devam edip gelen mecburi veya güdümlü dediğimiz değişmelerin başlangıcı olmuştur.¹²⁵

II. Mahmud'un yapmış olduğu en önemli değişikliklerden bir tanesi Âyanlarla¹²⁶ yapmış olduğu Sened-i İttifak Sözleşmesidir (7 Ekim 1808). Bu sözleşme ile yaklaşık 6 asırdır devam eden "Padişah"lık yapılanmasına ve anlayışına yeni bir boyut kazandırmıştır denebilir. Mesela bu antlaşma ile padişahın yetkileri kısmen de olsa kısıtlanmıştır. Bu değişim Osmanlı Devleti yönetimi açısından son derece önemli bir değişimdir. Bununla, ileride ilan edilecek Meşrûti yönetime de ön hazırlık olduğu da söylenebilir. Her ne kadar burada bu antlaşma ile Meşrûti bir yönetim kaygısı

---

¹²⁵ Mümtaz Turhan, **Kültür Değişmeleri (Sosyal Psikolojik Bakımından Bir Tetkik)**, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2002, s. 157.

¹²⁶ Hancerlioğlu, a.g.e. , s. 25; Ayrıca Bkz. Mehmet Ali Ünal, **Paradigma Osmanlı Tarih Sözlüğü**, 1. Baskı, Paradigma Yayınları, İstanbul 2011, s. 1

güdülmemiş olsa da toplumun şuur altına böyle bir imkan ve ihtimalin gerçekleşebileceği fikri aşılamış oluyordu denebilir.

II. Mahmud devresinin en kayda değer tarafı zamanına kadarki sosyal ve siyasi durumun hilafına, siyasi kuvvetler denklemini değiştirmiş olmasıdır. Bu tarihe kadar ıslahat teşebbüslerini Saray ele alıyor, fakat bu hareketler Ulema¹²⁷ ve Yeniçeri Ocağı'nın birleşmesiyle akim bırakılıyordu. Fakat 25 Mayıs 1826 toplantısında iş tamamen değişmiş, Ulema, Yeniçeri Ocağı'nın yıkılmasına fetva vermiştir. Yönetimin ulema ile askeriye konusunda fikir ve düşünce planında aynı paralelde düşünüyor olması Yeniçeri Ocağı'nın yeni düzenlemelere doğru gittiğinin bir işareti sayılabilir. Çünkü ocağın giderek kötüleşen bir imajı vardı ve bu durum onların kabul sorununu giderek derinleştiriyordu denebilir.

Her nevi disiplin, mesuliyet ve vazife hissinden mahrum bulunan Yeniçerilerin küstahlık ve şımarıklığının hududu yoktu. Payitahtta artık istedikleri gibi hareket ediyor, imparatorluğun hakiki hakimi olduklarını gösteriyorlardı. Devlet adamları gibi halk da her muharebede yenilen veya harp etmek istemeyen, cemiyet içinde hiçbir mükellefiyet kabul etmeyen, her tedbir ve yeniliğe karşı kayıtsız şartsız karşı gelen, kendi menfaat ve muhtariyetlerinden başka hiçbir hak tanımayan, memleketin en zararlı unsurlarını kucağında besleyen bu serkeş teşekkül kaldığı müddetçe imparatorluğun kurtarılmasının mümkün olmadığını anlamışlardır.¹²⁸

Ocağı ilga fermanının dayandığı sebepler fevkalade dikkate değer mahiyettedir. Yeniçeri taifesi bozulmuş bir kuvvet olarak gayesini gerçekleştiremez hale geldiği, her çeşit askeri ıslahat tertiplerini kıyımları ile önlemiştir. O kadar ki Yeniçeri Ocağı'nın durumu memleketi din düşmanlarına sarmış olması kadar önemlidir. Şu halde bu Ocak'la çarpışmak din düşmanlarının hakkından gelmek kadar farz olunmuştur. Aynı ferman, Saray'la İlimiye birleşmesini de belirtmekteydi.¹²⁹

---

¹²⁷ M. Ali Ünal, **Paradigma Osmanlı Tarih Sözlüğü**, 1. Baskı, Paradigma Yayınları, İstanbul 2011, s. 701

¹²⁸ Tunaya a.g.e. s. 157-158 .

¹²⁹ a. g. e., s. 24

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması II. Mahmud'un yapmış olduğu en önemli girişimlerden biri olarak kabul edilir. Çünkü Yeniçeri Ocağı'nın ilgasıyla yenileşmenin önündeki en büyük engelin kaldırılmış olduğu varsayılır.

II. Mahmut, Osmanlı tebaası arasından fark gözetmeme siyaseti ile vatandaşlar arasında "eşitlikçi" bir muamele tarzını benimseye çalışmıştır. Her şeyden önce, ferdi hürriyetlerin genişletilmesi yönünde geniş adımlar atılmıştır. Mesela angarya, müsadere kaldırılmış¹³⁰, mülkiyetin korunması, kanun önünde eşitlik, muhabere hürriyeti kabul edilmiştir. Bilhassa din ve vicdan hürriyeti, II Mahmud'un "... Tebaamdan Müslümanları camide, Hıristiyanları kilisede, Musevileri de havrada tanımak isterim."¹³¹ Şeklindeki o meşhur veciz ifadesiyle ilan edilmiştir.

Bu ifade dini farklılıkların, devletin en üst yetkilisi tarafından güvenceye alındığını ve her din mensubunun kendisini rahat ve özgür bir şekilde ifade edebileceğinin garanti altında olduğunu belirtmektedir.

II. Mahmut gayr-i Müslim tebaanın dini özgürlüklerini güvence altına almakla, azınlık haklarını kullanarak devletin iç işlerine müdahale etmek isteyen Avrupalı devletlerin ve Rusya'nın teşebbüslerine de engel olmak istemiştir. Devletin kendi içinde bir bütünlük oluşturması gerektiği, her din mensubunun kendi inancını özgürce yaşamasının sağlanması, dahası devletin çekirdek unsuru olan Müslüman teba' ile diğer gayr-i Müslim vatandaşı eşit halklar olarak kabul etmek, o dönem açısından bakıldığında cesur bir adım olarak düşünülebilir

II. Mahmut Dönemi, Osmanlı toplum yapısının modernleşme sürecini yoğun olarak yaşamaya başladığı tarihi bir kesit olarak kabul görmektedir. Lale Devri'nden itibaren başlayan modernleşme çabaları sistemli olarak bir devlet programı haline getirilmiş, devletin çeşitli kademelerinde ve halk nezdinde yansımaları görülmeye başlanmıştır.

II. Mahmud döneminin en önemli hususiyetlerden bir tanesi kendisinden sonraki devirlerde roller üstlenecek kişi ve kurumları yetiştirmek suretiyle garplılaştırma

---

¹³⁰ Hanzade Sultaneferi, **Osmanlı Hanedan Saray Notları (1808-1908)**, İsmet Bozdağ (haz.), Tekin Yayınevi, İstanbul 2002, s. 25

¹³¹ Tunaya, a. g. e., a.g.e. s.26.

hususundaki zemini hazırlamasıdır.¹³² Çünkü sonraki dönemlerde yapılacak Batılılaşma teşebbüslerinde yurtdışında okuyup gelen öğrencilerin etkisi büyük olacaktır. Bu açıdan baktığımızda Osmanlı Modernleşmesi yahut da batılılaşmasının referans kodlarının ve özgün dinamiklerinin batı kaynaklı olduğu sonucuna varabiliriz. Yani Turhan'ın da ifade ettiği gibi Osmanlı modernleşmesinin en önemli hususiyetlerden bir tanesi “Batı” hesaba katılarak “Batı” karşısında ve “Batılı” değerlere¹³³ yönelik bir oluşuma işaret etmesidir.

II. Mahmut döneminde yapılan yenilikler, açılan okullarda yetişen aydınlar I. Meşrutiyetin oluşmasında önemli etken olarak görülebilir. Avrupa'da öğrenim gören ve batıdaki anayasal hareketleri yerinde inceleyen ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ilerleme ve yükselmesini parlamenter sistemde gören ve adlarına Genç Osmanlılar denilen aydın sayısının artması Meşrutiyet'in doğuşuna etkide bulunmuştur denilebilir.¹³⁴ Ancak bu aydınların, ülke dışında okumalarından kaynaklanan halkla kopuk olma durumları söz konusu idi.¹³⁵

Tanzimat Dönemi, II. Mahmud'un yapmak isteyip de ömrünün vefa etmediği köklü yenileşme çabalarının icra edildiği bir dönemdir. Osmanlı toplumun batılılaşma serüveninde kilit noktalardan bir tanesini karşılamaktadır. Her ne kadar tarihi kesit olarak kısa bir süreye tekabül etse de içerik olarak belki de Cumhuriyet dönemini de içerisine alabilecek kadar geniş olan Türk modernleşmesinin temellerinin atıldığı dönemdir denebilir. Meşrutiyete olan tesirleri ve ona zemin hazırlama yönüyle Tanzimat dönemine kısaca temas etmek yerinde olacaktır.

2.2.1.3. Tanzimat Fermanı

Osmanlı modernleşmesinin tarihi serüvenine bakıldığı zaman Tanzimat Fermanı ve sonuçları dikkate değer konuma sahiptir. Çünkü bu ferman yani Gülhane Hatt-ı

---

¹³² Turhan, a.g.e. s. 165

¹³³ Bilge, a.g.e., s. 15

¹³⁴ R. Yüzel Özkaya, "Tanzimat'ın Siyasi Yönden Meşrutiyete Etkileri ve Cemiyet-i İslamiye Başkan Vekili Muhiddin Efendi'Nin Meşrutiyet Hakkındaki Görüşleri", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 31 Ekim-3 Kasım 1989, s. 302

¹³⁵ Orhan Türkdoğan, **Türk Toplumunda Aydın Sınıfın Anatomisi**, Timaş Yayınları, İstanbul 2003, s. 41

Hümayunu kendisinden sonra Islahat Fermanını ilan ettirecek, Meşrûî bir siyasal zeminin oluşmasına katkı sağlayacak ve sonraki yenileşme/modernleşme çabalarının zihni arka planını oluşturacaktır.

Tanzimat Dönemi, Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyıl başlarından itibaren girişilen ve birbirini izleyen çağdaşlaşma hareketlerinin en geniş halkasını teşkil eden dönem olarak kabul edilir. Genellikle 1839 ile 1876 yıllarını kapsadığı kabul edilen Tanzimat hareketi İmparatorluğun siyasi ve idari bünyesindeki aksaklıkları gidermek maksadı ile girişilmiş bir reform hareketi olmakla beraber bu amacı gerçekleştirmek yolundaki çalışmalar, hareketin tabii bir sonucu olarak aynı zamanda devletin sosyal ve kültürel hayatında da geniş ölçüde değişikliklere sebep olduğu da ifade edilebilir.¹³⁶

Tanzimat Dönemi modernleşme çabaları, II. Mahmud'un vefatını müteakiben oğlu I. Abdulmecid döneminde 3 Kasım 1839 tarihinde Topkapı Sarayı'nın altındaki Gülhane Meydanı'nda okunan Hatt-ı Hümayun ile halka duyurulmuştur.¹³⁷ Mustafa Reşit Paşa'nın¹³⁸, Gülhane bahçesinde, nazırlar, ulema, diğer devlet büyükleri, lonca ve esnaf temsilcileri ve büyük bir halk topluluğu önünde, yüksek bir kürsüden hatt-ı hümayun okuduğu belirtilir. Bunu müteakiben kurbanların kesildi, topların atıldığı ve şenliklerin yapıldığı ifade edilir. Bu azametli törenin ertesi günü yemin faslı başlamış devlerin büyükleri, başta Padişah olmak üzere, hatt-ı hümayun hükümlerine sadık kalacaklarına dair, İstanbul'da, Kur'an'a el basmak suretiyle ant içmişlerdir. Sonraki günlerde de vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde meydanlarda halk önünde, bu merkezlerde bulunan devlet büyükleri aynı andı içmişlerdir. Böylece, bu hatt-ı hümayunla ve hükümlerine sadık kalınacağına dair, törenlerde yapılan yeminlerle

---

¹³⁶Enver Koray, "Yeni Osmanlılar", **Gülhane Hatt-ı Hümayunu 150. Yılında Tanzimat**, Hakkı Dursun Yıldız (haz.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 547; Ayrıca Bkz. Orhan Okay, "Batılılaşma Devri Fikir Hayatı Üzerine Bir Deneme", **Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi 2. Cilt**, Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 1998, s. 195; Enver Koray, **Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat**, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1991, s. 111; Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1536-1537

¹³⁷ Bilge, a.g.e., s.47., Ayrıca Bkz. Gülay Arıkan, "Osmanlılarda, Tanzimat Döneminde Kadınlarla İlgili Gelişmeler", **Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 31 Ekim-3 Kasım 1989, s. 324

¹³⁸ Bayram Kodaman, Ahmet Turan Alkan, "Tanzimatın Öncüsü Mustafa Reşid Paşa", **Gülhane Hatt-ı Hümayunu 150. Yılında Tanzimat**, Hakkı Dursun Yıldız (haz.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 1

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Devri başlamış olduğu ifade edilir¹³⁹. Bu ferman, Tanzimat Fermanı¹⁴⁰ diğer adı ile Gülhane Hatt-ı Hümayun olarak tarihe geçmiştir. Bu ferman iki asır devam edecek olan Türk Modernleşmesine de kaynaklık edecek bir mahiyette görünmektedir.

Tanzimat Fermanı, Osmanlı toplum yapısının bünyesel değişimin sonunda değil; harici tesirlerle, yüzeysel, Osmanlıyı içinde bulunduğu perişanlıktan kurtarmaya yönelik, tepede tasarlanan bir dizi statü şeklinde tezahür eden hamlelerin bir uzantısı olarak sahneye çıktığı belirtilir.¹⁴¹

Tanzimat Fermanı ile, modern anlamda vatandaşlık haklarının teminat altına alınması, kötü idareye son verilmesi ve Müslim ve Gayr- Müslim tebaa arasındaki şahsi haklar açısından eşitlik sağlayacak bir cemiyet düzeni kurulması amaçlanmakta olduğu ifade edilir.¹⁴²

Yabancı devletlerin baskısından doğan zaruretlere karşı Osmanlı Devleti yöneticileri tarafından alınmış pratik ve amprik siyasi, idari ve iktisadi tedbirlerin alınmış programa Osmanlı tarihinde Tanzimat adı verilir. "Tanzimat"ın ayırıcı özelliği "taklit"tir. Tanzimat'ta taklit edilen şeyin, esaslardan ve metotlardan çok, pratik sonuçlar olduğu vurgulanır. Bir bakıma Tanzimat Nizâm-ı Cedîd'in devamıydı. Nitekim Nizâm-ı Cedîd, Avrupa'nın silahlarını satın aldı, Avrupavari asker elbiseleri diktirdi, Avrupa'nın askeri talimnamelerini tercüme ettirip uygulamaya çalıştı; Tanzimat da, Avrupa'nın sivil

---

¹³⁹ Enver Ziya Karal, " Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nda Batı'nın Etkisi, Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, (s.111-133), Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 2011, s. 113

¹⁴⁰ Tanzimat Fermanı'nın transkrip edilmiş metni için; Tanıl Bora, Murat Gültekingil, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, 1. Baskı, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 449

¹⁴¹ Mehmet Aydın, " Tanzimatla Aranan Hüviyet", **Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 31 Ekim-3 Kasım 1989, s. 15, Ayrıca Bkz. Halil İnalcık, "Gülhane Hattı ve 1839 Dönemi", Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, (s.31-56), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2006, s. 31; Bülent Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 13.

¹⁴² Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Ekmeleddin İhsanoğlu (Ed.) , IRCICA, C. 2., İstanbul 1994, s. 94

elbiselerini herkese giydirdi, ceza ve ticaret kanunlarını tercüme ettirdi, Avrupa devletlerinin mali ve idari teşkilatını bir şekilde taklide çalıştığı belirtilir.¹⁴³

Osmanlı toplumunun kültürel değişiminde en önemli dönüm noktasının Tanzimat'ın İlanı olduğu belirtilir. Tanzimat'a kadar, Osmanlı toplumunun gerileme nedeni ordunun zayıflığı olarak anlaşılmıştır.¹⁴⁴ Bu nedenle de genellikle askeri alanda reformlar yapılırken Tanzimat Döneminde gelindiğinde ise Devletin kurtuluşu için askeri reformların tek başına yeterli olmayacağı anlaşılmıştır.

Girişilen modernleşme çalışmalarını irdelerken "modernlik" "modernleşme" kavramlarını kısaca tahlilde yarar görülmektedir. Çünkü "Modernlik" bilimsel, siyasal, endüstriyel ve kültürel değişim ve dönüşümlerin içerisinde yer aldığı bir bilinç haline tekabül etmektedir.¹⁴⁵

Konumuzla doğrudan ilgili olan modernliğin siyasal boyutunu ise başta İngiltere ve Amerika'da olmak üzere Fransa gibi ülkelerden başlayan siyasi değişim talepleri oluşturmaktadır. Bu talepler neticesinde yüzyıllardır süren monarşi rejimler¹⁴⁶ yıkılmaya yüz tutmuş ya da yıkılmıştır. Bu sistemler yerine, ulus devlet anlayışı, demokrasi, evrensel insan hakları gibi söylemler talepler ve uygulamalar öne çıkmıştır.

Endüstriyel boyutunu ise İngiltere'de başlatılan sanayi devrimi karşılamaktadır. Sanayi Devrimi, öncelikle Avrupalı devletlerin toplum yapılarında ciddi sosyal, kültürel değişimlerin yaşanmasına sebep olmuştur. Daha sonra bu sosyal tesirler batı toplumlarıyla sınırı kalmamış zamanla diğer dünya devletlerinin toplum yapılarını da dönüştürmüştür. Göç, gettolaşma, kapitalizm, işçi, patron, sermaye, emek, yabancılaşma gibi kavramlarla adlandırılmaya çalışılan ve tartışılan, sosyolojik olarak bütün toplumları daha önceki dönemlerde hiç olmadığı kadar değiştiren ve dönüştüren yeni toplumsal durumlar ortaya çıkarmıştır. .

---

¹⁴³Yusuf Akçura, **Yeni Türk Dvletinin Öncüleri 1928 Yılı Yazıları**, Nejat Sefercioğlu (Haz.), Kültür Bakanlığı, Ankara 1981, Akçura, **Türkçülüğün Tarihi**, 1. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 1998, s. 25; Ayrıca Bkz. Akçura, **Türkçülük Türkçülüğün Tarihi Gelişimi**, 1. Baskı, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2007, s. 35; s. 13.

¹⁴⁴ Mustafa Ergün, **II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, Ocak Yayınları, Ankara 1996, s. 22

¹⁴⁵ Ali Arslan, **Elit Sosyolojisi**, Phoenix Yayınevi, Ankara 2007, s. 119

¹⁴⁶ William Outhwaite (Ed.), **The Blackwell Dictionary of Modern Social Thought (Modern Toplumsal Düşünce Sözlüğü)**, Melih Pekdemir (Çev.) 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 509

Modernite, yukarda ifade edilen durumları içinde barındıran bir “bilinç hali”ne işaret etmektedir. Bununla birlikte modernleşme, modern dünyayı oluşturan sekülerleşme, bireyselleşme, endüstrileşme, metalaşma, kentleşme, bürokratikleşme ve rasyonelleşme süreçlerini içeren bir olgu olarak kendini göstermektedir.¹⁴⁷

Batı modernleşme süreci sanayileşme süreci ile birlikte ve ona bağımlı olarak yaklaşık dört yüzyıllık bir zamanda gerçekleşmiştir. Buna karşılık ise Batılı olmayan toplumların daha kısa bir sürede, kendiliğinden değil de iç ve dış etkenlerin itici gücüyle modernleşmeye çalıştığı görülmektedir. Batılı toplumların dört yüz yılda eriştiği bu merhaleye (modernlik) diğer toplumların daha kısa bir sürede geçmek istemesi ister istemez sıkıntılar doğurmuştur. Buna karşılık Batılı toplumlar değişken ve hareketli bir yapıda bulunmalarına rağmen, Batılı olmayan toplumlar durağan toplumlar şeklinde görülmektedir. Durum böyle olunca Batılı olmayan toplumlardaki modernleşme, Batılı toplumların dışarıdan müdahalesi sonucunda gerçekleşecek bir süreç olmuştur.¹⁴⁸

Osmanlı Devleti’nde görülen modernleşme çabaları bu tanımlamanın dışında kalamamıştır. Sadece, ifade edilen boyutların zamanla içselleştirilmesinde bazı farklı süreçler yaşandığı ifade edilebilir.

Armaoğlu'nun da belirttiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun XIX. yüzyılın birinci yarısındaki en önemli fikir ve inkılap hareketi, şüphe yok ki, Tanzimat Hareketi'dir. Fransız İhtilali ile bütün Avrupa'ya yayılan liberal fikirlerin, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk esaslı etkisi, Büyük Reşit Paşa'nın Tanzimat Hareketi'nde görmek mümkündür. Fakat, Tanzimat'ın aşağıdan, yani halktan gelen bir hareket olmaması ve yaygın bir fikir cereyanına dayanmaması, Tanzimat'ı önemli ve sağlam bir dayanaktan yoksun bırakmıştır.¹⁴⁹ Bununla beraber, Tanzimat dönemi batıcılarının konuları da hedeflenen modernleşme ve gelişmenin gerçekleşmemesinin engellerinden bir tanesiydi. Berkes'in de ifade ettiği bu kesimin çoğu ya hükümet memuru, ya dünyadan Konya'dan habersiz gençler, ya da az buçuk Şark edebiyatı, biraz da yabancı dil bilen kimselerdi. Yapmış oldukları gözlemlerde görmeleri gereken asıl

---

¹⁴⁷ Steven Best-Douglas Kellner, **Postmodern Teori**, Mehmet Küçük (çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1999, s. 15, Aktaran, Bilge, a.g.e, s. 25.

¹⁴⁸ John H. Kautsky, **The Political Consequences of Modernization**, (New York, John Wiley and Sons, Inc., 1972), s. 44-49. Aktaran, Bilge, a.g.e., s. 28 .

¹⁴⁹ Armaoğlu, a.g.e., s. 592

noktaları fark edemedikleri belirtilen bu "aydın"lara göre uygarlık, toplumun yapısıyla ilişkisi olmayan, Avrupa'daki mağazaların camekanlarından alınıp getirtilebilecek medeniyet mallarıydı.¹⁵⁰

Tanzimat Dönemine, Osmanlı Devletinin tarihi seyri açısından bakıldığında bir dönüm noktası olarak bakılabilir.Çünkü “Tanzimat devri tarihi ne dramatik, ne grotesk¹⁵¹, ne de mutantan bir tarihtir, kelimenin tam anlamıyla bir trajedidir. Trajik bir çözümlenmezliğin içten içe, ağır kaynamasıyla tarihin ilerlediği bir zamandır. Bir toplumun kurumlarıyla, gelenekleriyle, devlet adamlarıyla kaçınılmaz bir yazgıya doğru ilerlediği, karanlığın ve gafletin yanında fazilet ve aydınlığın ortaya çıktığı, çöküşle ilerleyişin boğuştuğu, Osmanlı tarihinin en uzun asrıdır.”¹⁵²

Tanzimat'ın ana belirleyicisi, Müslümanlar ve gayr-i arasındaki yurttaş eşitliğinden ilham alan, bütünleştirme (Osmanlılık) politikası olduğu ifade edilir.¹⁵³

Tanzimat Dönemi'nin, Osmanlı Devleti'nin modernleşmesi bakımından siyasi, hukuki ve sosyal alanda önemli adımların atıldığı, siyasal ve kültürel olarak doğulu formlardan batılı formalara geçildiği bir dönem olduğu ifade edilir.¹⁵⁴

Tanzimat döneminin, Türk modernleşmesine ve kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti devletinin temel kurumlarına ilham kaynağı olmuştur denilebilir.Çünkü Tanzimat, Osmanlı Devleti'nde ve toplum hayatında yaklaşık ikiyüz yıldan beri süregelen reform ya da ıslahat ihtiyacı, eğilim ve girişimlerinin tatbikata intikal etmiş önemli bir aşamasını oluşturmaktadır. Tanzimat'a gelindiğinde, Osmanlı reform hareketi, öncekilerden farklı olarak, nitelik, yön, hız ve kapsam bakımından büyük bir

---

¹⁵⁰ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Ahmet Kuyaş (haz.), 16. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011., s. 40

¹⁵¹ Grotesk: Dünyayı yabancılaştıran ve onu eğlenceli hayali bir alana götüren, içinde esrarengiz, tekin olmayan güçlerin egemenliğinin yansıdığı, aslında bir araya gelmez gibi görünen şeylerin, mesela trajikle komigin, adilikle yüceligin bir oyun havasında birleştirilmesi. Grotesk, varlıkların absürd (sıra dışı) özelliklerle yeniden tasviri ile dünyaya ait olmayan bir olgu haline getirilme sanatıdır.

¹⁵² İber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Hil Yayınları, İstanbul 1995, s. 25. Aktaran, Bilge, a.g.e, s. 49.

¹⁵³ M. Naim Turfan, **Rise of the Young Turks -Politics, the Military and Ottoman Collapse (Jön Türklerin Yükselişi Siyaset, Askerler ve Osmanlı'nın Çöküşü)**, Mehmet Morali (çev.) 1. Baskı, Alkım Yayınevi, İstanbul 2005, s. 87

¹⁵⁴ Namık Kemal, **Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Makaleler 1**, Nergiz Yılmaz Aydoğdu, İsmail Kara (Haz.), 1. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005, s. 13

değişiklik göstermiştir. Bu reform hareketi, kendi dönemiyle sınırlı kalmamış, I. ve II. Meşrûtiyet rejimleri gibi birçok fikri ve siyasi hareketi ortaya çıkardığı rahatlıkla söylenebilir.¹⁵⁵

Tanzimat, Osmanlı İmparatorluğu'nda III. Ahmet'ten itibaren başlamış olan Avrupalılaştırma hareketleri dizisi içinde önemli bir merhale teşkil eder. Bu merhale kendisinden öncekilere oranla çok farklı bir özellik taşır. O zaman kadar yenileştirme hareketleri ağırlıklı olarak, Devlet'in uğradığı askeri yenilgiler göz önünde tutularak, hemen daima askeri alanda vuku bulmuştu. Tanzimat'ın hareket noktası ise, esas itibariyle böyle bir endişeden doğmuş değildir. Tanzimat Fermanı, hem bir çeşit İnsan Hakları Demeci ve hem de bir bakıma anayasal nitelikte ortaya çıkmıştır.¹⁵⁶ Bu yüzden, mesela "Belediye, İl Özel İdaresi, Sayıştay ve Danıştay" gibi temel kurumlar, yapısı ve işleyişi itibariyle olmasa da fikir itibariyle Tanzimat'a dayanır. İmparatorluğun son dönemindeki kamu yönetimi sisteminin temeli II. Mahmud ve Tanzimat döneminde atılmıştı. Bakanlıkların kurulması ve memur rejiminin yeniden düzenlenmesi bu döneme rastlar.¹⁵⁷

Yukarıda ifade edilen fikirler doğrultusunda Tanzimat Dönemi'ni değerlendirdiğimizde Osmanlı Devleti'nin düzenli ve kalıcı yenileştirme çabalarının yapıldığı bir dönemle karşılaşırız. Bununla beraber devletin içerisinde bulunduğu durumdan bir kurtulma, içerisine düştüğü çöküşten kurtulma çabasıdır. Denilebilir ki Tanzimat da bir bakıma Devlet'i çöküşten kurtarma yolunda atılmış adımlardandır ve önceki adımların bir sonucudur.¹⁵⁸

Tanzimat Dönemi, kendisinden sonraki devrelere ıslahat metodu itibariyle bir kaynak olan ve II. Mahmud sisteminin tabii bir mahsulü olan bir dönemdir. Sonraki devrelerin biraz da küçümseyerek "Tanzimat kafası" dedikleri toplum anlayışı Osmanlı ıslahat hareketlerine çekingen, muhafazakar (teokratik ve gelenekçi), ikici (telifçi ve tavizci), fakat daima araştırmacı ve Batıcı damgasını vuran bir zihniyettir. Bu zihniyetin devamını Birinci Meşrûtiyet'te, kısmen de olsa İkinci Meşrûtiyet'te elle tutulur bir

---

¹⁵⁵ R. Yüzel Özkaya, a.g.m. s. 302

¹⁵⁶ Armaoğlu, a.g.e., s. 222

¹⁵⁷ Eryılmaz, a.g.e. s. 12-13.

¹⁵⁸ Ejder Okumuş, **Türkiye'nin Laikleştirme Serüveninde Tanzimat**, 1. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul 1999, s. 227.

şekilde görmek mümkündür. Bu da göstermektedir ki, Osmanlı İmparatorluğunun yıkılışına kadar, ıslahat taraftarları Tanzimat'ın koyduğu ıslahat metodunu devam ettirmişlerdir, yani büyük bir devletin kurtuluş davasını, hakir görmelerine rağmen, Tanzimat zihniyetiyle çözmeye çalışmışlardır.¹⁵⁹

Bu zihniyetin bir uzantısı ve tezahürü olarak bir yönüyle Tanzimat ile Gayr-ı Müslim tebaaya tanınan haklar az görülmüş olacak ki yaklaşık 17 yıl sonra 1856'da Islahat Fermanı adı ile birtakım yeni imtiyazlar içeren ferman ilan edilmiştir.

2.2.1.4. Islahat Fermanı

Tanzimat döneminde, Gülhane Hatt-ı Humayunu'ndan sonra Osmanlı yönetim sistemini kökten etkileyen ve değiştiren en önemli düzenlemelerden biri de, 18 Şubat 1856'da ilan edilen Islahat Fermadır.¹⁶⁰

Gülhane Hatt-ı Hümayunu kendisinden önce yapılan tanzim ve tecdid hareketlerinin doğal bir sonucu olduğu gibi kendisinden sonra ilan edilen Islahat Fermanının da nedenidir. Tanzimat Fermanı ile gayr-i Müslim tebaaya tanınan imtiyazlar Islahat Fermanı ile daha da genişletilmiştir. Devlet Meşrûti bir rejimin eşiğine gelmiştir. Bu dönemde yapılan düzenlemeler Meşrûtiyetin rejimin son hazırlık aşamaları olmuştur diyebiliriz.

1856 tarihli Islahat Fermanı ağırlığın Gayr-i Müslim tebaanın eşitliğine hasredildiği bir ferman olmuştur. Nihayetinde ferman yabancı devletler tarafından hazırlanmış, Bâbıali tarafından da Hatt-ı Hümayun şeklinde yayınlanmıştır.¹⁶¹

10 Şubat 1856'da çıkarılan Islahat Fermanının , Müslüman olsun olmasın tüm Osmanlı tebaası için yurttaş eşitliğini getirerek genel zorunlu askerlik için kuramsal bir taban sağladığı belirtilir.¹⁶²

---

¹⁵⁹ Tunaya, a.g.e. s. 29.

¹⁶⁰ Eryılmaz, a.g.e. s.138. Ayrıca bkz. M. Şükrü Hanioğlu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, C.1., İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 29

¹⁶¹ Tunaya, a.g.e. s.18.

¹⁶² Turfan, a.g.e. , s. 87

1856 Islahat Fermanı'nın ilanı Osmanlı devlet idaresinin şekil itibariyle var olduğunu ama siyasi gücünü bir hayli kaybettiğini göstermektedir. Nitekim bu ferman, büyük ölçüde yabancı devletlerin hazırladığı ve Bâbıali'nin kabul etmek zorunda kaldığı bir tedbirler bütünüdür. Osmanlı Devleti, bu fermanı, kendiliğinden ilan ettiğini dünyaya açıklamakla, hükümler haklarını yalnız şekil yönünden kurtarmış oluyordu. Gerçekte ise, Hıristiyan tebaanın haklarını ve refahını düşünmek ve hususta gereken kararları almak yetkisi, Avrupalı büyük devletlerin eline geçmişti. Nitekim Paris Kongresi'nde Osmanlı temsilcisi Ali Paşa'nın reddetmesine rağmen Islahat Fermanı Kongre metninin maddeleri arasına girmiş, Gayr-i Müslim tebaa için teminat olabilecek bir şekilde müzakere edilmiştir.¹⁶³

Ancak bu bildiri Avrupalı Devletlerini tam tatmin etmemiştir. Gayr-ı Müslim tebaaya daha fazla imtiyaz sağlama ve bu yolla Osmanlı'nın iç işlerine daha fazla müdahale etme isteği hala canlılığını koruyordu denebilir.

“1856 bildirisi, hazırlanışında rol oynayan Avrupa devletlerinin temsilcilerini de tam tatmin etmiş değildi. Bu belgeyi istediği biçime sokmak için adeta bir savaş açan Britanya Elçisi Stranford Canning (Lord Stratford de Redcliffe) verilen imtiyazları yeterli bulmuyor, din özgürlüğünün sağlanmadığına inanıyordu. Metternich'in görüşünü yansıtan Avusturya elçisi ise Türklerin Avrupalılaşmasına gerek olmadığına, Metternich'in Osmanlı devlet adamlarına elçi aracılığı ile gönderdiği mesajdaki tavsiyesinde de söylediği gibi, Avrupa kanunlarının yalnız Avrupalılara özgü olduğuna, o kanunların Türklerin din ve geleneklerine uymadığına, Avrupa'nın ne düşündüğüne bakmaksızın Türklerin kendi gelenek ve dinlerinin kurallarına göre gitmelerinin yeterli olduğuna inanıyordu.¹⁶⁴”

Görüldüğü üzere Osmanlı Devletinin “Osmanlı” olarak kaldığı müddetçe gerçek anlamda Avrupalı olamayacağı, Avrupai bir modernleşmenin ancak “Osmanlılık” kimliğinden sıyrıldığı taktirde gerçekleşebileceğinin imkan ve vukuunun işaretlerini veriyordu. Ki bu durum aslında daha sonraları Türk Modernleşmesi olarak görülecekti.

---

¹⁶³ Eryılmaz, a.g.e. s.140.

¹⁶⁴ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Ahmet Kuyaş (haz.), 16. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, a.g.e., s. 218.

1839 fermanı Müslüman halka bir anayasa veremediği halde, 1856 fermanı genel olarak Hıristiyan “millet”lerin anayasal gelişmesinin başlangıcı olmuş, onların ulusal bağımsızlık isteklerinin bir manifestosu olmuştur.¹⁶⁵

---

¹⁶⁵ Berkes, a.g.e., s. 218.

II. BÖLÜM

OSMANLI VİLAYAT-I ŞARKİYYESİ VE DİYARBEKİR VİLAYETİ

2.1. OSMANLI VİLAYAT-I ŞARKİYYESİ:XIX. YÜZYILDA

Osmanlı kendi dönem ve şartları dikkate alındığında dünyanın en büyük ve nüfuzlu bir devleti idi. Dolayısıyla bu gücün yönetilmesi ve yönlendirmesinde kendine özgü bazı siyasi, politik ve coğrafi yapılanmaların olması kaçınılmazdı. İdarede Merkezi yönetim etkin olmasına rağmen yerel yönetime de önem verilirdi.

2.1.1. VİLAYAT-I ŞARKİYYENİN İDARİ YAPISI

Osmanlı Devletinin idari yapısının temelini kaza, sancak ve eyaletler teşkil ediyordu. Osmanlı Devleti, mutlak bir merkezîyetçilikten tamamıyla uzak bir anlayışa sahipti ve idaresi altına aldığı bölge ve cemiyetleri, çeşitli özelliklerine göre farklı idare tarzlarına tabi tutuyordu. Yani eyalet ve sancakların İstanbul'a olan bağlarında ayrı ayrı statüler söz konusuydu. İşte Osmanlı Devleti, Çaldıran Zaferinden sonra Doğu Anadolu'da Diyarbekir merkez kabul edilerek Musul, Bitlis, Mardin ve Harput da dahil olmak üzere bütün Doğu Anadolu'da gayet geniş bir eyalet meydana getirmiştir. Kanuni Süleyman devrinde yeni bir düzenleme yapılarak Van'da ayrı bir eyalet meydana getirilmişti.¹⁶⁶

Doğu Anadolu'daki sancaklar idare tarzı açısından her iki eyalette üç ana grupta değerlendirilebilir.

Birinci grup: klasik Osmanlı sancakları şeklindeydi. Yani Osmanlı Devletinin diğer bölgelerinde takip edilen idare usulü burada da cari idi. Sancakbeyleri doğrudan merkezden tayin olunurlardı ve herhangi bir imtiyaza sahip değillerdi. Bu sancaklar tımar sistemine dahildi. Diyarbekir ve Van eyaletlerinde bu tür sancaklar umumiyetle aşiret yapısı kuvvetli olmayan yerlerde teşkil edilmişti. Diyarbekir Eyaleti'nde merkez Amid, Harput, Hasankeyf, Akçakale, Sincar, Zaho, Ergani ve Çemişkezek sancaklar ile

---

¹⁶⁶ Ahmet Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahliller 3. Kitap Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri**, Fey Yayınları, İstanbul 1991, 213

Van eyaletindeki Erciş ve Adilcevaz sancakları bu tür sancaklara örnek olarak verilebilir.¹⁶⁷

İkinci grup, *yurtluk* ve *ocaklık* tarzındaki sancaklardır. Fetih esnasında bazı beylere hizmet ve itaatleri karşılığında, devamlı olarak sancak ve has şeklinde tevcih edilmiştir. Bunlara Ekrad Sancakları da denir. Bunlar klasik Osmanlı sancaklarından farklıdır. Zira sancakların idaresi genellikle bölgeye eskiden beri hakim olagelen nüfuzlu, eski mahalli beyler ve hanedanlara terk edilmiştir. Hayat boyu sancak beyi olan bu idareciler vefat ettikleri taktirde değiştirilebilmektedirler. Seferde Beylerbeyinin hizmetine girmekle mükelleftirler ve bu memleketlere merkezden kadı tayin edilir. Arazileri tımar nizamına tabidir. İmtiyazlı sancaklarda denebilen bu sancaklardan Diyarbekir Eyaletine bağlı 13 ve Van Eyaletine bağlı olarak da 9 adet mevcut idi. Çermik, Pertek, Kulp, Mihrani, Siirt ve Atak Diyarbekir'e, Müküs ve Bargiri de Van'a bağlı bu tür sancaklardandı.¹⁶⁸

Üçüncü grup ise, *hükümet* adı verilen sancaklardır. Bunların idaresi, fetih esnasında gösterdikleri hizmetlerden dolayı tamamen yerli beylere terkedilmiştir. Sancak beylerinin tayinine merkezi idare asla karışmaz ve ellerine verilen ahidnâmeler gereğince bunlar azl ve nasb edilmezler. Arazisinde tımar nizamı cari değildir. Dahilde tamamen müstakil olan bölgeler, hariçte yani askeri ve siyasi alanda bölgedeki Osmanlı beylerbeyine tabidirler. Diyarbekir Eyaletinde Hazro, Cizre, Eğil, Tercil, Palu ve Genç sancakları; Van Eyaletinde ise, Bitlis, Hizan, Hakkari ve Mahmudi sancakları bu mahiyette olan Osmanlı sancaklarıdır.¹⁶⁹

Bu idare sistemi daha ziyade Doğu Anadolu'da uygulanmıştır. Bu durumun sebebi ise bu bölgede daha önce müstakil veya İran'a bağlı beylerin fetih sırasında Osmanlı Devleti'ne sadakat göstermeleri ve en önemlisi de hem itikadi açıdan hem de ameli açıdan Osmanlı Devleti ile aralarında herhangi bir farkın bulunmaması şeklinde ifade edilmektedir.¹⁷⁰

---

¹⁶⁷ Akgündüz, a.g.e. s. 213

¹⁶⁸ a.g.e., s. 214

¹⁶⁹ a.g.e. s. 214

¹⁷⁰ a.g.e., s. 214

Vilayat-ı Şarkiye ya da Kürdistan¹⁷¹ olarak da adlandırılan bölgede Osmanlı hakimiyeti bölgenin coğrafisi, sosyal, kültürel yapısı dikkate alınarak sağlandığı belirtilmektedir. Osmanlı'nın diğer coğrafyalarında olduğu gibi bölgede etnik anlamda farklı milletler, farklı dini ve mezhepsel gruplar bulunmasına rağmen çoğunluğunun Müslüman Kürtler oluşturmaktaydı. Dolayısıyla Osmanlı'nın şark vilayetlerine yönelik uygulamalarını iyi analiz edebilmek için bölgedeki sosyo-kültürel yapıları ana hatlarıyla tespit etmek gerekmektedir.

XIX. yüzyılın sonunda ve yirminci yüzyılın başında Kürt seçkin sınıfı iki gruba ayrılabilir:

a) Üst Seviye Seçkinler

a.1) Mîrler (Kürt Beyliklerinin Hükümdarları)

a.2) Ulema (Şeyhler)

b) Alt Seviye Seçkinler

b.1) Şehirli Ayanlar

b.2) Aşiret Reisleri

Üst seviyedeki seçkinler tanımlaması, toplumun geniş bir kesiminden hem aşiret üstü hem mekansal anlamda destek görebilen mirler ve şeyhleri içermektedir.

Mîrler, (yani Kürt beyliklerinin hükümdarları), Kürt seçkinlerinin önemli bir askeri-bürokrat kesimini oluşturduğu kabul edilmektedir. Ondokuzuncu yüzyıldan önce mîrler Kürdistan'ın büyük kısmını özerk Kürt beylikleri olarak yönetti. Bu mîrler, soylarını önemli Müslüman ailelere dayandırdığından yönetimleri meşru görülüyordu.¹⁷²"Mesela, Hasankeyf mîrlerinin iddialarına göre ailenin soyu Selahaddin Eyyubi'den gelmektedir.¹⁷³

---

¹⁷¹ Naci Kutlay, **21. Yüzyıla Giderken Kürtler**, 1. Baskı, Peri Yayınları, İstanbul 2002, s. 40-41; Ayrıca Bkz. Abdulhalik M. Çay, **Her Yönüyle Kürt Dosyası**, Boğaziçi Yayınları, Ankara 1993, s. 117

¹⁷² Djene Rhys Bajalan, **Jön Kürtler Birinci Dünya Savaşı'ndan Önce Kürt Hareketi (1898-1914)** Burcu Yalçınkaya (çev.), 1. Baskı, Avesta Yayınları, İstanbul 2010, s. 46-47.; Ayrıca Bkz. Hasan

Mîrlerin aile kökenleri Kürt aşiret reisleri tarafından saygı görmelerini ve aşiret reisleri arasındaki tartışmalarda hakemlik yapmalarını sağlıyordu. Mîrlerin İstanbul Hükümeti'ne karşı temel sorumlulukları Doğu'daki (çoğu zaman İran'a karşı yapılan) Osmanlı seferlerine askeri ve lojistik destek sağlamaktı. Osmanlıların başlattığı bu özerklik sistemi on dokuzuncu yüzyıla kadar devam etmiş. Ancak ondokuzuncu yüzyılda İstanbul Hükümeti'nin takip ettiği merkezileştirme politikaları ve Osmanlı yönetimin bu mîrlerin yerine kendisinin tayin ettiği kişileri getirme isteği, imparatorluk yönetimini ve mîrleri karşı karşıya getirmiştir. İmparatorluğun erken modern tarzı adem-i merkezi yönetim sisteminden modern merkezi yönetim sistemine geçmesi, birçok Kürt beyliğinin varislerini İstanbul Hükümeti'ne karşı ayaklanmaya itmiştir. Bu ayaklanmaların sonuncusu ve en önemlisi Cızira Botan Emirliği'nin mîri (aslında resmi rütbesi "mültazim" idi) Bedirhan'ın 1840'ların başında başlattığı ayaklanma olmuştur. Direnişe rağmen Osmanlı devleti bazı Kürt mîrlerini imparatorluğun uzak bölgelerine sürgüne göndermiş ve hükümetin atadığı yöneticilerle merkezi bir yönetim kurmuştur.

174

Kürt seçkin sınıfının ikinci önemli bölümünü Ulema (Şeyhler) oluşturuyordu.

Şeyh, Arapça bir kelime olup Araplarda büyük, yaşlı, ileri gelen bilgin veya aşiret büyüğü, öncüsü anlamına gelmektedir. Aşiret yaşam tarzına İslamiyet sonrası girmiş bir terimdir. Fakat İslam öncesi aşiret hayatının içinde bu gibi şeyhlik görevlerini icra eden ve başka isimler altında aşiretlerin hayatında yer kaplayan kişiler bulunmakta idi. Bu şahsiyetlere genellikle önder anlamına gelen PİR, PEŞDAR, BAFE KAAL (yaşlı baba) gibi isimler verilirdi. Aşiretlerin İslam'ı kabulü ile beraber şeyhlik ve pirlük aynı anlama geldiğinden bu kelime şeyh kelimesi ile değiştirilerek kullanılmaya başlandı. Fakat Doğu ve Güneydoğuda bu unvan Araplardaki gibi aşiret reislerine isim

---

Yıldız, XX. Yüzyıl Başlarında Kürt Siyasası ve Modernizm, 2. Baskı, Nûjen Yayınları, İstanbul 1996, s. 28

¹⁷³ Marin van Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, Banu Yalkut (çev.) İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 218

¹⁷⁴ 14 Aralık 1847'de Osmanlı resmi gazetesi (ya da hükümet gazetesi) Takvim-i Vakayi resmi tebligat ile Bedirhanilerin yenilgisini ve Kürdistan'ın yeni baştan fethini bildirmiştir. Takvim-i Vakâyi Gazetesi 5 Muharrem 1264 (14 Aralık 1847). Bitlis miri Hakim İdris ve Süleymaniyeli Babanlar birkaç yıl sonra buldukları yerlerden alındılar, böylece kalan son Kürt beylikleri de tasfiye edilmiş oldu. Derk Kinnane, **The Kurds and Kurdistan**, (London: Oxford University Press) s. 24-25, Aktaran: Yalçınkaya, a.g.e., s. 48

olarak kullanılmayıp tasavvuf pirlarına ve tasavvuf dairesi içinde çalışmalar yapan tarikat liderlerine isim olarak kullanıldı.¹⁷⁵

Ařiret tasavvuf dūřunesinde şeyhler kendi aralarında u kısıma ayrılır:

- Halife şeyhler,
- Kureyş aşiretine mensup şeyhler,
- Seyid veya şerif olan şeyhler.¹⁷⁶

Halife şeyhler: Ařiretler arasında yaygın olan şeyhlik mūessesinin ekseriyetini seyid olmayan, atanmış şeyhler oluşturuyordu. Bunlara tarikat ve tasavvuf adabında **halife** denir. Bu sınıftaki şeyhlerde nesep, ırk ve dil önemli değildir. Seyid şeyhler kendi talebeleri (Mūrit) arasından uygun olanı veya manevi bakımdan yūkselenleri belirlediği miktarda halife olarak seçerler. Bu halifeler gōrev aldıktan sonra bōlgeye ve aşiretler arasına dağılarak irşat ve tebliğ gōrevine başlarlar. Fakat bu sınıftaki şeyhlerin seyid şeyhlerden bazı yōnlerden farkları vardır. Bunları řu şekilde ifade edilebilir.¹⁷⁷

- Bu řeyhlerin řeylięi babadan oęula miras řeklinde geçmez. řeyhi olūmū ile beraber evlatları onun yerine řeyhlik yapma yetkisine sahip olamazlar.
- Bu sınıfta olan şeyhler kendilerinden sonra halife atayamazlar. Ancak zamanla bazı istisnaları olmuştur.
- Bunlar oğrencilerini tabi oldukları şeyhleri, yani kendilerini tayin eden şeyhleri adına kabul ederler. Oğrenciler bu halife şeyhlere tabi olurken onların eliyle asıl şeyhe biat etmiş olurlar.¹⁷⁸

Kureyř Asıllı řeyhler: Kureyř, Resulullah'ın mensup olduęu Arap, Adnan'i asıllı ařirettir. Ařiretler arasında Resulullah'a hūrmeten Kureyř asıllı kiřiler de hūrmete

---

¹⁷⁵ Bozkurt, a.g.e. s. 63

¹⁷⁶ a.g.e. s. 63

¹⁷⁷ a.g.e. s. 64

¹⁷⁸ a. g.e. s. 64

layık insanlar olarak kabul görmüştür. Mesela bunlardan Piran ve Tillo'daki Abbasiler, Diyarbakır, Cizre ve Urfa'daki Halit b. Velid'den gelen Halidiler.¹⁷⁹

Seyid ve Şerif Şeyhler: Hz. Peygamber'in soyundan kızı Hz. Fatıma'nın çocuklarından Hz. Hüseyin'e soyca ulaşan kişilere verilen addır. Hz. Hüseyin soyundan gelenlere Seyid, Hz. Hasan soyundan gelenlere ise Şerif ismi verilmiştir.¹⁸⁰ Osmanlı Vilayat-ı Şarkiyesi'nde seyidler çoğunluktadır

Vilayat-ı Şarkiy'e de şeyhlerin bazen müftülerin ya da mollaların görevlerini yapmak gibi çeşitli görevlerinin var olduğu söylenmektedir. Aynı şekilde, şeyhler dini kanaat önderleri olarak halktan büyük bir saygınlık gördükleri için tartışmalarda hakemlik yaptıkları ve bunun karşılığında da siyasi güç elde ettikleri ifade edilmektedir..¹⁸¹

Her aşiretin ve kabilenin bağlı bulunduğu bir şeyhinin olduğu ifade edilmektedir. Bu şeyhlerin baba ve ataları mübarek insanlar olarak telakki edilir. Bunlar bölgede çok saygı gösterilen insanlardır. Eğer birisinin evi bu şeyhlerin evine yakın ise bu eve kötü niyetle yaklaşmak bile sıkıntılı bir sonuç doğuracakmış gibi algılanmaktadır. Eğer birisi hastalanır ya da deli olursa onu şeyhin evine götürürler ve hediye olarak şeyhe koyun ile keçi sunarlar. Hastanın birkaç gün şeyhin evinde bırakıldığı, Şeyhin hastayı bir ağaca bağlayarak ve asayla birkaç kez hastaya vurduğu ve bu şekilde hastanın iyileşeceğine inandıkları ifade edilir. Eğer hastalıkölümcül ise getirilen kişinin öleceğine, eğer iyileşirse şeyhin dervişi olup orada şeyhinin emrinde kalması gerektiğine inanıldığı çeşitli kaynaklarda geçmektedir. Sonrasında her sene şeyhe hediye getirildiği ve çocuklarla gençlerin de başka bir şeyde gitmediği hepsinin bu şeyhin himayesi altına girdiği belirtilmekteydi.¹⁸²

Şeyh, halkın bağlılık duyduğu kutsal bir kişidir. Tarikat yapılarında önder ve mürşiddir. Kendilerine gösterilen saygı nedeniyle şeyhler, antlaşmazlıklarda iyi birer arabulucudurlar; bu onların bölgedeki politik etkilerinin artmasını sağlamıştır denebilir. Tarikatlar aracılığıyla bütün bölgedeki diğer ekoller ve dervişlerle ilişkileri

¹⁷⁹ Bozkurt, a. g.e. s.65

¹⁸⁰ a. g.e. s.65

¹⁸¹ Bruinessen, a.g.e., s.210

¹⁸² Mella Mahmudê Beyazidi, **Kürtlerin Örf ve Adetleri**, (İstanbul, Pêri 1998 s. 56, Aktaran : Yalçınkaya, a.g.e., s 50

vardır ve bu sayede kitleleri harekete geçirebilecek nüfuzları olduğu kaydedilmektedir.
183

Şeyhlerin toplum içinde siyasi bir güç haline gelmeleri on dokuzuncu yüzyılda meydana gelmiş bir durum olduğu ifade edilmektedir. Osmanlı'nın merkezileştirme çabalarına bağlı olarak bazı mirlerin yetkilerinin alınması bölgede kısmi bir otorite boşluğunun oluşmasına neden oldu denebilir. Yeni Osmanlı valileri¹⁸⁴, ne beylerin geleneksel yetkisine sahipti nede yerel meseleleri idrak edebiliyorlardı. Bu yüzden, genellikle Kürdistan'da özellikle önceden mîrlere tarafından yönetilen bölgelerde kanunsuzluk büyük bir sorun olarak ortaya çıktığından bahsedilmektedir.¹⁸⁵

Aşiretler arasında asayiş düzenlemede valiler yetersiz kalınca Şeyhler dini itibarlarını da kullanarak bu boşluğu doldurmuşlardır. Aşiretler arasında meydana gelen kavgalarının çözülmesinde hakemlik için onlara müracaat edilmesi biraz da bu durumla alakalıdır denebilir.

Şeyhlerin toplumsal itibarların arttıran bir başka hadise olarak da misyonerlik faaliyetleri gösterilmektedir. Şark vilayetlerindeki Müslüman teba arasında başlayan misyonerlik faaliyetleri, İslam dinine samimiyetle bağlı olan insanları tedirginliğe düşürdüğü, inançlarına yönelen böyle bir dolaylı saldırı karşısında yegane savunucu ve karşı koyucu kişiler olarak şeyhleri gördükleri için şeyhlerine fazla sahip çıktıkları belirtilmektedir. Bu durum şeyhlere daha da bir itibar katmıştır denebilir.

Bölge nüfusu üzerinde saygınlık elde eden şeyhler, merkezi idare tarafından da bu özellikleriyle tanınmaya başlamıştır denebilir. Mesela Osmanlı Hükümeti'nin Şeyh Ubeydullah Nehri'yi, devlet ve Kürt aşiretleri arasında bir aracı olarak kabullenmesi şeyhlerin nüfuzunu gösteren bir işaret olarak kabul edilebilir.¹⁸⁶

Vilayeti şarkiye toplumunda üst seçkin sınıfın yanında bir de orta seçkin sınıf denilen bir grup seçkin yer almaktadır. Bunlar Şehirli Ayanlar ve Aşiret Reisleri'dir.

---

¹⁸³ Bruinessen, a.g.e., s. 311

¹⁸⁴ Yücel Özkaya, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı**, 1. Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 180

¹⁸⁵ McDowall, **A modern History of the Kurds**, s. 47, Aktaran : Yalçınkaya, a.g.e., s. 51.

¹⁸⁶ Yalçınkaya, a.g.e., s. 53

Şehirli ayanlar bölgedeki kasabaların kırsal seçkinlerini, yani resmi yetkilileri, dini görevlileri ve ticaret adamlarını kapsıyordu.¹⁸⁷

Beyler (aşiret konfederasyonlarının liderleri) ve ağalar yani aşiret reisleri Kürdistan alt seçkin sınıfın diğer temsilcileridirler.¹⁸⁸

Şark vilayetlerinde aşiret reislerinin toplum üzerindeki nüfuzları önemli bir konudur. Günümüzde bile bahse konu olan bölgede süregelen toplumsal bir organizasyon biçimi olan aşiret yapısının mevcudiyetinden bahsedilmektedir.

Türkdoğan'ın da ifade ettiği gibi aşiret-kabile sosyolojisi günümüz Türk sosyolojisinin önemli bir uğraşı olmak durumundadır. Çünkü geçmişte olduğu gibi bu gün dahi ülkenin önemli stratejik yöreleri özellikle ekonomik bakımdan geri kalmışlığı, gerilla savaşına sahne oluşu, okuyup yazma ve kültürleşme sürecinin son derece sınırlı kalışı, aşiretleşme ve kabileleşme gibi statülü hukuk ve geleneğe dayalı cemaat yapısı bu alanın önemle üzerinde durulmasını gerektirmektedir.¹⁸⁹

Aşiret¹⁹⁰, aynı kökten gelmiş olup birlikte yaşayan ve birlikte göçen halk, oymak, kabile¹⁹¹ anlamına gelmektedir.¹⁹² Bu gün Anadolu'da yaşayan birçok göçebe cemaatlere aşiret denildiği gibi göçebelikten kurtulup belli bir yere yerleşerek bir arada köyler kurmuş olan boylara ve oymaklara da aşiret adı verilmektedir.¹⁹³

Günümüz Türk sosyolojisinde ise aşiret kavramı göçebe ve yarı göçebe topluluklar anlamında kullanılmaktadır.¹⁹⁴

Göçebelik ya da yarı göçebelik etkenlerinin hakim olduğu aşiret tipi toplumsal yapılanma şeklini meydana getiren faktör, daha ziyade evlenme yoluyla meydana

---

¹⁸⁷ Yalçınkaya, a.g.e. s.53

¹⁸⁸ a.g.e., s. 55

¹⁸⁹ Orhan Türkdoğan, **Türk Toplumunda Zazalar ve Kürtler**, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2008, s.268

¹⁹⁰ Seyyar, a.g.e., s. 91; Sezen, a.g.e.s. 105; Yümni Sezen, **İslâm Sosyolojisine Giriş**, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 1994, s. 91

¹⁹¹ Sezen, a.g.e. s. 105

¹⁹² Şemseddin Sâmî, **Kâmûs-ı Türkî**, İstanbul 1989, s. 938, Aktaran: Faruk Söylemez, **Osmanlı Devletinde Aşiret Yönetimi -Rişvan Aşireti Örneği-**, Bayrak Matbaası, İstanbul 2007, s. 17

¹⁹³ Cevdet Türkay, **Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler**, İstanbul 1979, s. 17; Aktaran: Söylemez, a.g.e. s. 17

¹⁹⁴ Orhan Türkdoğan, **Doğu ve Güneydoğu Kabile-Aşiret Yapısı**, 1. Baskı, IQ Sanat Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 39

getirilen akrabalık-hısımlık sürecidir. Aşiretin büyüklüğünü belirleyen şey ise kabile sayısıdır.¹⁹⁵

Aşiret tipi yapılanmanın temelinde ortaklaşa iş yürütme ve dayanışma psikolojisi yatmaktadır. Bu sonucu, ifade edilen şu tanımdan da çıkarabiliriz. Aşiret birbiri ile muaşeret (danışarak iş yürüten) eden iç içe olan zarar ve menfaatlerinde birbirini gözeten toplumlara denir.¹⁹⁶

Bir başka tanımda ise aşiretin, çeşitli kan bağları ile birbirine bağlı, belli bir alan üzerinde kendilerine has bir yaşam tarzı ile hayvancılık yaparak geçimini sürdüren göçebe insan topluluğu olduğu ifade edilmektedir.¹⁹⁷

Aşiret türü toplumsal ve siyasal örgütlenmeler; ekonomik ihtiyaçların karşılanması, dış tehlikelere karşı can güvenliğinin sağlanması gibi gereksinimler sonucu oluşturulmuş organizasyonlar olduğu da belirtilmektedir.¹⁹⁸ Prososyal davranış şeklinin bu tür organizasyonlarda son derece etkin olduğu ifade edilebilir. Prososyal davranış, diğer bir kişi ya da grubu yararlandırmak niyetiyle yapılan gönüllü davranış olarak tarif edilebilir¹⁹⁹. Aşiret türü toplumsal yapılarda aşiret mensuplarının yararını düşünmek prososyal davranışın temlinde yatan başlıca nedendir.

Aşiret tipi örgütlenme biçimi millet-altı örgütlenme biçiminin en bariz örneğidir.²⁰⁰ Bu örgütlenme biçimi daha çok kırsal kesimde, modernleşmenin tam olarak yerleşmediği, millet olma bilincinin tam olarak hissedilmediği küçük gruplarda kendisini gösterir. Aşiret tipi örgütlenme şekillerinin yüzyıllara dayanan uzun bir süreç boyunca varlıklarını devam ettirebilmeleri, sistematik bir örgütlenme biçimine dayanmalarına bağlanabilir. Bu yapılanmada iç içe geçmiş değişik düzeydeki akraba

---

¹⁹⁵ Türkdoğan, **Türk Toplumunda Zazalar ve Kürtler**, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2008, s. 260

¹⁹⁶ İbrahim Bozkurt, **Aşiretler Tarihi**, Kitap Matbaası, İstanbul , s. 39

¹⁹⁷ Ahmet Özer, **Doğu'da Aşiret Düzeni ve Brukanlar**, 1. Baskı, Elips Kitapları, Ankara 2003, s. 25

¹⁹⁸ Uluç, A. Vahap, "Kürtler'de Sosyal ve Siyasal Örgütlenme: Aşiret", Mukaddime, Sayı 2, 2010, s. 35-52.

¹⁹⁹ Çiğdem Leblebici, "Diğerkâmlık ve Prososyal Davranış", **Sosyal Psikolojiye Giriş**, Nuri Bilgin (Ed.) 3. Baskı, İzmir Kitaplığı, İzmir 1995, s. 274-275

²⁰⁰ Türkdoğan, **Kültür-Değişme ve Toplumsal Çözüm**, 1. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 397

toplulukları karşılıklı sorumluluk duygusu ile güçlü bir dayanışma örneği sergilemektedir."²⁰¹

Ortak ihtiyaçların karşılanması güdüsüyle bir arada yaşamaya başlayan ve kolektif bilinçle hareket eden insan topluluklarının örgütlenme biçimi olan aşiret yapılanmalarında bulunan bireyler tasada ve kıvançta aynı kaderi paylaşırlar. Kolektif bilinç bir toplum ya da topluluğun üyelerinin (paylaşıldığı biline veya paylaşıldığına inanılan) ortak değerler ve inançlar grubu olarak tarif edilebilir.²⁰² Bu açıdan bakıldığında, Gökalp'ın da belirttiği gibi bir aşiret ferdi, aşirî bir cürümü icra ederken, ferdi bir ihtirasa tabi olmuyor, aşirî bir mefkureye, içtimâi bir vazife hissine tabi oluyor.²⁰³

Aşiret temelli yapıda sosyal ilişkileri düzenleyen kurallar, yüzyıllara dayanan geleneklerin oluşturduğu alışkanlıklar bütünüdür. Kürt aşiretlerinde de itaat, aslında öndere değil onun da bağlı olduğu ataların miras bıraktığı gelenek ve göreneklerdir.²⁰⁴ Gelenek ve görenekler geçmişin fikirlerini, ihtiyaçlarını ve hislerini temsil ederler. Gelenek ve göreneklerin cemiyetin teşekkülünde son derece önemli ifade edilir.²⁰⁵

On dokuzuncu yüzyılın sonunda ve yirminci yüzyılın başında Kürt toplumunun çoğunluğunu aşiretler halinde yaşayan Kürtler oluşturuyordu, bu yüzden de aşiret reislerinin siyasi tavırlarını anlamak çok önemli. Bu genellikle şöyle ifade edilmiştir: " Sosyal, siyasi ya da bölgesel yapılar olarak Kürt aşiretleri soya ve akrabalığa dayanıyordu ve bu aşiretlerin meşru ya da meşru sayılan iç yapıları mevcuttu. Aşiretler kendi içinde alt aşiretlere, bu alt aşiretler de kendi aralarında boylar, sülaleler gibi daha küçük gruplara ayrılıyordu.²⁰⁶ Bu durumu Özer'in de ifade ettiği şu şekilde sistematize

---

²⁰¹ Uluç, A. Vahap, "Kürtler'de Sosyal ve Siyasal Örgütlenme: Aşiret", Mukaddime, Sayı 2, 2010, s. 35-52.

²⁰² Jon Elster, **Sosyal Davranışı Açıklamak Sosyal Bilimler İçin Daha Fazla Pratik Ayrıntı**, Olcay Sevimli, Macide Ö. Karaduman (Çev.), Phoenix Yayınları, Ankara 2010, s. 419

²⁰³ Ziya Gökalp, **Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler**, Şevket Beysanoğlu (haz.) Sosyal Yayınlar, İstanbul 1992, s. 40; Ayrıca Bkz. Mahmut Tezcan, **Kan Dâvâları Sosyal Antropoloji Yaklaşım**, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, s. 10

²⁰⁴ Uluç, a.g.e. s. 39.

²⁰⁵ Gustav Le Bon, **Kitleler Psikolojisi**, Selahattin Demirkan (Çev.) Yağmur Yayınevi, İstanbul 1974, s. 86

²⁰⁶ Bruinessen, a.g.e., s. 51

edilebilir. Aşiret, aile (hanedan), çadır, zom, oba, tayfa ve kabile gibi bir sıra düzenindedir.²⁰⁷

Aşiretin çekirdeğini aile (hanedan) oluşturur. Geleneksel aşiret reisleri de genellikle bu tür ailelerden çıkar. Hanedanlık, yönetme özelliğinin yanı sıra büyük aile olma, zengin olma, çevre aşiretlerle ilişkilerde etkili rol oynama ve en önemlisi iç ve dış ilişkileri sağlama ve her an buna hazır olma gibi özelliklere sahiptir.²⁰⁸

Birçok ailenin bir araya gelmesi "zom"u oluşturur. Zom, çevre şartlarına adapte olmada, hasım grup ve topluluklardan gelecek saldırılara karşı koymada birlikte hareket etmenin teminatıdır. Zom'un üyeleri hayvanlarını aynı sürede birleştirmek, mera veya yaylak kira bedellerini ortak ödemek gibi ekonomik nedenli biraradanlığa sahiptirler. Bir çok zomun bir araya gelmesi obayı oluşturur. Oba, zoma göre daha güçlü bir birliktir. Obalar kabileyi, kabileler de aşireti oluşturur. Kabile, ekonomik, ekolojik ve kan bağlarının meydana getirdiği siyasi birlikler olma özelliğine kavuşurlar. Kabile bu siyasal özelliğini diğer aşiretlere karşı uyguladığı gibi kendi içerisinde de uygular.²⁰⁹

Aşiret reisliği çok önemliydi; çünkü aşiretlerdeki kişilerin sadakati soyut aşiret anlayışından ziyade aşiret reisinin kişiliğine dayanıyordu. Kürt aşiret mensuplarının aşiret reislerine karşı büyük bir bağlılık gösterdiği bilinmektedir.²¹⁰

Özer'in de belirttiği gibi aşiret mensupları, aşiret reislerine koşulsuz itaat etmekle yükümlüdürler. Aşiret reisliği birçok fonksiyonu ile kurumlaşarak aşiret reisliği müessesesini oluşturmaktadır.²¹¹

Aşiret mensuplarında sıkı bir aşiret bağlılığı görülmektedir. Osmanlı Vilayat-ı Şarkiyesi'nde yaşayan Kürtlerin en çarpıcı özelliklerinden birisi de bu aşirete bağlılığın

---

²⁰⁷ Özer, a.g.e. s. 27.

²⁰⁸ a.g.e. 27

²⁰⁹ a.g.e. s. 27

²¹⁰ Jwaideh, **The Kurdish Nationalist movement: Its origins and development**, s. 83, Aktaran :Bajalan, a.g.e. Burcu Yalçınkaya (çev.) s. 56.

²¹¹ Özer, a.g.e. s. 27

sağlamlılığıdır. Bu bağlılık çoğu kez dini hassasiyetlerden daha güçlü olduğu ifade edilmektedir.²¹²

Sonuç itibariyle her kademedeki aşiret reisleri, aşiretleri ve daha yüksek mevkideki kişiler arasında birer aracı olmuştur. Aşiret reisleri aynı zamanda aşiretlerindeki kavgalarda ve gelirlerin dağıtılmasında hakemlik görevinde bulunuyordu. Aşiretin dışında ise; ağalar, beyler ve hükümet arasında aracı görevinde bulunuyordu. Beyler kendi kontrolleri altındaki bölgeye dışarıdan bir güç sokmak istemiyordu. Bunun sonucu olarak da aşiret reisleri, devletin aşiret nüfusu üzerinde direkt etkili olma çabalarına direniyordu (çünkü bu, aşiret reislerinin gücünü kıracaktı). Aynı şekilde aşiret reisleri vatanseverlik (etnik ya da etnik olmayan) düşüncelerini de gözardı ediyorlardı, çünkü bir millete ait olma fikri aşiretin meşruiyetini ortadan kaldıracaktır. Yine de aşiretlerdeki ayrılıklar Kürt toplumunu da bölümlere ayırmıştır.²¹³

Görüldüğü üzere aşiret tipi yapılanma biçimi Osmanlı Vilayat-ı Şarkıye bölgesinde son derece etkin olan bir toplumsal organize biçimidir. Günümüzde dahi bu organize biçimi devam etmektedir. Hala kırsal kesimde, küçük yerleşim yerlerinde bu tarz örgütlenme biçimi sürdürülmektedir. "Aşiret" üst kimliği kendisini oluşturan üyelerine düşünce ve zihin referans kodlarını aktarmakta, hayatini devam ettirmektedir.

2.1.2. VİLAYAT-I ŞARKİYYENİN İKTİSADİ DURUMU

İktisadi durum bir toplumun en önemli kültürel göstergelerindendir. Toplumu oluşturan bireylerin geçim kaynağı o bireylerin zihin dünyalarını doğrudan etkilemektedir. Düşünce ve bakış açıları buna göre şekillenebilmektedir. Söz gelimi tarım toplumları ile sanayi toplumlarının karşılaştırılması bunu açıkça ortaya koymaktadır. Ya da devlet memurları topluluğu ile sanayi ya da ticaretle uğraşan

---

²¹² Wadie Jwaideh, **The Kurdish Nationalist Movement: Its Origins and Development (Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi)**, İsmail Çekem-Alper Duman (çev.), Nevzat Kırac (haz), 1. Baskı, İletişim Yay. , İstanbul 1999, s. 63

²¹³ Bajalan, a.g.e. Burcu Yalçinkaya (çev.) s. 56

bireylerin oluşturduğu topluluğun olayları anlama ve algılama durumları arasında fark vardır.

Bu bağlamda, iktisadi durum dalga dalga sosyal ve siyasal yapılanmaların değişim ve dönüşümde rol oynayabilir. Nitekim Avrupa toplumların son derece hızlı değişim ve dönüşümünde 18. Yüzyılda başlayıp hızlı bir şekilde yayılan Sanayi Devrimi bunu en güzel şekilde örneklemektedir. Sanayi Devrimi, bilek gücüyle yapılan tarıma dayalı geleneksel toplum tipinden makineye dayalı sanayi toplum tipine geçiş yapılmıştır. Şehirleşme, göç, sömürgeleştirme, hammadde ve pazar ihtiyacı geleneksel aile tipinden çekirdek aile tipine geçiş gibi durumlar sosyal, kültürel ve siyasal değişim ve dönüşümleri beraberinde getirmiştir.

Kültürün en önemli geçiş yollarından bir tanesi ticarettir. Mal alım satımı, salt bir geçim kaynağı değil beraberinde birçok kültürel ve fikirsal mübadeleyi de barındıran bir durumdur. Ticaret yoluyla toplumlar kaynaşır, kültürlerini birbirlerine aktarırlar. Ticaret yaptığı toplumun dilini öğrenmesi bile o kültürle kaynaşması açısından son derece önemlidir. Çünkü "dil" düşüncenin ve varlığın içerisinde şekillendiği en önemli araçlardan biridir.

Osmanlı toplumu genel anlamda tarıma dayalı bir toplumdur. Tarımla beraber önemli ticaret yolları üzerinde bulunması bir dönemler için çok önemli gelir sağlamasını sağlamıştır. İpek ve baharat yolu gibi uluslar arası kara ticaret yolları sayesinde Avrupa'ya taşınan mallardan gelen vergilerle iktisadi durum hayli iyiydi. Ancak, bu yollar sayesinde Avrupa, reform ve rönesansını gerçekleştireceği bilgi ve kültürü alıyor ve bir birikim oluşuyordu. Sonuçta da bu bilgi birikimi uygulamaya konularak, Osmanlı toplumunun gerilemesine neden olarak düşüncel; buna bağlı olarak sosyal, siyasal ve iktisadi sıçrama gerçekleştirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin genel iktisadi politikasını incelemek, Vilayat-ı Şarkiye ya da Kürdistan olarak da adlandırılan bölgenin iktisadi politikasını anlamak açısından önemlidir.

Osmanlı Devletinin idari, askeri ve iktisadi yapılanması temelde "Tımar" sistemine dayanmaktaydı. Tımar sistemi ile hem devletin hazinesine düzenli bir şekilde

gelir akmakta, hem gerektiği zaman istenilen sayıda asker temini yapılabilen hem de toprağın verimli bir şekilde işlenmesi yapılabilirdi.

"Başlangıç döneminde Osmanlı ordusu, sipahi denilen aşiret atlılarından oluşuyordu. Bunlardan çoğu zaman "derebeyi" diye söz edilmesinin nedeni, gördükleri askeri hizmete karşılık kendilerine toprak bağışlanmasıydı (Tımar). "Tımarcı", kendisi için "fief"indeki (tımar ya da zeamet) köylülerden, her eyaletin yasa kitabında ayrıntısıyla saptanmış kurallara dahilinde gelir elde edebiliyordu. Buna karşılık üç yükümlülüğü vardı. Birincisi, yönetim ve basit yargı görevlerinin yanısıra hazineye vergi toplamaktı (köylüler arasındaki arazi anlaşmazlıkları, vb.). İkincisi, kendine bağlı toprakların işletilmesini sağlamaktı (bu da köylülerin topluca çekip gitmesini önlemek demektir). Üçüncüsü de belli bir sayıda atlıyı (cebeli) kendisiyle birlikte her an sefere çıkacak şekilde silahlandırmak ve beslemektir. Cebeli sayısı gelirinin büyüklüğüne orantılı olarak belirleniyordu ve bu gelirler büyük bir çeşitlilik göstermekteydi."²¹⁴

Görüldüğü üzere tımar sistemi çok boyutlu bir politika üzerine kurulmuş bir toprak rejimiydi. Bu rejim sayesinde Osmanlı Devleti birçok farklı fayda sağlamış ve devletin devamlılığı sağlanmıştır. Bununla beraber sipahilere verilen tımarlar, sipahinin sosyo-kültürel konumu belirlemede önemli bir rol oynamıştır.

Bir sipahinin değer ya da derecesini belirleyen şey fiefinin büyüklüğüydü ve bu da temel para birimi olan akçe hesabıyla ne kadar gelir getirdiği demektir. Yasada iki, daha doğrusu üç tip fief ayrıtılmıştı. Yıllık 20.000 akçeye kadar olan ve ortalama 6.000 akçe değerinde tımar, sıradan sipahiler içinde hak edenlere bağışlanır, genellikle 20.000-100.000 akçe arası olan zeamet ise çoğunlukla sipahi subaylarına ya da yüksek dereceli sivil yöneticilere verilirdi. Daha farklı tipte bir fief de vardı; sancakbeylerine ve diğer çok yüksek devlet görevlilerine veriliyordu. Tımar ve zeametten farklı olarak has, verildiği kişiye değil, onun başında bulunduğu devlet birimine aitti. Hasın gelirleri saptanmış köylülerden elde edilir, ayrıca belli vergiler ve harçlar toplanırdı. Sancakbeylerine verilen hasların gelirleri 100.000 ve 600.000 akçe arasında değişirken, beylerbeyine verilenlerinki 1 milyon akçeye kadar çıkabiliyordu. Bu toprak bağışlama

---

²¹⁴ Bruinessen, a.g.e. s. 229, 230.

sistemi sayesinde sipahi ordusunun hiyerarşik düzeni tüm imparatorluk topraklarına yayılmış oluyordu.²¹⁵

Kendisine tımar verilen sipahi sayısı devletin gelişmesine paralel olarak artmıştır. Tahminlere göre 1475'te tımar sahibi sipahilerin sayısı imparatorluğun Avrupa topraklarında 22.000, Asya topraklarında (buna henüz Kürdistan dahil değildi) 17.000'di.²¹⁶ 16. Yüzyıl ortalarında Kanununin tutturduğu kayıtlara göre de bu sayılar, Avrupa'da 50.000, Asya'da 20.000 sipahiydi.²¹⁷

Genel hatlarıyla vermiş olduğumuz bu iktisadi rejim Osmanlının bütün eyaletleri için geçerliydi. Ancak Kürdistan bölgesine baktığımızda bunun biraz farklı olduğunu görmekteyiz. Çünkü Osmanlı yönetimin bu bölgede tam olarak sağlanmadığını görmekteyiz. Ulaşılması çok güç olan bazı yöreler, tamamıyla özerk bırakılmış; yöneticilerine, resmen atandıklarına (daha doğrusu tanındıklarına) ilişkin bir belge gönderiliyor ama kimin yönetici olacağına devlet aslında karışılmıyordu. Bu mevkiler miras yoluyla geçmekteydi ve asıl yöneticinin seçimi her seferinde yöre halkına bırakılıyordu. Kürt hükümeti denilen bu özerk yöreler, merkezi hazineye vergi vermek ya da sipahi ordusunda askeri hizmet görmek zorunda değildi; toprakları da tımar veya zeamet haline getirilemiyordu. Eyaletin diğer bölgeleriye yirmi sancağa bölünmüştür. Bunların bazıları merkezden atanan sancakbeylerince yönetiliyordu, ocaklık, yurtluk ya da Ekrad beyliği (Kürt sancağı) adı verilen diğerleri de Kürt ailelerinin yönetimine bırakılıyordu. Merkezi hükümetin (beylerbeyi) bu sancaklara müdahale hakkı vardı. Her görevli beylerbeyi tarafından atanıyor ama bu resmi görevlere sadece yönetici ailelerin üyeleri seçilebiliyordu. Yani devlet aile içi çekişmeler ortaya çıktığında, kendi çözümünü dayatmak, kendine en uygun adayı görevlendirmek imkanına sahipti; ama yönetici aileyi tamamıyla aradan çıkarması mümkün değildi.²¹⁸

Bununla beraber Kürt sancakbeylerinin devlete karşı yükümlülükleri, diğer sancakbeylerinden farklı değildi. Askeri seferlere katılıp bir Kürt beyi değil de devletin

---

²¹⁵ Bruinessen, a.g.e. s. 230.

²¹⁶ Halil İnalçık, **The Ottoman Empire, The classical age 1300-1600, 1973**, s. 108. Aktaran: Bruinessen, a.g.e. s.231

²¹⁷ Werner, Ernst (1972) **Despotie, Absolutismus oder feudale Zersplitterung? Strukturwandlungen im Osmanenreich zwischen 1566 und 1699**, Jb. Für Wirtschaftsgeschichte, sayı: III: 107-128, Aktaran: Bruinessen, a.g.e. s.231.

²¹⁸ Bruinessen, a.g.e. s.239, 240

bir görevlisi olan beylerbeyine itaat etmek, sancağın yıllık gelirinden bir bölümünü devlet hazinesine devretmek zorundaydılar. Kürt sancaklarında da tımar ve zeametler bulunuyordu, bunların sahip sipahilerin yükümlülükleri de diğerlerinininkinden farklı değildi. Eğer bunlardan biri yükümlülüklerini yerine getirmeyecek olursa, tımarı oğluna ya da bir akrabasına verilmek kaydıyla elinden alınabilirdi. Dolayısıyla, bu tür tımarın bir yabancıya verilmesi söz konusu değildi, daima yöre halkından kişilere veriliyordu böylelikle tahrir döneminde güç ve nüfuz dağılımı belirlenmiş oluyordu.²¹⁹

Genel geçim kaynağı tarım olmakla beraber, tarım alanlarının bulunmadığı ya da az olduğu bazı bölgelerde hayvancılık gelişmişti. Söz gelimi Hakkari bölgesinde yaşayan topluluklar fiziki şartların tarıma elverişli olmamasından dolayı daha çok hayvancılıkla uğraşmışlardır. Bu bölgede yaşayan insanlar geçimlerini çoğunlukla küçükbaş hayvancılık yetiştirerek sağlamaya çalışmışlardır. 1891 yılında Hakkari Bölgesi'nde bulunan küçükbaş hayvan sayısı 110.000 koyun ve 15.000 keçi olduğu belirtilmektedir.²²⁰

Tarım ve hayvancılığın yanı sıra ticaretle geçinenlerin de olduğu ifade edilmektedir. Halıcılık, kuyumculuk, ağaç işlemeciliği, çömlekçilik vb. el sanatlarının olduğu söylenmektedir.²²¹ Ticaretle geçinen kesimler daha çok gayr-i müslim tebaaydı. Özellikle Ermeniler bölgenin en önemli tüccar sınıfını oluşturuyorlardı. Bilindiği gibi gayr-ı müslim teba Osmanlı Devleti bünyesinde zimmi olarak adlandırılıyordu. Bu topluluğun askere alınma gibi sorumluluğu yoktu. Bu azınlıklar askere gitme yerine devlete vergi verirdi. Durum böyle olunca sanat, ticaret gibi çıraklıktan ustalığa kadar uzun bir süreç ve devamlılık gerektiren meslekler daha çok askere alınmayan gayr-ı müslim azınlığın -özellikle Ermenilerin- tekeline geçmiş oldu.

Görüldüğü üzere Vilayat-ı Şarkiy'e'de, diğer tabirle Kürdistan bölgesinde, genel olarak tarım, arazi şartlarından dolayı tarımın yapılamadığı bölgelerde yoğunlukla

---

²¹⁹ Bruinessen, a.g.e. s.242

²²⁰ Vital Cuniet, **La Turquie D'Asie Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonné De Chaque Province De L'Asie-Mineure**, Vol. 2 Ernest Leroux, Editeur 28, Reu Bonaparte, 28, Paris 1891, s. 721, Aktaran: Murat Gökhan Dalyan, "Nasturi Toplumunda Hayvan Yetiştiriciliği ve Ticareti (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında) , **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** Sayı: 29 Yıl: 2010/2 (239-252 s.)

²²¹ Kemal Burkay, **Geçmişten Bugüne Kürtler ve Kürdistan Coğrafya-Tarih Edebiyat**, c.1, Deng Yayınları, İstanbul 1992, s. 283

hayvancılık -özellikle küçükbaş hayvancılığı- bir de çoğunlukla gayr-i müslim tebanın tekelinde olan ticaret ve sanat gibi geçinme kaynakları bölgenin iktisat mozağini oluşturmaktadır.

2.1.3. VİLAYAT-I ŞARKİYYENİN SOSYO- KÜLTÜREL VE DİNİ DURUMU

Geçinme kaynakları toplumların sosyal ve kültürel tiplerinin oluşmasında son derece önemlidir. Aile tipinin şekillenişinden aile bireylerinin rol ve statülerine kadar hemen her şey geçinme araçlarıyla bir derece bağlantılıdır.

Bu perspektiften bakıldığında vilayat-ı şarkiye'de yaşayan toplulukların sosyal ve kültürel durumlarını, geçinme kaynaklarının tiplerine göre ayırabiliriz. Söz gelimi tarım arazilerinin geniş olduğu ve iklim şartlarının tarım yapmaya daha elverişli olduğu bölgelerdeki aile tipi, kadının statüsü ve değeri, çocuk sayısı, akrabalık ve komşuluk ilişkileri gibi olguların toplumsal yansıması ile hayvancılık ile geçinen ve arazi şekillerinin dağlık olduğu bölgelerdeki topluluklarda aynı olguların toplumsal yansımaları farklı farklı olmaktadır.

Bu bağlamda Vilaayat-ı Şarkiye'de sosyal ve kültürel hayat daha çok tabiata, yeryüzü şekillerine ve iklim koşullarına göre şekillenmektedir.

Bu iddiaya dayanarak ifade etmek gerekirse vilayat-ı şarkiyede geniş aile tipinin hakim olduğu görülür. Çok çocuklu ailelerin varlığı hemen hemen her yerde görülen bir durumdur. Çok çocuk sahip olma fenomeni toplumsal, ekonomik ve siyasal gerekçeleri içkin olan bir fenomendir. Aşiret temelli bir yapılanmanın olduğu Vilayat-ı Şarkiyede, sayıca çoğunlukta olmanın beraberinde güç ve zenginlik getireceği düşüncesi, çok çocuk yapmanın en temel gerekçelerinden biridir.²²²

Vilayat-ı Şarkiye bölgesinin daha çok aşiret temelli bir toplumsal yapı arz ettiğini yukarda ifade etmiştik. Buna bağlı olarak aşirete hakim alan aile tipi geleneksel geniş babaerkil aile tipidir. Aile fertleri birbirlerine son derece kuvvetli olan duygusal bağlarla bağlıdırlar. Kanbağının çok kuvvetli olması ve sürekli gündemde tutulması, diğer ailelerle ve diğer aşiretlere karşı ailenin güçlü bir birlik olma eğiliminden

---

²²² Önal Sayın, **Aile Sosyolojisi Ailenin Toplumdaki Yeri**, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1990, s. 3

kaynaklanmaktadır. Aile reisi, genellikle ailenin büyüğü, yöneticisi ve otoritesi olan babadır.²²³

Ailede belirlenmiş bazı ilişkilerle birlikte hiyerarşik bir düzen söz konusudur. Bu hiyerarşi ana-baba, kız ve erkek çocuklarının yer ve statülerini, ilişki ve evlenme biçimlerini belirlemektedir.²²⁴ Ayrıca evlilikte sıra gütmeye hala hakim olan yaygın uygulamalardandır.

Ailede görev dağılımı esastır. Herbir bireyin kendisine has bazı görev ve sorumlulukları vardır. Mesela baba, tarımla uğraşan ailelerde, üretim sonunda elde edilen ürününün pazarlanması, ekin ve otlakların sulama, bakım ve biçimini yapmak gibi işlerden sorumluydu. Bunun yanı sıra hayvanların alım-satımı, beslenme ve barınma işlerini yapmak, göç zamanlarında göçü yönlendirmek, çocukları sevk ve idare etmek, okutmak, sünnet ve düğünlerini yapmak babanın görevleri arasındadır.²²⁵

Yukarıda ifade edildiği gibi baba ailede hayati önemi olan ve yaşamın idamesi için gerekli ve zorunlu olan işlerin yürütülmesinden sorumludur. Bu da onun ailedeki yerini ve otoritesini tartışılmaz kılmaktadır. Böylece erkek evin reisi olduğu gibi mülkün de sahibi konumundadır.²²⁶

Aile içinde babadan sonra en önemli görev sahibi olan "anne" gelmektedir.

Annenin görevleri genel olarak, çocuklara bakmak, ekmek pişirmek, yemek yapmak, yün eğirmek, kilim, halı, çorap, kazak, eldiven dokumak, evin temizliğini yapmak, koyun sağmak, çocuklara -varsa- hizmetçilere görev vermek, düğün ve ölüm toplantılarında kocasına refakat etmek ve göçü yönetmeye katkıda bulunmak gibi işlerdir.²²⁷

Vilayat-ı Şarkiye'de sosyal hayatın nasıl olduğu ile ilgili detaylı bilgiler verilen bu bilgilerin yanında daha çok bölgeyi ziyaret eden seyyahların gözlemlerinden ve o dönemlerde bölgeye uğrayan misyonerlerin ifadelerinden anlaşılabilir. Seyyahların ve

---

²²³ Özer, a.g.e. s. 100.

²²⁴ a.g.e. 100

²²⁵ a. g. e. s. 102

²²⁶ a. g. e. s. 102

²²⁷ a. g. e. s. 103

misyonerlerin gözlemlerine dayanarak hazırlamış olduğu makalesinde Hakkari bölgesinde -özellikle Nasturi'lerde- aile hayatı ve kadının statüsünü kaleme alan Murat Gökhan Dalyan şunları ifade etmektedir:

"Nasturiler arasında geleneksel ataerkil aile yapısı hakimdi. Ataerkil ailenin en üst otorite yetkisi babadır. Ailenin mülkiyetini sadece o elden çıkarabilir, aile bireylerine görevler verebilirdi. Ailenin reisi olan baba ölünce, yerine geleneksel ailenin ya en genç erkek kardeşi ya da çocuklarından yaşça en büyük erkek olanı geçerdı.²²⁸

Görüldüğü üzere aile hayatında erkek, evin reisidir. Evdeki nihai karar verme yetkisi erkeğe aittir. Evin geçiminden erkek sorumludur.

Kadının aile içindeki statüsünü vurgulamak üzere ise şu betimleme yapılır. Nasturi kadınları, evliliklerinin ilk dönemlerinde kayınbabaları ve kayınvalideleri ile kesinlikle konuşmazlardı. Bu kuralı çiğneyen kadın, Nasturi toplumunda "Gelinlik" yapmış sayılmaz ve hoş karşılanmazdı. Şammasa Abraham isimli nasturi, karısının evliliklerinden sekiz yıl geçip yedi çocuk doğurduktan sonra anne ve babası ile konuştuğunu belirtmiştir. Bu evrede kayınbaba gelin ile direk konuşmaz, söyleyeceğini başka birine veya başka bir yöne söylerdi. Bu durumu Nasturiler, "Kızım sana söylüyorum gelinim sen anla" sözü ile ifade etmektedirler. Bu kural sadece aile büyükleri için geçerliydi.²²⁹

Nasturi kadını yazın ilk sıcaklarından itibaren Hakkari dağlarına çıkar, yaylalarda peynir, tereyağı, süzme yoğurt vb. süt ürünleri yaparak kışa hazırlıkta bulunurlardı. Buğday, mısır gibi tarım ürünlerini de evin içerisinde yegane mobilya olan bir çeşit tahtadan yapılmış buğday ambarına koymakla da yükümlüydüler. Urmiye gibi yerlerde ise bağ bozumu sırasında yaş üzümün kışa hazırlanması, pekmez yapılması gibi işler de evin kadınlarına ait olan görevlerdi. Bunun dışında, kış için evin

---

²²⁸ William Ainsworth, **An Account of Visit To Chaldeans Inhabiting Centrel Kurdistan; and of an Ascent of the Peak of Rewandiz (Tûr Sheikhiwa) in the Summer of 1840** , Journal of the Royal Geographic Society, Col. 11, 1841, Aktaran: Murat Gökhan Dalyan, "19. Yüzyıl Nasturi Ya da Doğu Süryani Toplumunda Kadın ve Kadının Sosyal Statüsü", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Mayıs 2009, Sayı: 19, s. 37-48

²²⁹ W.A.G., **Pages from My Persian Diary**, Quarterly Report of Assyrian Mission, No. LXII., London 1905, s. 731-32, Aktaran: Murat Gökhan Dalyan, "19. Yüzyıl Nasturi Ya da Doğu Süryani Toplumunda Kadın ve Kadının Sosyal Statüsü", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Mayıs 2009, Sayı: 19, s. 37-48

yakınlarında beslemiş oldukları hayvanların yaş gübrelerini kurumadan bir koni biçiminde oluşturmak zorundaydılar. Daha sonra oluşturdukları koni şeklindeki bu tezeği, kışa doğru yaş tezekle sıvayarak yağmur suyunun onun üzerinden akıp tezeğin yağmurda ıslanmasını engellemeye çalışırlardı. Çünkü tezek, Nasturilerin başlıca kış yakacağını teşkil etmekteydi.²³⁰

"Kültür"ün en önemli özelliği akışkan ve geçişken olmasıdır. Yani hiçbir kültür statik, donuk ve kendi içinde mahpus değildir. Hemen hemen her kültür komşu olduğu diğer kültürleri etkileyebilir ve onlardan da etkilenebilir. Bu açıdan düşünüldüğünde Nasturi geleneğinde var olan bu kültürel yapılanma, komşu olduğu farklı din ve milletlerin de kültürleri üzerinde etkili olabilmektedir. Aynı bölgede yaşayan Müslüman Kürtlerin aile yapılarının benzerliği bunu açıkça ispat etmektedir. Hatta günümüzde dahi benzer algılamaların varlığı bunun ne kadar etkili bir benzeşim olduğunu ortaya koymaktadır. Mesela Vilayat-ı Şarkiye'nin kırsal ve dağlık kesimlerinde bu kültürel benzerlik hala etkisini devam ettirmektedir. Aile tipi ve aile bireylerinin sosyal statüleri çok belirgin olmayan farklılıklarla aynı çizgide hayatini devam ettirmektedir.

Vilayat-ı Şarkiye'nin birçok bölgesinde, sosyal hayatta aile tipi ve aile bireylerinin sosyal statüleri, görev ve sorumlulukları benzer özellik gösterir.

Başta da ifade edildiği gibi bu tarihsel kesitin en önemli özelliği, aile tiplerinin sosyal yansımalarının geçim kaynaklarına, arazi şekillerine, iklim şartlarına göre oluştuğu bir dönem olmasıdır.

"Doğu Anadolu'nun fiziki coğrafya özellikleri, sosyo-ekonomik hayatın temel belirleyicisi durumundadır."²³¹

Fiziki şartlar sosyo-ekonomik yapılanmayı belirlemede etkili olabildiği gibi kültürel yapılanmayı da etkileyebilmektedir. Bir bölgenin iklimi ve yeryüzü şekilleri o

---

²³⁰ Arthur John Maclean and William Henry Browne, **The Catholicos of the East and His People, Being the Impressions of Five Years Work in the Archbishop of Canterbury's Assyrian Mission" an Account of the Religious and Secular Life and Opinions of the Eastren Syran Christians Of Kurdistan And Northern Persia (Know Also As Nestorians)** London 1891, s. 88-89, Aktaran: Murat Gökhan Dalyan, "19. Yüzyıl Nasturi Ya da Doğu Süryani Toplumunda Kadın ve Kadının Sosyal Statüsü", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Mayıs 2009, Sayı: 19, s. 37-48

²³¹ Adem Başbüyük. "Doğu Anadolu Bölgesinde Nüfusun Cinsiyet ve Yaş Yapısı", **Doğu Coğrafya Dergisi** 14, s. 67-95

bölgede yaşayan insanların kültürel aktivitelerinin şekillenmesinde rol oynayabilir. Uzun kışların hakim olduğu bölgelerde bir soba etrafında bir araya gelen insanların oluşturduğu sohbet ortamları, sözlü geleneğin sürdürülmesinde etkili olabilmektedir.

Hayvancılıkla geçinen toplumların kültürel etkinlikleri, yetiştirdikleri hayvanlarla ilgili olabilmektedir. Mesela kuzu kırpmaya dönemlerinde yapılan aktiviteler bunu örnekler niteliktedir. Bu dönem, milli ve kültürel değerlerin şenlik havası içerisinde yaşandığı, sosyal dayanışma ve kaynaşmanın en üst düzeylerde görüldüğü tarihsel kesitlerdir.

Vilayat-ı Şarkiye'de yaşayan topluluğun çoğu Şafi mezhebine bağlı bulunan Sünni Kürt Müslümanlar olduğu ifade edilmektedir. Fakat diğer dinlerden/mezheplerden çok sayıda Kürdün de olduğu söylenmektedir. Medreselerdeki eğitim programı bu topluluğun dini kimliklerinin inşasında önemli fonksiyonlar icra ettiği ifade edilmektedir. Medreselerde öğrenciler Arapça ve Farsça klasik metinler okumanın yanı sıra milli şair Ahmed-i Hani ve Molla Ahmed el-Cezeri'nin de içinde bulunduğu milli yazarların eserlerini okumaktaydı.²³²

Mezhep olarak Sünnilik yaygın olmasıyla beraber başta Nakşilik ve Kadirilik olmak üzere tarikatlar da yaygın bir şekilde varlığını korumakta olduğu belirtilmektedir. Bazı tarikat şeyhinin çoğu aşiret reislerinden daha büyük bir ekonomik ve politik güçleri olduğu ifade edilmektedir.²³³

Sünni Müslüman çoğunluğunun yanında çok sayıda heterodoks azınlık ve mezheplerin de olduğu ifade edilmektedir. Bunların en önemlileri Alevilerdir. Bunun dışındaki bir mezhep ise Güney Kürdistan olarak da adlandırılan Kuzey Irak'taki Ehl-i Hak veya Kakailiktir. Bu mezhep mensupları Sorani veya Gurani leçelerini konuşurlar.²³⁴

Bir başka azınlık mezhep de Yezidiliktir. Yezidilere, genellikle yanlış olarak "şeytana tapanlar" denir. Yezidiliğin eski İran ve Anadolu dinlerinden güneşe tapınma

---

²³² Martin van Bruinessen, **Kürtlük, Türklük, Alevilik Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri**, Hakan Yurdakul (çev.) 1. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2000, s. 11.

²³³ Bruinessen, a.g.e. s. 11

²³⁴ Bruinessen, a.g.e. s. 11-12

ve reenkarnasyon inancı dahil birçok unsuru bünyesinde barındıran bir mezhep olduğu ifade edilmektedir.²³⁵

Bunların dışında farklı din ve inanışa sahip toplulukların da olduğu ifade edilmektedir. Bunların çoğu Hristiyanlık inancının farklı mezheplerine bağlı bulunan topluluklardır. Bunların başında Ermeniler gelmektedir. Ermenilerin en kalabalık oldukları yer bugünkü Türkiye'nin doğusuna tekabül eden Ermenistan bölgesi olduğu söylenmektedir.²³⁶

Ermenilerin dışında daha küçük topluluklar halinde yaşayan Hristiyan toplulukların da olduğu ifade edilmektedir. Bunlar Arami lehçeler kullanan Mardin'in doğusunda bulunan Tur Abdin bölgesinde yaşayan Süryaniler ve Vilayat-ı Şarkiyenin ortalarında yaşayan Asurilerdir. Ermenilerde olduğu gibi bu toplulukların da çoğu kendi kiliselerini (Yakubi ve Nasturi) terk ederek Protestanlığa veya Katolikliğe geçmişlerdir.²³⁷

2.2. XIX. YÜZYILDA DİYARBEKİR VİLAYETİ

2.2.1. DİYARBEKİR VİLAYETİNDE İDARİ YAPI

Diyarbakır, Anadolu'nun en eski yerleşim yerlerinden birisidir. Birçok kültür ve medeniyetin²³⁸ ortaya çıktığı, kutsal metinlerde adının zikredildiği Mezopotamya diye anılan coğrafyanın Yukarı Dicle bölgesinde bulunmaktadır. Yukarı Mezopotamya'nın önemli bir kavşağında bulunması, önemli bir merkez olmasını sağlamıştır.²³⁹

Yukarıda ifade edilen özelliklerinden ötürü bir çok aşiret, beylik, devlet ve imparatorluğa ev sahipliği yapmış olan Diyarbakır, Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altına girmeden önce Safevi Devletinin hakimiyeti altındaydı. Safevilerin lideri Şah İsmail Diyarbakır'ı bir asırdır yönetmekte olan Akkoyunlu Devleti'nde 1507 yılında alarak kendi devletine katmıştı. Safevilerin elinde bulunan Diyarbakır, bu devletin

---

²³⁵ Bruinessen, a.g.e. s. 13

²³⁶ a.g.e. s. 14

²³⁷ Marin van Bruinessen, **Kürtlük, Türklük, Alevilik Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri**, Hakan Yurdakul (çev.) 1. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2000, s. 15

²³⁸ Ali Bulaç, **Tarih, Toplum ve Gelenek**, İz Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 143

²³⁹ Mazhar Bağlı, Abdulkadir Binici, **Kentleşme Tarihi ve Diyarbakır Kentsel Gelişimi**, 1. Baskı, Bilim Adamı Yayınları, Ankara 2005, s. 101

Osmanlı sınırındaki en önemli kentlerinden bir tanesiydi. Dolayısıyla Diyarbakir'ın alınması, doğu sınırları açısından ve özellikle İran'a karşı önemli bir teminat oluşturacağından, Osmanlı Devleti için bu dönemde büyük önem taşımaya başlamıştı.²⁴⁰ Bundan ötürü Yavuz Sultan Selim 23 Ağustos 1514'te Çaldıran Savaş'ında²⁴¹, Şah İsmail'i mağlup ettikten sonra faaliyetlerini Doğu Anadolu'nun Osmanlı Devleti'ne bağlanması meselesi üzerinde yoğunlaştırmış ve aslen Bitlisli olup bu bölge halkı üzerinde büyük itibarı olan Şeyh Hüsameddin'in oğlu tarihçi İdris'e özel bir vazife vermişti. Bu vazife ise, Urmiye Gölü'nden Malatya ve Diyarbakir'e kadar uzanan bölgenin umerasını, Safeviler'e karşı ayaklandırarak onların Osmanlı hizmetine girmelerini temin etmekten ibaretti.²⁴²

İdris-i Bitlisi kendisine verilen bu görevi başarıyla yerine getirmiştir. Bölge halkını Safevilere karşı ayaklandırarak Safevilerin bölgeden atılmasına neden olmuştur. 1515 yılının Eylül ayında bölge Osmanlı hakimiyetine girmiştir.

Klasik Osmanlı İdari sisteminde ülke "Vilayet" veya "Eyalet" diye adlandırılan büyük idari ünitelere bölünmüş olup, eyaletler ise "Sancaklar" oluşturmaktaydı. Eyalet ve sancakların merkezi durumunda olan şehirler, böylece aynı zamanda idari bir merkez olma özelliğine sahiptirler. Ülke yönetiminde gerek eyaletlerde ve gerekse sancaklarda görev yapan kimseler aynı zamanda şehir idaresinden de birinci derecede sorumlu idiler. Bu sebeple Osmanlı İdari yapısında meydana gelen değişimler, doğrudan şehir idaresine de tesir etmiştir.²⁴³

4 Kasım 1515'te Bıyıklı Mehmet Paşa'nın Beğlerbeyliğine tayini ile, Osmanlı idari teşkilatı içerisinde beşinci eyalet olarak, Diyarbakir eyaleti teşekkül etmiştir.

²⁴⁰ İsmanik Hakkı Uzunçarşılı; **Osmanlı Tarihi**, C. II. , Ankara, 1983, s. 273-274, Aktaran: İbrahim Yılmazçelik "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbakir Eyaleti Valileri (1516-1838) **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi "Fırat Universty Journal of Social Science** cilt: 10 Sayı: 1, s. 233-287 Elazığ-2000, Ayrıca bkz. M. Mehdi İlhan, **Amid (Diyarbakır)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000, s. 73-77; Şevket Beysanoğlu, **Anıları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Akkoyunlular'dan Cumhuriyet'e Kadar**, 2. Cilt., Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 1996, s. 492-493; Şevket Beysanoğlu, **Kültürümüzde Diyarbakır**, San Matbaası, Ankara 1992, s. 3-5

²⁴¹ Muhammed Harb, **Tarihte ve Medeniyette Osmanlılar**, Mustafa Özcan (çev.), Özgü Yayınları, İstanbul 2006, s. 43

²⁴² Mustafa Nuri Paşa, **Netayicü'l-Vukuat**, C. I-II, Haz. Neşet Çağatay, Ankara, 1979, s. 82,83, Aktaran: Yılmazçelik, a.g.m. sayfa 233-287. Ayrıca bkz. Bilgehan Pamuk, " Osmanlı-Safevî İlişkilerinin İlk Dönemlerinde Âmid (1514-1515 Yıllarında Âmid Kuşatması), **1. Uluslararası Oğuzludan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu**, Diyarbakır, 20-22 Mayıs 2004, s. 599-609

²⁴³ İbrahim Yılmazçelik, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 173

Osmanlılar tarafından bu bölgede ele geçirilen topraklar, Diyarbekir merkez olmak üzere teşkilatlandırılmıştır. Diyarbekir Beğlerbeğili'nin ilk idari taksimatına bakıldığında bölgenin ilk dönemlerde, Safevi dönemi tesiri ile oldukça geniş bir sınıra sahip olduğu ve bütün Doğu Anadolu'nun bir arada toplandığı görülmektedir.²⁴⁴ Bir süre sonra Erzurum Beylerbeyliği teşkil edilerek, Diyarbekir Beğlerbeğili'nin kuzeyindeki bir kısım yerler buraya bağlanmıştır. Kanuni döneminde ise Van ve Urfa eyaletleri teşkil edildiğinden, doğu ve güneyindeki bazı yerlerin de bu yeni kurulan eyaletlere geçtiği görülmektedir.²⁴⁵ Ancak bütün bunlara rağmen, Diyarbekir Eyaleti, Osmanlı döneminde ayrı bir öneme sahip olmaya devam etmiştir.²⁴⁶

Diyarbekir'in, Osmanlı Devleti için ayrı bir öneme sahip olması bölgenin İran'la sınır olmasından kaynaklanıyordu. Bundan ötürü Osmanlı Devleti, Diyarbekir bölgesini çoğu zaman üs olarak kullanabilmekteydi. Osmanlı Devleti buraya tayin etmiş olduğu valilere birçok dini ve sosyal yapılar inşa ettirmekle şehre verdikleri önemi göstermişlerdir.²⁴⁷

Diyarbekir Vilayeti, Osmanlı döneminde idari, askeri ve kültürel bir merkez olmasının yanı sıra ekonomik sahada da önemli bir yere sahip olduğu ifade edilir. Şehirde yer alan önemli tesislerin varlıklarını XIX. Yüzyıla kadar devam ettirmeleri bunu ispatlamaktadır.²⁴⁸

Diyarbekir idaresinin tarihsel sürecine bakıldığında dikkat çeken önemli husus çok fazla sayıda idareci değişikliğinin olmasıdır. Diyarbekir'in Osmanlı hakimiyetine girdiği 1515 senesinden 1838 senesine kadar yani 323 yıllık bir sürede toplam olarak 253 vali görev yapmıştır. Bu sayının dönemlere göre taksimatı yapıldığında XVI. Yüzyılda (1516-1600) 84 senede 34 vali görev yapmıştır. Bu açıdan bakıldığında bütün Osmanlı ülkesinde olduğu gibi Diyarbekir Eyaletinde de idarenin en istikrarlı olduğu devre bu devredir. XVIII. Yüzyılda (1600-1700) 100 senede 88 vali,

---

²⁴⁴ Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, İstanbul**, 1969, s. 27,28,29,30. Aktaran: Yılmazçelik, a.g.m. sayfa 233-287.

²⁴⁵ Andreas Birken, **Die Provinzen des Osmanischen Reiches, Wiesbaden**, 1976, s. 185. . Aktaran: Yılmazçelik, a.g.m. s 233-287.

²⁴⁶ M. Halil Yinanç; "Diyarbekir", İA., C.III, s. 623, Aktaran: Yılmazçelik, a.g.m. s.233-287.

²⁴⁷ M. Halil Yinanç, a.g.m. s. 345, , Aktaran: Yılmazçelik, a.g.m. s. 233-287 .

²⁴⁸ Yılmazçelik, a.g. e. s. 10

XVIII. Yüzyılda (1700-1800) 100 senede 91 vali, XIX. Yüzyılın ilk yarısında (1800-1838) 38 senede 39 vali görev yapmıştır.²⁴⁹

Bu durumun değerlendirilmesi yapıldığında şu sonuca ulaşılabilir:

"Osmanlı Hakimiyeti süreci içerisinde, bütün ülkede olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin kuvvetli olduğu dönemlerde idarede istikrar söz konusudur. Merkezi idarenin zayıflamasına paralel olarak eyalet idaresinde de ciddi rahatsızlıklar ortaya çıkmıştır. Bir eyalet valisi tayin edildiği yeri tam olarak tanımadan oradan ayrılmış ve bu durum ciddi sıkıntılara yol açmıştır. Ayrıca yüzyıllar içerisinde Osmanlı valilerinin görev yerlerine bizzat gitmeyerek, yerlerine mütesellimler göndermeleri de idaredeciddi rahatsızlıkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.²⁵⁰

Osmanlı döneminde Diyarbekir şehri ile ilgili belgelerde Diyarbekir Eyaleti Valileri için daha ziyade "Diyarbekir Valisi" tabiri kullanılırken, zaman zaman "Diyarbekir Mutasarıfı, Mîr-i Mîrân" ve bazen de "Diyarbekir Beğlerbeği" gibi tabirler kullanılmıştır.²⁵¹

2.2.2. DİYARBEKİR VİLAYETİ'NDE SOSYO-KÜLTÜREL VE İKTİSADİ HAYAT

Kuruluşu itibariyle çok eski tarihlere dayanan Diyarbekir, sakinleri açısından çok çeşitliliğinin olduğu bir vilayettir. Birçok etnik, dini ve mezhepsel farklılığa mensup topluluklar asırlar boyu bir arada yaşayabilmişlerdir.

Diyarbekir, çevresini kuşatan ve kuşbakışı bakıldığında kalkan balığının şeklini andıran tarihi ve sağlam surlarla çevrilmiştir. Bu tarihi surun Mardin Kapı, Yeni Kapı, Urfa Kapı, Dağ Kapı olmak üzere dört kapısı mevcuttur. Bunlara ek olarak iç kaleye giriş kapısı olan Saray Kapı ve Küpeli Kapısı ile hapishanenin arkasındaki surda bulunan ve zor durumlarda idarecilerin gizlice kaçması için yapılmış bir kapı daha vardır. Bunlardan başka Cumhuriyet döneminde açılmış Çift Kapı ve Tek Kapı isimli

---

²⁴⁹ Yılmazçelik, a.g.m. s. 233-287.

²⁵⁰ a.g.m. s. 233-287.

²⁵¹ a.g.m. s. 233-287.

iki yeni kapı bulunmaktadır.²⁵² Şehir, bu surların kapsadığı alandan ibaretti. Diyarbakır surları yaklaşık olarak beş bin metre uzunluğunda ve on beş'ten on dokuz metre kadar yükseklikte olup kalınlığı bir buçuk ile iki metreyi bulmaktadır. Seksen iki büyük kulesi olup her birinin genişliği 50, yüksekliği ise 21-22 metre olup kagir olarak sağlam bir şekilde inşa edilmiştir. Dış surun içinde yaklaşık 800 metre uzunluğunda iç kale olup on kulesi bulunmaktadır. Mahkeme, telgrafhane, postane, umum hapishane, tahrir-i emlak ve zabıta içi kalenin içindedir. Bütünü doksan iki olan kulelerin her birinin içinde ikişer adet büyük anbar olduğu ifade dilmektedir.²⁵³

Aile, toplum yapısının en temel parçacığdır.²⁵⁴ Bu parçacığın tipi ve bu parçacıkta sürdürülen ilişkiler sistemi toplumun şekillenişinde önemli rol oynar. Aile kurumu genelde iki sınıfta değerlendirilir. Bunlar biri geniş aile denilen geleneksel aile tipi, diğeri de sanayi devriminin beraberinde getirdiğı modern aile tipi olan çekirdek aile²⁵⁵ tipidir.

Geniş aile tipi geleneksel toplumların en belirgin göstergesidir. Diğeri bir ifade ile tarım toplumları daha çok geniş aileler biçiminde örgütlenirler. Bu aile tipinde bireylerin rolleri dede, nine, dayı, amca, teyze, hala, yenge, torun ve çocuklar ekseninde birçok boyutu içkin olan bir rol tipidir.

Geniş aile küçük bir toplum örneğı göstermektedir. Bu ailelerde yetişen bireylerin sosyalleşmeleri, daha kolay olabilmektedir. Çünkü birey bu aile tipinde sosyalleşmesini gerçekleştirirken, davranış normunu model alabileceğı bir çok kimseler vardır. Bilgin'in de ifade ettiğı gibi ailenin büyüklüğü çocuğın sosyalleşme/sosyalleşmesi²⁵⁶ konusunda olumlu bir etki yapar. Zira geniş aile ortamı mikro planda toplumu sembolize eder ve çocuk sürekli olarak farklı yaş, cinsiyet ve statüdeki kişiler arasındaki ilişkiler içinde yetişir. Tek çocuktan oluşan çekirdek ailede ise çocuğın sosyalleşmesi ciddi anlamda problemlidir. Çünkü çocuk ve onun istekleri

---

²⁵² M. Şefik Korkusuz, **Eski Diyarbakır'de Gündelik Hayat**, 1. Baskı, Kent Yay. İstanbul 2007, s. 12.

²⁵³ Musa Cadırcı, "Genel Çizgileriyle 19. Yüzyılda Diyarbakır (Bazı Gözlemler)", **1. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu**, Ankara, Neyir Yayıncılık, 27-28 Ekim 2000, s. 150, Ayrıca Bkz. Zeynel Abidin Çiçek, **Diyarbakır'ın Fethi, Tarihi ve Kültürü**, Söz Basım, Diyarbakır 2007, s. 28-29; Vedat Güldoğan, **Diyarbakır Tarihi**, 1. Baskı, Kripto Kitapları, Ankara 2011, s. 18

²⁵⁴ Şadi Eren, **Kur'an ve Toplum**, Zafer Yayınları, İstanbul 1998, s. 27

²⁵⁵ Sayın, a.g.e. s. 10

²⁵⁶ Günay Göksu Özdoğan, Füsün Üstel, Karın Karakaşlı ve Ferhat Kentel, **Türkiye'de Ermeniler Cemaat-Birey-Yurttaş**, 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 22

küçük dünyanın merkezindedir. Zaten normal şartlarda bebeklik çağındaki çocuk tam bir ben-merkezci yapıya sahiptir. Gördüğü her şeyin kendisine ait olduğunu, çevresindeki herkesin kendi hizmetinde olduğunu, istediği gibi hareket edebileceğini düşünür. Sosyalleşme aynı zamanda kişinin bu evrende tek olmadığını, hem sorumluluk hem de fayda temini konusunda diğer insanlarla birlikte bu toplumu paylaştığının bilincine varmasıdır. Çocuğun bir kardeşi olduğunda onun küçük dünyasının bir ortağı daha çıkmış olur. Çocuk buna karşı her ne kadar önceleri tepkisel davranırsa da zamanla kardeşiyle paylaşmayı öğrenir. Bu daha ziyade çıkarlardan ortak faydalanmak şeklinde bir sosyalleşmedir; zira evin bütün sorumlulukları anne-baba tarafından yerine getirilir. Oysa geniş ailelerde herkesin bir sorumluluğu söz konusudur ve çocuklar da çıkarların yanında sorumlulukları da paylaşarak sosyalleşirler.²⁵⁷

Buna karşıt olarak ifade edilebilecek çekirdek aile tipi ise daha çok anne,baba ve çocukların oluşturduğu aile tipidir. Çekirdek aile tipi modern dönemin beraberinde getirdiği aile tipidir. Çekirdek aile tipinin temel çıkış noktası ise sanayi devrimidir. Sanayi devrimi ile köyden kente yaşanan göçlerde geniş aile tipi çözülmeye başlamıştır. Geçim kaynakları tarım ve hayvancılık ile uğraşmaktan sanayide çalışmaya bırakmıştır. Yeni toplumsal sınıflar ortaya çıkarak yeni davranış normları geliştirilmiştir.

Diyarbakir'de altmışların sonlarına kadar, asırlardan beri süregelen uzun bir zaman diliminde halk "büyük aile" biçiminde yaşamıştır. Dede, nine, çocuklar ve torunlar olarak üç neslin bir arada yaşadığı bu hayat tarzı, yalnız oğulların evlenmesi ile değil, bazen de kızın evlendiği erkeğin kız evine iç güveysi olarak gelmesi ile de meydana gelirdi.²⁵⁸

Diyarbakir'de evlerde kişiler arası davranışlarda büyükten küçüğe inen belirli bir disiplin söz konusudur. Genelde konuşmalarda, yemeklerde başlama sırası büyüklere aitti. Yeni evli gençler çocuk sahibi olduklarında çocuklarını baba ve annelerinin önünde kucaklarına alıp sevip okşayamazlardı.²⁵⁹

---

²⁵⁷ Bilgin, a.g.e. s.70-71; Ayrıca Bkz. Çiğdem Kağıtçıbaşı, **Benlik, Aile ve İnsan Gelişimi Kültürel Psikoloji**, 1. Baskı, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000, s. 90; Kağıtçıbaşı, **Kültürel Psikoloji Kültür Bağlamında İnsan ve Aile**, 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998, s. 47-50

²⁵⁸ Korkusuz, a.g.e. s. 26.

²⁵⁹ a.g.e. s. 26.

Diyarbakir'de gün erken başlardı. Bu uygulama hem müslim hem de gayr-i müslim için geçerliydi. Sabah namazından sonra kahvaltı yenir, erkek işine gider kadın da ev işlerini yapmaya başlardı. Evin avlusunu ve dış kapının önünü komşu evin duvar hizasına kadar yıkayıp süpürerek temizler, çöpü de dış kapının yanına çöpçünün alması için bırakırdı. 1960'ların ortalarına kadar mahremliğin korunması için sokak çöpçüleri kadınlardan oluşurdu.²⁶⁰

Diyarbakir'de kale içi sokakları genellikle bir araba geçemeyecek kadar dardır. Buna, sıcağın tesirinden kurtulmak ve sur içine sıkışmak zorunluluğu neden olarak gösterilmiştir. Diyarbakir'de evler genellikle avluludur. Avlular siyah bazalt kesme taşlarla muntazam bir şekilde döşelidir. Bu bazalt taşın iki cins olduğu ifade edilir. Birincisi içerisinde hava haneleri kalarak boşluk bulunan taştır ki buna "dişitaş" denilir. İkincisi bu boşlukları bulunmayan ve "erkek taş" diye anılan bazalt taşıdır. Evlerin avluları daha çok diş taşlarla döşenmiştir. Bu diş taşların yazın sıcak günlerinde ,güneşin batmaya başladığı sıralarda, üzerine birkaç teneke su dökülünce bir serinlik oluşturduğu ifade edilir.²⁶¹

Diyarbakir evleri kendine özgü yapısı itibariyle ayrıcalıklı olduğu ifade edilir. Sur içindeki evler, düzgünlük, düzenlilik olguları çerçevesinde ve insan ruhunda dinlendirici, rahatlatıcı; görsel ve ruhsat simetriye uygun olarak inşa edildiği belirtilir. Evler üç ana öğeden oluşmuştur. İç mekanlar, dış mekan ve bahçe. İç mekanlar, avlu ile doğrudan bağlantısı olan birimlerdir. Evlerde aynı zamanda yazlık ve kışlı gölümlemler ile geleneksel İslam kültürünün oluşturduğu mimaride rastlanan haremlik ve selamlık kısımları ana birer unsur olarak bulunmaktadır. Evlerdeki ince zevklerle yapılan süslemeler ve dekorlar derin bir kültür ve mimari geleneğin yansımaları olduğu söylenebilir. Bu açıdan bakıldığında mimari ile yaşam arasında kurulan ilişki bağlamında konut yapısına bakıldığında Diyarbakir'in yörede görülen en derinlikli ve özgün bir mimari kültüre sahip olduğu söylenebilir.²⁶²

Diyarbakir sosyal hayatının bir yansıması da "misafir algısı"dır. Diyarbakir'de misafirlik "mistik bir dokunulmazlık " taşırdı. Aileler maddi durumları ne olursa olsun

---

²⁶⁰ Korkusuz, a.g.e. s..28.

²⁶¹ Şevket Beysanoğlu, **Diyarbakırım**, 1. Cilt, Doruk Matbaası, Ankara 1982, s. 155

²⁶² Bağlı, Binici, a.g.e. s. 105

yatıya ya da yemeğe gelen misafirleri ağırlamakta hiçbir fedakarlıktan kaçınmazdı. Yatıya gelen misafire evin en iyi odası hazırlanır, en temiz çarşaf, yorgan ve yastık serilir, abdest yeri gösterilir ve yanına bir sürahi su da konularak kendileri yalnız bırakılırdı.²⁶³

Eski bir yerleşim yeri olan Diyarbakır, tarihi süreç içerisinde birçok ilim adamı, şair, devlet adamı yetiştirmiştir. Geleneksel medrese kültürünün hakim olması ve tekke türü yapılanmalarının varlığı şehrin ilim ve kültür seviyesini yükseltmiştir.

Eski Diyarbakır'de eğitim, kültür ve sanat yüksek düzeye sahip olduğundan şehir insanları da aydın ve bilgili insanlar olarak yetişmiştir. 1890-1894 yılları arasında Diyarbakır'de valilik yapan Giritli Sırrı Paşa'nın şöyle dediği nakledilir: "Diyarbakırlilerden müctemi' bir cemaatte gözlerimi bağlayıp otursam ve elimi atsam, tuttuğum ya muhakkak ya şair, ya münşi'dir."²⁶⁴

Şairlerin her biri yazdığı şiirlerinin her mısrasını ayrı bir dilde (Arapça, Farsça, Osmanlıca ve Kürtçe) yazabilme kabiliyetine sahiptir.

Kütüphaneler bir yörenin okur yazarlık ve ilim seviyesini gösteren önemli göstergelerdendir. Bir başka deyişle bir memleketin kültür düzeyini ölçmede kütüphanelerin önemli bir yeri vardır. Halkın kültür ufkunun gelişmesine, bilim, sanat ve edebiyat erbabının yetişmesine olanak sağlama bakımından büyük önem taşırlar. İslamiyet'ten önce Diyarbakır, Silvan ve Eğil'de zengin birer kütüphanenin olduğu ifade edilmektedir.²⁶⁵ Bunun yanında Diyarbakır'da bir dönem bir milyon kırk bin (1.040.000) cilt kitaplık bulunması, bunun yanında Cumhuriyet dönemine yakın Sarı Abdurrahman Paşa Kütüphanesi, Ömer Camidi Kütüphanesi, Hüsreviyye Medresesi Kütüphanesi ve Rağıbiye Kütüphanesi gibi epey kitap bulduran kütüphanelerin varlığı Diyarbakır'ın ilim ve kültür seviyesini göstermesi açısından önemlidir.²⁶⁶ Bunun yanı sıra Diyarbakır'ın Osmanlı döneminde imparatorluk toprakları içinde en önemli sanat, müzik ve edebiyat üretiminin gerçekleştiği ilk beş kentten birisi olduğu ifade edilmektedir.²⁶⁷XVIII.

²⁶³ Korkusuz, a.g.e. s.30.

²⁶⁴ a.g.e. s. 103.

²⁶⁵ Şevket Beysanoğlu, "Anadolu'nun Kültür ve Medeniyet Tarihinde Diyarbakır", **1. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu**, Ankara, Neyir Yayıncılık, 27-28 Ekim 2000, s. 160

²⁶⁶ Korkusuz, a.g.e. s. 104.

²⁶⁷ Bağlı, Binici, a.g.e. s. 102

Yüzyılda yetişmiş Âmidi, Sıbgatullah, Ebûbekir, Kurşunluzâde Mustafa gibi bilim adamları ile Vâli, Hâmi, Ahmed Mürşidî, Lebib gib şairler ile, XIX. Yüzyılda yetişen Sırrî ve İffet Hanımlar divan edebiyatında, Celâl Paşa, Azmî, Râşid, Osman Nuri Paşa, Hacı Râgıb, Şaban Kâmî, Said paşa gibi ilim adamları dönemlerinin önemli simaları olarak örnek verilebilir. Yine bu dönemde Diyarbakır'da yetişen saz şairlerinin sayısının 26 olduğu ifade edilmektedir.²⁶⁸

İrfan kültürünün yerleşmesine imkan tanıyan tekkelerin çok sayıda olması şehir için başka bir kazanım olarak değerlendirilebilir.

Diyarbakır, tarihin her döneminde bir ticaret merkezi niteliği kazanmıştır. Bu özellik, şehirde alışveriş kurum ve merkezlerinin kurulmasına yol açmış, çoğu mimari olarak da önem taşıyan bu kurum ve kuruluşlar, buldukları semtlere de ad olmuşlardır. Kasaplar çarşısı, Kuyumcular çarşısı, Papuççular çarşısı, Kazancılar çarşısı, İşefciler çarşısı, Yoğurt pazarı gibi nitelendirmeler ticari faaliyetlerin belli merkezlerde yoğunlaştığını göstermektedir.²⁶⁹

İktisadi hayatın temel dinamikleri esnaflardır. Esnaflar bölgenin önemli yansımalarıdır. "Güven, sadakat ve doğruluk bir esnafın olmazsa olmaz özellikleridir" anlayışıyla hareket eden esnaf toplulukları geniş perspektifte Osmanlı ticari hayatının önemli organizasyonlarındandı. Esnaf olmak isteyen kişi aşağıda ayrıntılı bir şekilde ifade edilen sürece dahil olması ve sürecin gereklerinin yerine getirmesi gerekirdi.

Diyarbakır'da uygulanan "esnaf olma sistematiği"ne geçmeden önce Osmanlı'da genel olarak uygulanan işleyişe bakmak yerinde olur. Çünkü Diyarbakır uygulaması nüans farklarıyla beraber Osmanlı uygulamasının bölgesel yansımasıydı.

Osmanlı Devlet'indeki esnaf topluluklarının sistematiği şu şekilde ifade edilmektedir:

Osmanlı esnaf olma "Ahilik Sistemine" bağlıydı. Ahiliğe giriş, şerbet içmek (şürib), şedd veya peştamal kuşanmak ve şalvar giymekle gerçekleşirdi. Ahilik bünyesi

---

²⁶⁸ Şevket Beysanoğlu, **Anıları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Akkoyunlular'dan Cumhuriyet'e Kadar**, 2. Cilt., Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 1996

²⁶⁹ Korkusuz, a.g.e. s. 57.

içindeki esnaf birlikleri ustalar, kalfalar ve çıraklardan oluşuyordu. Çıraklıktan itibaren birlik içinde yükselmek için mesleki ehliye ve liyakat şarttı. Çıraklar, mesleği çok iyi öğrenmedikçe dükkan açamazlardı. Bir şehirde mevcut zenaat şubesi kadar olan ahilerden birisi diğerlerine reis oluyor ve buna "Ahi Baba" deniyordu.²⁷⁰ Ticari ve sınai herhangi bir mesleğe devam etmek imtiyazına "gedik" (lonca) denirdi. Esnaf topluluğu ihtisap ağası tarafından denetlenirdi. İhtisap ağası kirayla tutulan yerlerin diğer vergi gelirlerini toplardı. İstanbul'daki ihtisap ağasının otuz bir kişilik koloğlanları diye bilinen yardımcıları vardı. Özet olarak, bunlar, dükkancıların kusurlarını cezalandırmak yetkisine sahipti. Esnafın cezalandırılmasında Yeniçerilerin yardımı da görülürdü. İstanbul'da çoğu kez sadrazam yeniçeri ağası, kadılar ve diğerleri ile teftişe çıkardı."²⁷¹

Esnafılıkta ustaolmak kolay erişilen bir seviye değildi. Önce Çıraklık dönemi gelirdi. Çıraklar kendi ustasının izni olmaksızın başka ustaya gidemezlerdi. Çıraklar gerekli aşamaya ulaştıklarında, dükkan açmaya yalnız usta izin verirdi. Bu hususlar esnaf kethüdaları tarafından padişaha iletildiğinde durum incelenir ve gereği yapılırdı. Çıraklıktan sonra kalfalık gelir. Bir çırak üç yıllık lonca eğitimini bitirince, o, lonca üstatları ve lonca heyetinin özel oturumuna çağırılırdı. Aday, özel giysisini giyer, sonradan çırağa hamilik edenin onayı alınır, onun izninden sonra çırak kalfa olup, peştamal bağlar, üstatlarının elini öperdi. Usta olmak için üç yıl kalfalık edilmesi, müşterilere iyi davranılması şarttı. Loncalar arasında ustalar arasında en iyi olanlarına ihtiyar denilirdi.²⁷²

Eski Diyarbakir'de esnaf olma sistemi, yukarıda ifade edilen sistemin bölgesel şekliydi.

"Eski Diyarbakir'de her meslek grubu vardı, bunlar şimdiki adı ile "Oda", eski adı ile "Lonca"larına bağlı idiler. Tüm loncaların birer başkan konumunda şeyhleri vardı. Şimdiki gibi herkes istediği gibi işyeri açıp çalıştıramazdı. İşyeri açmak isteyen öncelikle kendi mesleğindeki loncanın şeyhi ve tanınmış ustaların karşısında hem

---

²⁷⁰ Ziya KAZIÇI, **Osmanlı'da Toplum Yapısı**, Bilge Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 141

²⁷¹ Yücel Özkaya, **18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu**, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 70

²⁷² Özkaya, a.g.e. s. 71.

meslek hem de ahlaki sınavdan geçerlerdi. Eğer sınavda başarılı olurlarsa, kendilerine o mesleğin kuşağı bağlanır ve dua ile temenniler ile izin belgesi verilirdi."²⁷³

2.2.3. DİYARBEKİR VİLAYETİ'NDE DİNİ HAYAT

Çok uzun bir tarihe sahip olan Diyarbekir vilayeti farklı dini toplulukları bünyesinde barındırması açısından önemli şehirlerden biridir. Bunun en açık bir göstergesi farklı din mensuplarına ait mabetlerin hala varlığını sürdürüyor olmasıdır.

Din ve toplum arasındaki karşılıklı ilişkileri ve bunun sonucunda ortaya çıkan etki ve tepkileri, sosyolojinin yöntem ve teknikleri ile incelemek din sosyolojisinin amaçlarındandır.²⁷⁴ Dini olan aynı zamanda sosyal olanla beraber bulunur. Çünkü din birey ve toplum için vardır. Toplumun olmadığı bir yerde dini olandan söz etmek çok da gerçekçi bir söylem tarzı değildir. Bu bağlamda düşündüğümüzde, ele alınan her hangi bir sosyal davranış normunun oluşumunda, ifade biçiminde, dini dinamiklerin ya da referansların önemli bir etkisinin olduğu görülebilir. Bunu tersten düşündüğümüzde; toplumsal olan referans ve izlerin dini olanın üzerinde de görmek de mümkün olabilir. Bu karşılıklı etki-etkilenme ilişkisi tarih boyunca tecrübe edilmiş ve gözlenebilmiştir

Din-toplum ilişkisini bu şekilde ifade ettikten sonra şimdi de Diyarbekir'da bulunan dini topluluklar ile ilgili sayısal verileri -incelediğimiz döneme ait- şu verilere ulaşabiliriz.

"Diyârbekir vilayetine âid olmak üzere hicrî 1286 mîlâdî 1869 senesinden hicrî 1323 mîlâdî 1905 senesine kadar nefis-i Dîyarbekir (Âmid) şehrinde yirmi adet sâlnâme neşr olunmuştur. Bu sâlnâmelerin ekserisinde nüfûs-ı umûmiye-i vilâyetin mikdârı ve bunun ne kadarı müslim ve ne kadarı gayr-ı müslim olduğu ve gayr-ı müslimlerin, Ermeni, Protestan, Katolik , Ortadoks, Süryani, Keldani, Yahudi gibi anâsır-ı muhtelif nisbet adedi gösterilmektedir."²⁷⁵

²⁷³ Korkusuz, a.g.e. s.113.

²⁷⁴ Ünver Günay, "Dindarlığın Sosyolojisi, **Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi**, Ünver Günay, Celalettin Çelik (Ed.), 1. Baskı, Karahan Kitabevi, Adana 2006, s. 1

²⁷⁵ Ali Emîri, **Osmanlı Vilâyât-ı Şarkıyyesi**, Kenan Ziya Taş, Sadettin Baştürk, Serkan Sarı (haz..)1. Baskı, Avrasya Yayınları, Ankara 2005., s. 41,42

Bununla berâber Ermenilerin tehcîrinden önce Diyarbekir'in nüfusu şöyledir:

Diyârbekir vilâyetinin genel nüfusu

İslâm	492101
Hıristiyân*	123264
Yezîdî	2375
Yahûdî	6085
Yekûn	619825*
Ermeni*	55890
Süryani yani (Kadîm Asurî)*	37976
Ermeni Katoliği*	9960
Protestan*	7376
Keldani-i Kadîm*	5994
Süryani Katoliği*	4133
Rum*	1925
Yakûbî*	10
Toplam	124264^{276*}

---

²⁷⁶ Ali Emîri, a.g.e. s.41,42

Müslim ve gayr-ı müslim nüfusun köylere göre dağılımı ise şu şekilde ifade edilmektedir:

"Köylerin adedine gelince göçebe halinde ve gayr-ı meskun müslimler hâriç olmak ve meskûn bulunan müslim ve gayr-ı müslimlere münhasır bulunmak üzere Diyârbekir vilâyetinin takrîben 48000 kilometre arâzîsi üzerinde on altı şehir ve elli nahiye merkezi ve 3350 köy mevcûddur, Meşrûtiyete dönemine yakın bir dönemde çıkan son sâlnâmede müslim ve gayr-ı müslimlere âid köy sayıları ve taksimatı şöyledir:

Köy sayıları

Müslüman köyleri	2871
Gayr-ı müslimlerle karışık köyler	296
Gayr-ı müslim köyler	183
Toplam	3350²⁷⁷

Görüldüğü üzere Meşrûtiyet yıllarında, Diyarbekir'de farklı dini ve mezheplere bağlı topluluklar mevcuttur. Bu topluluklar yüzyıllarca beraber, iç içe yaşayabilme iradesine sahip olabilmışlerdir.

---

* Bu toplamda da yukarda verilmiş olan Hıristiyan toplamından farklı bir sayı verilmiş, doğrusu yukarda verilen 123264'tür.

*Verilen sayısal verileri topladığımızda 623825 gibi sayı çıkmaktadır. Yayına hazırlayanlar tarafından gözden kaçmış olabilir.

²⁷⁷ Ali Emîri a.g.e. s.42.

III. BÖLÜM

MEŞRÛTİYETİN DİYARBEKİR VE ÇEVRESİNDE SOSYAL YANSIMALARI

3.1. MEŞRÛTİYET ORTAMINDA OLUŞAN FİKİR AKIMLARI

Meşrûti yönetimin yansımaları konusuna geçmeden önce "Meşrûtiyet'in İlanı'nın Osmanlı Siyasal rejimindeki konumuna bakmak yararlı olacaktır. Bu şekilde bir bakış açısı, olaya panoramik bir açı sağlamakla beraber, incelenmesi düşünülen bölgenin de fotoğrafının daha net bir şekilde çekilmesine yardımcı olacaktır..

"Osmanlı siyasal rejiminde 1908 (1324) yılının 23 (10) Temmuz'una değin açık bir çoğulculuk yoktur. Bu tarihte ise Osmanlı tarihinde ilk kez "Hürriyet'in İlânı" adıyla, Meşrûtiyetçi bir rejimin açılış töreni vardır. Bu aynı zamanda çok partili rejimin de başlangıcıdır. Yakın tarihimizde "İkinci Meşrûtiyet"²⁷⁸ olarak anılan dönem (1908-1918) Türkiye'nin demokratik gelişmelerinde ileri ve yürekli adımlarla doludur. Bu dönem İkinci Abdülhamid'le²⁷⁹ özdeşleşmiş bir istibdat²⁸⁰ rejimini yıkmış, Jön Türkleri²⁸¹ ülkedeki tüm özgürlük savaşçılarıyla birleştirmiş iş başına getirmiştir. Kanun-i Esasi'de yapılan ilk değişikliklerle (1325-1909 tadilatı) kamu özgürlüklerin yelpazesini genişletmiş, üstlerindeki baskıları kaldırmış, toplanma ve dernek kurma hürriyeti artmıştır. 1908 kapısından -hayli geç olmakla beraber- özellikle Batı'nın düşünce şablonları hızla girerken, bayram havası içindeki insanlar mucizelerin acele bekleyicileri olarak cennetin kapılarını açan demokratik bir rejime kavuşma halecanını çok kısa bir süre de olsa yaşamışlardır.

---

²⁷⁸ Vahid Çabuk, **Kuruluşundan Cumhuriyete Büyük Osmanlı Tarihi**, C. 10, Emre Yayınları, İstanbul 1999, s. 62

²⁷⁹ Süleyman Kâni İrtem, **Bilinmeyen Abdülhamid Hususî ve Siyasî Hayatı**, Osman Selim Kocahanoğlu (haz.), Temel Yayınları, İstanbul 2003, s. 37-40; Ayrıca Bkz. Osman Nuri, **İkinci Abdülhamid ve Saltanatı Hayatı, Özellikleri ve Siyaseti**, Kenan Karabulut (Türkçesi), c. 1., Ayhan Matbaası, İstanbul 2008, s. 11; Mehmet Tosun (Haz.), **Osmanoğulları ve Aydınların Anlatımıyla İmparatorluğun Yüyük Taşı II. Abdülhamid**, 1. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009, s. 99

²⁸⁰ Kara, a.g.e. s. 125-135

²⁸¹ Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 66

İkinci Meşrûtiyet bir yönüyle yüzyıllardır çekilen dertlerin, özlemlerin, umutların başlangıcı idi. Ne var ki, hukuk metinlerinde yapılan değişmeler ne istibdadı yok etmiş, ne de gerçek anlamıyla hürriyetçi bir rejimi gerçekleştirmiştir." ²⁸²

II. Meşrutiyet'in İlanı'nı müteakiben Osmanlı toplumu için yeni denebilecek kitlesel hareketler olan "boykot"lar yapılmıştır. Boykot, grev gibi kitlesel eylem türleri hem çeşit olarak hem de katılım olarak yaygınlaşmıştır. 23 Temmuz 1908'den itibaren birçok kitle eylemlerinde insanlar taleplerini gösterilerle, mitinglerle, kurdukları cemiyetlerle ve üzerinde sansür kaldırılan basın aracılığıyla dile getirmişlerdir. ²⁸³

Aydınlar ve bürokratlardan bir kesim şu soruya cevap aramışlardır.

"Bu devlet nasıl kurtulabilir?"²⁸⁴

Bu soru etrafında farklı fikir akımları teşekkül etmiştir. Bunların içerisinde en çok gündem oluşturanlar şunlardır.

3.1.1. Garpcılık (Baticılık) Akımı

"Batı", "Baticılık"²⁸⁵, "Batılılaşma", "Batılı", "Baticı", "Garplılaşma", "Çağdaşlaşma" gibi kavramlar Osmanlı Devletinin Avrupa karşısında gerilemeye başladığı yıllardan itibaren kullanıldığı belirtilir. ²⁸⁶ Özellikle İçtihat dergisinde toplanan bir grubun türdeş olmamakla beraber, ileri sürdüğü fikirler Garpcılık (Baticılık) adı altında toplanmıştır. Osmanlı "camiasını" (topluluğunu) ve saltanat rejimini koruyarak "cezri" (radikal) ıslahatçı girişimlerle kurtarmak amacını bağdaştırmak isteyen İçtihatçılar ya da Garpcılar önce birbirleriyle bağdaşamamışlardır. Akımın başında Dr. Abdullah Cevdet, ²⁸⁷ Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı Beyler vardır. ²⁸⁸

---

²⁸² Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 1 İkinci Meşrûtiyet Dönemi 1908-1918**, İletişim Yayınları s. 35 .

²⁸³ Y. Doğan Çetinkaya, **1908 Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi**, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 44-45

²⁸⁴ Tunaya, a.g.e. s.41; Ferhat Koca (Ed.), **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Siyaset ve Değer Tartışmaları**, Rağbet Yayınları, İstanbul 2000, s. 10

²⁸⁵ Niyazi Berkes, **Baticılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, 2. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002, s. 160-161

²⁸⁶ Gündüz, a.g.e. , s. 34

²⁸⁷ Şükrü Hanioğlu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966, s. 5

²⁸⁸ Tunaya a.g.e., s.41.

3.1.2. İslamcılık Akımı

Meşrûtiyetin en etkin ve öteki akımlara oranla en fazla yandaş bulan fikir cereyanı İslamcılık²⁸⁹ akımıdır. "Fetva" kurumu bu durumun bir simgesidir. İslamcıların fikirleri dini "akidelere" dayandığı için daha sistematize edilmiş sayılabilir. İslamiyet'in "mani-i terakki" (ilerlemeye engel) olmadığı ana ilkesinden hareket ederek partiler ve kesimler içinde yaygın bir şekilde, Sultan Ahmet Camii minberinden en uzak köşelerdeki mescitlerde bile, fikirlerini açıklama olanaklarına sahip olan bu cereyana mensupları arasında tanınmış isimler vardır: Prens Mehmet Sait Halim (Paşa), ünlü şair Mehmet Akif, Ahmet Naim (Babanzade). M. Şemsettin (Günaltay) gibi. İslamcılık cereyanının yayın organları, Sırat-ı Müstakim, Sebilürreşad, Ceride-i Sufiye, Ceride-i İlmiye, Beyan-ül Hak, Hikmet gibi gazete ve dergilerdir.²⁹⁰

3.1.3. Türkçülük Akımı

Bu akımın gücü iktidar partisinin ideolojisi ile bütünleşmesinden ileri gelmiştir. İttihat ve Terakki'nin en yüksek yönetim organı Merkez-i Umumî'nin üyesi ve Fırka'nın resmi ideologu olan Ziya Gökalp Bey'in etkisi akımın gücünü artırcı olmuştur. Abdülhamid rejimi ideolojisinin yerine yeni bir ideolojik bileşimi (Türk milletindenim, İslam ümmetindenim, Garp medeniyetindenim) koymak isteyen Türkçüler Osmanlı insanlarına "Yeni Hayat" vaat ediyorlardı. Bu kurtuluş reçetesinin dayandığı fikir ve eylem temeli Türk milliyetçiliği²⁹¹ olacaktır. Türkler önce Osmanlı İmparatorluğu'nda milli bir bilince sahip olacaklardır. İkinci bir aşamada da ülke dışı Türklerle birleşilecek ve Turan adlı büyük ülke gerçekleştirilecekti.²⁹² Türkçülük cereyanı Ziya Gökalp'in²⁹³

²⁸⁹ İsmail Kara, " İslâmcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce İslâmcılık**, Tanıl Bora, Murat Gültekingil (Ed.), 1. Baskı, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 34-45

²⁹⁰ Tunaya a.g.e.,s. 41, Ayrıca Bkz. Kara, a.g.e. 101; Mümtaz'er Türköne, **Siyasî İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu**, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 24-32; Zafer Toprak, "II. Meşrutiyette Fikir Dergileri", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985 s.126-128; Orhan Türkdoğan, **Milli Kültür Modernleşme ve İslam**, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983, s. 96;Ali Bulaç, **İslâm Dünyasında Düşünce Sorunları**, 3. Baskı, İşaret Yayınları, İstanbul 1988, s. 54-55; Niyazi Berkes, **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, 2. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002, s. 62-63

²⁹¹ Mümtaz'er Türköne, **Türklük ve Kürtlük**, 1. Baskı, Ufuk Kitapları, İstanbul 2008, s. 26, 28

²⁹² Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, Mehmet Kaplan (Haz.), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970, s. 27

²⁹³ Yıldırım, a.g.e. s. 83

liderliğinde ünlü isimlerce de geliştirilmiştir; Akçuraoğlu Yusuf²⁹⁴, Ömer Seyfettin, Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Köprülüzade M. Fuat, Ahmet Agayef (Ağaoğlu), Tekin (M. Kohen), Kazım Nami (Duru). Türkçülük cereyanının en önemli yayın organları; Türk Yurdu, Küçük Mecmua gibi dergilerdir.²⁹⁵

3.1.4. Meslek-i İçtimai Akımı

Terakki ve İttihat'la Paris'te; İttihat ve Terakki ile İstanbul'da anlaşılamayan Prens Sabahattin²⁹⁶ grubu "meslek-i içtimai"²⁹⁷, "adem-i merkeziyetçi"²⁹⁸ (yerinden yönetimci) ve "teşebbüsü şahsi" (bireysel girişimci) programı ile farklılaşıyordu. Prens Sabahaddin Bey, Osmanlı toplum yapısının durağanlığını, bireysel varlığının farkına varamamış ve dolayısıyla yaşamı boyunca bir dayanağa muhtaç insan tipi ile açıklar. Bunun altında yatan neden ise Osmanlı aile yapısı olduğunu vurgular. Osmanlı aile yapısının aşırı himayetçi olduğunu belirtir. Ailenin çocuğuna özel yaşamında bireysel girişkenliğe dayana yükselme gücü veremediğini söyler. Böyle olunca refah düzeyleri Avrupa toplumların refah düzeyine göre geride kalmaktadır. Halkların refah düzeyleri ve insanların mutluluğunun , ancak kişisel girişimleri ile elde ettikleri servetin artması ile mümkün olduğunu belirtmektedir. Gelenekçi ve cemaatçi yapı, ekonomik sınıfların gelişmemiş olması, Osmanlı tebaasını, devlet içinde bir makam ve mevki edinmeye sevk etmiş bunun kökleşmesine neden olmuştur.²⁹⁹ Meslek-i İçtimai cereyanı tüm muhalefet partilerince benimsenmiştir. Ancak hiçbir iktidara ulaşamamıştır. Ahrar

²⁹⁴ Mardin, a.g.e. s. 275

²⁹⁵ Tunaya, a.g.e., s.42. Ayrıca bkz. Turfan, a.g.e. s. 346-347; Gündüz, a.g.e. s. 355-356; Abdurrahman Dodurgalı, "Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Türkçülük Etrafındaki Tartışmaları", **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Siyaset ve Değer Tartışmaları**, Ferhat Koca (Ed.), Rağbet Yayınları, İstanbul 2000, s. 125-130; Ahmet İshak Demir, **Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam'a Bakışı**, 1. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004, s. 73

²⁹⁶ Rukiye Akkaya Kia, " Prens Sabahaddin ve II. Meşrutiyetten Yansıyan "Devleti Küçültmek" Sorunu, **100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul, Zekeriya Kurşun, Cemil Öztürk, Yasemin Tümer Erdem ve Arzu M. Nurdoğan (Yay. Haz.), 22-24 Ekim 2008, s.195-207; Yıldırım, a.g.e. s. 92

²⁹⁷ M. Şükrü Hanioglu, "Osmanlı Devletinde Meslek-i İçtima Akımı", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 382

²⁹⁸ Cenk Reyhan, **Osmanlı'da İki Tarz-ı İdare Merkeziyetçilik-Adem-i Merkeziyetçilik**, 1. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2007, s. 10

²⁹⁹ a.g.e. s. 198-205

fırkası programının temelini oluşturmakla beraber, bu partinin kısa ömrü herhangi bir etkinlik oluşturamamıştır.³⁰⁰

3.1.5. Sosyalizm Akımı

İkinci Meşrûtiyet'in ideolojik fikir akımları içinde en zayıf olanının sosyalist akımı olduğu ifade edilmektedir. Osmanlı sosyalistleri tutarlı ve devamlı olamayan fikirleri içinde Batılılaşma sorunu ve bu sorunun "esasını" oluşturan Batı'daki insan hakları dokunulmazlığının Türklere de tanınmasını sosyalizmin gerçekleşmesine bağlamışlardır. Sosyalizm akımı fikirlerini başarıyla Hilmi Bey'in üstlendiği özellikle İştirak dergisinde açıklamıştır. Meşrûtiyet ortamının getirdiği koşullar yüzünden kısa ömürlü olan günlük gazetelerin yanında kendisini "ilk Türk Sosyalisti" olarak tanıtan lider Dr. Refik Nevzat Paris'te taş basması bir gazete olan Beşeriyet'i çıkarmıştır.³⁰¹

3.2. II. MEŞRÛTİYET DÖNEMİNİN PARLAMENTO HAYATI

Meşrûtiyet Döneminde öne çıkan fikir akımları hakkında yukarıda verilen özet bilgilerden sonra şimdi de devletin siyasi değişmesinde meydana gelen bazı değişmelere göz atabiliriz. II. Meşrutiyet (1908-1923) dönemi Türk siyasi, kültürel ve toplumsal tarihinde büyük önemi ve anlamı olan bir zaman dilimi olarak belirtilebilir. II. Meşrutiyet, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde sosyal, kültürel, siyasi, edebi ve ekonomik anlamda "çok fonksiyonlu" bir köprü olarak ifade edilmektedir.³⁰² 1876 Kanun-ı Esasi'si padişahçı bir anayasa olduğu için, 1909 "tadilatı" ile değiştirilerek ikinci parlamenter rejimde karar kılınmıştır. Hiçbir zaman halka indirilememiş ve toplumca benimsenmemiş bir tutku halinde, parlamenter rejim (yasama-yürütme dengesine dayanan anayasal mekanizma) araç değil amaç sayılmıştır. Bu istek aslında iktidar ve muhalefet bakımından ruhsuz ve samimiyetsiz kalmıştır. Ne var ki, tüm kavgalar, vuruşmalar ve öldürmeler hep bu içi boşaltılmış terime dayandırılmıştır.³⁰³

---

³⁰⁰ Tunaya a.g.e., s.43.

³⁰¹ a.g.e., s .41-44.

³⁰² Gündüz , a.g.e. s. 21-22

³⁰³ Tunaya a.g.e., s.37.

1908-1919 arasında toplam dört genel seçim yapılmıştır. 1908, 1912, 1914,³⁰⁴ 1919, ayrıca 1911 yılında bir ara seçime gidilmiştir. Yapılan bu seçimlerle II. Meşrûtiyet'in başından saltanatın kaldırılmasına kadar (1908-1922) on dört yıl içinde 24 hükümet kurulmuştur. Asıl Meşrûtiyet döneminde -1918 yılına değin- on yıl içinde 14 kabine kurulmuştur.³⁰⁵ Birinci yasama yılının milletvekili oranına baktığımızda toplam 323 mebus seçilmiştir. Bunun 281'i 1908 seçimlerinde, 42'si ise ara seçimde seçilmiştir. 1908'de seçilen 281 mebusun 151'i Türk, 56'sı Arap, 25'i Arnavut, 5'i Kürt, 21'i Rum, 11'i Ermeni, 4'ü Bulgar, 3'ü Sırp, 1'i Ulah ve 4'ü Musevi'dir.³⁰⁶

İkinci Meşrûtiyet on yılının yarısını (1908-1913) çok partili, öteki yarısını da tek partili rejim olarak yaşamıştır. Meşrûtiyet parlamentosu Meclis-i Umumi olarak adlandırılmıştır ve iki Meclis'ten oluşmuştur. Âyan (Meclis-i Âyan) ve Mebusan (Meclis-i Mebusan)³⁰⁷. 1908-1918 döneminin çok partili yapısı İttihat ve Terakki Fırkası'nın egemenliği altındadır.³⁰⁸ İttihatçılık³⁰⁹, Jön Türk hareketinin³¹⁰ mantıksal sonuçlarına taşındığı ve tüm gücüyle siyasallaştığı bir dönemi simgeler. Entelektüel arayışın solduğu, siyasi eylemin bizatihi bir değer haline geldiği bir sürece gönderme yapar. Müslümanların sırf kimliklerinden ötürü Balkanlar'dan sürüldüğü, milliyetçi ideolojiye sahip dünkü Trakya cemaatlerinin, birden koca imparatorluğu dize getirecek bir güç oluşturdukları o dönem, muhakkak ki milliyetçiliği zaten anlamlı ve cazip kılmaktaydı. Ama ittihatçılar ataerkillikten tamamen kopardıkları otoriter zihniyet içinde, milliyetçiliği ahlaki kaygıdan da azade kıldılar. Çünkü Osmanlı sistemini ahlaki temeli dinden ve ilahi nizamın korunması gereğinden çıkmaktaydı. Bu nizamı anlamsız

---

³⁰⁴ Rıdvan Akın, " İkinci Meşrutiyette Parlamento ve Hükümet", **100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul, Zekeriya Kurşun, Cemil Öztürk, Yasemin Tümer Erdem ve Arzu M. Nurdoğan (Yay. Haz.), 22-24 Ekim 2008, s. 27-48; Ayrıca Bkz. Ahmet Ali Gazel, **Osmanlı Meclis-i Mebusan'nda Parlamenter Denetim (1908-1920)**, 1. Baskı, Çizgi Yayınları, Konya 2007, s. 4

³⁰⁵ Tunaya a.g.e., s.38. Ayrıntılı bilgi için Ayrıca Bkz. Tural, a.g.e. s. 123-216

³⁰⁶ Fevzi Demir, **İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İzmir 1994, s. 98; Aktaran; Gazel, a.g.e. s. 5

³⁰⁷ Turfan, a.g.e. s. 91, Ayrıca Bkz. Seyitdanlıoğlu, a.g.m. s. 384; Akın, a.g.m. s. 27-48; Kara, a.g.e. s. 122,182

³⁰⁸ Tunaya, a.g.e., s. Ayrıca Bkz. Gündüz, a.g.e. s. 63-64

³⁰⁹ İbrahim Temo, Ahmet Rıza, **Biz İttihatçılar**, 1. Baskı, Örün Yayınevi, İstanbul 2009, s. 9

³¹⁰ Zafet Toprak, **İttihat-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918**, 1. Baskı, Homer Kitapevi, İstanbul 2003, s. 47

kılan, aksine kendi kimliğini kayırarak dönüştürmeye çalışan bir bakışın önünde ise, hiçbir yol gösterici etik değer sistemi bulunmuyordu denilebilir.³¹¹

Bu açıdan bakıldığında İttihatçılığın, modernlikle karşılaşan Osmanlı'nın başarısız uyum çabalarının ardından ortaya çıkan bir yozlaşma hali olduğu ifade edilir. Türk kimliğini, mili çıkarla, milli çıkarı ise doğrudan İttihatçı kadronun çıkarıyla bütünleştiren bu anlayış, milliyetçiliği de bir grup insanın hiçbir etik sorumluluk taşımadıkları bir siyaset yolu haline getirdiği söylenmektedir.³¹²

Meşrutiyet döneminde harekeli parlamento hayatı partiler arası ilişkilere doğal olarak yansınca bir ölüm kalım savaşı tüm ülkeyi kaplamıştır. Egemen parti, tüm sorunlara sahip çıkma durumuna gelince gittikçe kabaran muhalefetin boy hedefi olmuştur. Ve hızla bir kutuplaşmaya gidilmiştir. Kutuplaşma din savaşlarına dönüşünce gazetecilerin öldürülmesi, 31 Mart Olayı³¹³, Halâskâran Zabitan hareketi, Bab-ı Ali Baskını, Sadrazamın öldürülmesi, hükümeti devirme girişimi, Sinop sürgünleri gibi olayları üretmiştir.³¹⁴

II. Meşrutiyet'in İlanı "Devlet" in kurtulabileceğine dair birçok hayali de beraberinde getirmişti. Devletin nasıl kurtulabileceğini dert edinen mütefekkir kesim II. Meşrutiyet'in İlanı geleceğe son derece umutla bakmışlardır. Her taraftan, "Devr-i İstibdad'ın" gitmesiyle yeni bir sayfanın açılacağı tahmin ediliyordu. Ancak deyim yerindeyse evdeki hesap çarşıya uymamış, beklenen hürriyet, eşitlik ve adalet, içte ve dışta meydana gelen olaylar yüzünden gerçekleşmemiştir.

Birkaç yüzyıllık tersine bir gelişme sonucu, kendi yayılmacılığının yitiren Osmanlı İmparatorluğu, Batı emperyalizminin bir yandan sömürü pazarıydı. Bir yandan da jeopolitik konumundan ötürü boğazı tokluğuna Hindistan yolu bekçisiydi. Sosyal ve siyasal yapısındaki geri kalmışlığı kendi dinamiği ile tedavi edemeyeceği için, dışa bağımlı olmak zorundaydı. Bir bakıma *dış*, kendi *içinde* idi ve tüm ipler onun elindeydi. Meşrûtiyetin hemen ilanının hemen sonrasında patlak veren ilk olay, Bulgaristan'ın bağımsızlığını açıklaması olmuştur. İkinci darbeyi de Avusturya-Macaristan, Bosna-Hersek'i kendi ülkesine katmakla indirmiştir. Bunlar 1908-1909 yıllarının ilk dış sayılabilecek olaylardır ve ülkenin "Avrupa-i Osmanî'deki önemli kayıplarıdır. Çok

³¹¹ Mahçupyan, a.g.e. s. 177

³¹² a.g.e. s. 177

³¹³ Ali Bulaç, **Modernizm, İrtica ve Sivilleşme**, İz Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 105

³¹⁴ Tunaya, a.g.e., s.39-40.

geçmeden Çarlık Rusya ve Sırbistan'la pazarlıklar tamamlanmadan İtalya Trablusgarb'a saldırmıştır. (1911). Bu savaşın dumanları dağılmadan Balkan savaşları başlamıştır. (1912) İtalya ile alelacele barış imzalanmış, fakat "Afrika- Osmanî" elden çıkmıştır. Balkan Harbi'ne gelince, imparatorluğu temelinden sarsmıştır. Balkanlı uyduların saldırısını Büyük Devletler desteklemişlerdir. Yanya, İşkodra, Edirne ve öteki kentler bir bir düşerken, insanlar ağır darbeler altında kalmışlardır. "Avrupa-î Osmanî" Edirne'ye kadar yitirilmiştir. Ve bu olayların baskısına bir yenisi eklenmiştir. Harb-i Umumî. Üç kıt'ada ve sekiz cephede iki buçuk milyonu aşkın askerle çarpışan Osmanlı Devlet'inin tarihi 1918 yılı sonlarında Mondros Mütarekesi'ne gelmiş dayanmıştır. Bu çarpışma sonunda Osmanlı Devleti batmıştır. Yeni bir Türk Devleti doğmak üzeredir.³¹⁵

Dışta bu olaylar yaşanırken devletin merkezinde meydana gelen olaylar da II. Meşrûtiyet'in ilanı ile beklenen sonuçların gerçekleşmemesinde etkili olmuştur. Bunları şu şekilde ifade edilebilir.

Osmanlı topluluğunun etnik çeşitliliği ve ülkesinin yaygınlığı, sosyo-ekonomik farklılıklar milliyetçi eylemlerin ortaya çıkmasını kolaylaştırmıştır. Arnavutluk ve Yemen isyanları, suikastler, hükümet darbeleri, öldürme olayları, bitmeyen örfî idare (sıkıyönetim)³¹⁶ gibi durumlar yine Meşrûtiyetten beklenen sonucun alınmasına engel olmuşlardır. Bütün bu karmaşa içerisinde patlak veren I. Dünya Savaşı dengeleri alt üst etmiştir. Savaşın sonunda ulus temelli³¹⁷ yeni bir devletin doğması gerçekleşmiştir.

3.3. II. MEŞRÛTİYETİN DİYARBEKİR VE ÇEVRESİNE OLAN YANSIMALARI

II. Meşrûtiyet devlet genelinde hemen her toplulukta bir bayram coşkusu meydana getirdi. İlan-ı hürriyetle beraber imparatorluk başkenti hiç olmadığı kalabalık mitinglere, aşırı sevinç gösterilerine tanıklık ettiği ifade edilir. II. Abdulhamid

---

³¹⁵ Tunaya, a.g.e., s. 36.

³¹⁶ a.g.e., s.37.

³¹⁷ Orhan Türkdoğan, **Türk Toplumunun Kültürel Dinamikleri**, 1. Baskı, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2007, s. 19

saltanatında taşraya sürgüne gönderilen memurların İstanbul'a akın ettiği belirtilir.³¹⁸ Bu dönemde en sık kullanılan ve içi doldurulmaya çalışılan temel kavramlar "Özgürlük, Eşitlik ve Adalet" olmuştur.³¹⁹ Yüzyıllardır devam eden saltanat yönetimine alternatif olarak milletin de katılabileceği bir yönetim biçiminin ümit ve beklentisi ile bir canlanma olmuştur. Bu ümit ve heyecan hali şu şekilde ifade edilebilir:

"Şu kadcarcık arz edebilirim ki, ilân-ı Meşrûtiyet sıralarında bir gün Dersââdetde Kalpakçılar çarşusunun ortasında bulunuyordum. Elleri hürriyet bayraklarıyla donatılmış Osmanlı milel-i muhtelifesinden mütehaşşid, bir cemiyet-i kübra Nûr-ı Osmaniye câmi-i şerîfi tarafından yaşasın hürriyet, yaşasın müsâvat, yaşasın adâlet naralarını atarak çarşıya girdiler. Dükkancılar dükkânları önünde açıkda bulunan kıymetli eşyâlarını içeriye atmaya çalışıyorlar. Lâkin yetişdiremiyorlardı. Ben de, bu gelen cemm-i gafir tarafından bu mâllar yağmâ ediliyor diye düşünüyordum: Mâllar dursun öyle bir bünyân-ı mersûs gibi birbirine merbût ve yaman bir sûretde geliyorlardı ki ben kendimin bile ayak altında kalmasından korkuyordum. Hâlbuki yanıma yaklaşınca o heyet-i azîmeyi ve bilhâssa o mensûr gençleri, merhum Nâmık Kemal Beg'in vesâir üdebây-ı memleketin Meşrûtiyet ve hürriyeti cennet-i alâlara benzettikleri hissiyât-ı Aliyye ile meşbû olarak öyle bir envâr-ı meserrete müstağrak gördüm ve öyle kıyâs edilmeye idrâk-ı dîdâr-ı hürriyetin bahş eylediği neşve-i şevkü-şevkin tesîriyle kendilerini dünyada değil, cennet-i alâda zannediyorlar. Çarşıda mevcûd olan mâla tama etmek şöyle dursun eğer dünyânın en kıymetli hazineleri kendilerine arz edilse rağbet etmeyecekleri ve hattâ gökde bulunan ay, güneş ve yıldızların her biri küçülüb birer elmaspâre-i cihân-kıymet şekline girerek önlerine dökülmüş olsa neşemend-i feyzâ feyz-i ilâhi olan bu heyet-i azîmenin ayakları altındaki taş parçaları gibi basıp geçecekleri hudûd-ı cebhe-i sâfiyelerinden okunuyordu."³²⁰

23 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet'in ilanı ile Diyarbakır'da Ziya Gökalp'ın önderliğinde kutlamalar ve gösteriler yapıldı. Ziya Gökalp Diyarbakır'da yıllardan beri gizli olarak kurduğu cemiyeti iki gün sonra "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Diyarbakır Şubesi" olarak resmen kurduğu ifade edilir.³²¹

³¹⁸ Erkan Tural, **Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenterler**, 1. Basım, TODAİE Yayınları, Ankara 2009, s. 60

³¹⁹ Mustafa Sabri ve Emrullah Beytar, **Geleneğin Açmazı ile Modernist Savrulma Karşısında Said-i Nursi'nin Sivil Muhalefeti**, 1. Baskı, Çıra Yayınları, İstanbul 2009, s. 67

³²⁰ Ali Emiri Efendi, a.g.e., s. 9,10

³²¹ Güldoğan, a.g.e. s. 191

II. Meşrutiyetin İlanı'ndan sonra Diyarbakır'da kurulan İttihat ve Terakki Cemiyet Diyarbakır Şubesinin ilk kurucuları şunlardır: Mehmet Ziya (Gökalp), Attarzade Hakkı (Tekiner), Erzurumlu Yüzbaşı Mazhar, Reji Müdürü Abdullah Fadıl, Mirikatibizade Ahmet Cemil (Asena), Çerçiszade Yusuf (Göksu), Yasinzade Şevki (Ekinci), Özdemiroğlu Kemal Şakip, Mustafa Âkif (Tütenk), Velibabazâde Veli Necdet (Süngütay), Müftüzâde Şeref (Uluğ), La'lizâde Mustafa, Yüzbaşı Eşref.³²²

Bu dönemde en aktif olanların başında Ziya Gökalp gelmektedir. İkinci Meşrutiyet'in ilk valisi olarak Diyarbakır'a Ferik Süleyman (Şevki) Paşa atanır. Valinin göreve başlamasıyla 24 Kasım 1908 tarihinde İttihat ve Terakki Cemiyeti adına Gökalp bir nutuk hazırlar. Bu nutuk Yüzbaşı Mazhar Efendi tarafından halka okunur. Burada Meşrutiyetin öncesi ve sonrası ile ilgili önemli tespitler bulunmaktadır. Adalet, Müsavat, Uhuvvet gibi temel kavramlar etrafında demokratik bir yapının ön görüldüğü ve benimsendiği ifade edilebilir. Mesela şu ifadeler bunu açıkça göstermektedir.

"Şimdi bize, bir çoban değil, bir vali, bir baba gönderdiler. Biz de buna mukabil (17 Temmuz Aralık 1908'de açılacak olan Meclis'e) Meb'uslar, Vekiller göndereceğiz. Meb'uslarımız Millet Meclis'inde işimize yarar kanunlar yapacaklar; Padişahımız bu kanunlara, memurlarımız bu kanunlara, hepimiz bu kanunlara itaat edeceğiz. Kanunlar yapacak biziz, vekillerimizdir. Kanunlara itaat edecek, en evvel biz olmalıyız. Evet, itaat edeceğiz; etmeyenler olursa onları da zorla itaat ettireceğiz. Kanunsuz millet, vicdansız insan gibidir. Kanunla vicdan insanları, biri dışarıdan diğer içeriden terbiye eden iki mürebbedir. Valimiz adil, hürriyetperver olursa emrine itaat, icraatına muavenet boynumuzun borcudur. Kanun-i Esasi'ye muhalif harekette bulunursa, i'lay-i hakikate çalışmak üzerimize farzdır. Halbuki valimizin iyiliğine, doğruluğuna, adaletine, hürriyetperverliğine ümidimiz ve itimadımız berkemaldir. Cenabı Allah muvaffaku bilhayr buyursun , amin. Yaşasın Hürriyet, yaşasın Adalet, yaşasın Uhuvvet, yaşasın, Musavat, yaşasın Kanun-i Esasi, yaşasın İstiklal."³²³

³²² Güldoğan, a.g.e.s. 192, Ayrıca Bkz. Hanioğlu, a.g.e. s. 195

³²³ Güldoğan, a.g.e.s. 193

Osmanlı Devletinin Vilayat-ı Şarkiyesi'nde yüzyıllar boyunca eğitim ve öğretim görevini kendi özgü yapısıyla Osmanlı eğitim sisteminin bir parçası olan medreseler³²⁴ üstlenmiştir. Bu medreseler çok sayıda ünlü Alim ve bilim adamı yetiştirerek Kürt aydın kesimin temelini oluşturdular. 20. Yüzyıla gelindiğinde medrese eğitimi almış Kürt aydınları/entellektüellerinin İstanbul'u merkez olarak seçtikleri görülmektedir. Osmanlı toplumunun birer parçası olan Kürtlerin milliyetçilikleri, Osmanlı'daki diğer Müslüman unsurlar gibi merkez olarak İstanbul'da varlık alanına kavuşmuştur.³²⁵

İstanbul'da 20. yüzyılın başlarında yüksek eğitim kurumları ve askeri okullarda okuyan Kürt öğrenci sayıları giderek artmıştır. Buna bağlı olarak da İstanbul'da Kürt aydın tabakası meydana gelmiştir. Geleneksel medrese kültürü ile yetişmiş alimler ve aydınların aksine İstanbul'da toplanan modern eğitim sisteminden geçmiş aydınlar, politik ve kültür alanında önemli rol oynamışlardır. Doğunun değişik illerinden gelerek İstanbul'da bir araya gelen bu aydınlar İstanbul'da bazı dernek ve cemiyetler kurmuş, Kürt Basın Yayın Organlarının kuruluşunu gerçekleştirmişlerdir.³²⁶

İstanbul'da toplanan bu Kürt aydın kesimi, II. Meşrûtiyetin getirmiş olduğu hürriyet ortamından yararlanarak Kürtler arasında sivil dayanışmayı meydana getirecek dernek, cemiyet vb. sivil toplum kuruluşları oluşturmaya gayret gösterdiler. Bu suretle, tesis edilmiş olan parlamentoya etkide bulunarak, gerekirse kendi içlerinden mebus seçip parlamentoya sokma girişimlerinde bulunmuşlardır. Böylece ihmal edilmiş olduklarını düşündükleri doğu bölgesinin siyasi, iktisadi ve kültürel açıdan gelişmesine çalışmış olacaktı. İstanbul'da toplanan bu Kürt aydın kesimin oluşturduğu derneklerden bazısının isimleri aşağıda verilmiştir.

- Kürdistan Azm-i Kavi Cemiyeti (Kürdistan Güçlü İrade Derneği),
- Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti (Kürt Dayanışma ve Gelişme Derneği),
- Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti (Kürt Eğitim Yaygınlaştırma Derneği),

³²⁴ Hüseyin Hatemî, "19. Yüzyılda Medreseler", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, s.501

³²⁵ Fethullah Kaya, "Osmanlı Döneminde Kürt Basını", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE 2008, s. 1.

³²⁶ Kaya, a.g.e. s. 1.

- Kürdistan Muhabin Cemiyeti (Kürdistan Sevenler Derneği),
- Hevi Kürt Talebe Cemiyeti (Umut Kürt Öğrenci Derneği),
- Kürdistan Teşri'i Mesai Cemiyeti (Kürdistan Yasal Çalışmalar Derneği),
- Kürdistan Teali Cemiyeti (Kürdistan İlerleme Derneği),
- Kürt Millet Fırkası (Kürt Ulus Partisi) ,
- Kürt Kadınları Teali Cemiyeti (Kürt Kadınları İlerleme Derneği),
- Kürt Tamim-i Maarif ve Neşriyat Cemiyeti (Kürt Eğitim ve Yayınları Yaygınlaştırma Derneği) gibi cemiyetler bu aydınların çalışmaları sonucu kurulmuştur. İlk Kürtçe gazete ve dergilerin çoğu da bu cemiyetlerin yayın organı olarak yayına başlamıştır.³²⁷

Bu cemiyetler II. Meşrûtiyet'in İlanı'nın getirmiş olduğu fikir ve düşünce özgürlüğünün ifadesi olarak düşünülebilir. Sivil toplum kuruluşları olarak kurulan bu cemiyetler cumhuriyetçi ve demokratik bir ülke beklentisinin yansımalarıdır. Son üç asırdır devam eden Osmanlı duraklama, gerileme ve dağılmasına engel olmak için; öncelikle askeri alanda yapılan ıslahat ve modernleşme çabalarının, devletin kurtulması için yeterli olmadığının bir somut bir ifadesidir. Osmanlı devleti içine düştüğü zor durumdan kurtulmak istiyorsa sivilleşmeye önem vermeli, bünyesinde barındırdığı farklı toplumsal yapılanmalarının kendilerini ifade etmelerine müsaade etmeliydi. II. Meşrûtiyet böyle bir beklentiyle ilan edilmiş ve "böyle olur ümidiyle" bir bayram coşkusu ile kutlanmıştır. Ve bu bayram coşkusu, kurulan sivil toplum kuruluşlarının tüzüklerinde, yayın organlarında ve söylemlerinde ifadesini bulmuştur.

Sözgelimi Osmanlı döneminde Kürtçe yayın yapan süreli yayınlar aşiret ve yöresel kimlikleri bir kenara bırakıp etnik bir arayış içerisinde bulunarak Kürt milliyetçilik akımının başlanmasında önemli rol üstlenmişlerdir. Kürt kültürü ve Kürt tarihi bu süreli yayınlar tarafından sıkça işlenmesi ile Kürtler arasında bir tarih bilinci oluşmaya başlamıştır. Kürt gazetelerinde çıkan bazı ilanlar bu dönemde İstanbul'da

---

³²⁷ Kaya, a.g.e. s. 1.

Kürtler arasındaki yardımlaşmayı ve dayanışmayı analiz etmek için bir gösterge olarak değerlendirilebilir. Mesela Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti Gazetesinin 2. sayısında yayınlanan şu ilan bu dayanışmayı göstermektedir. İlanda; "Derneğimizin hukuk danışmanı Haydarizade Davut Efendi, Kürt halkının mahkemelerdeki meşru davalarını ücretsiz olarak takip etmektedir. Kürt kardeşlerimizin meşru hakları ile ilgili davaları olduğunda, Davut Efendi'nin Sirkeci'de Musul Hanı'ndaki 25 ve 26 numaralı yazıhanesine salık veririz." denilmektedir. Dr. Abdullah Cevdet ve Mehmet Şükrü Şekban'ın da bu doğrultuda Kürt gazetelerinde ilanları görülmektedir. Bu doktorlar verdikleri ilan ile yoksul Kürtleri ücretsiz olarak tedavi edeceklerini duyurmuşlardır. Aynı dönemde Kürtlerin İstanbul'daki işlerini yürütebilmek ve değişik toplumsal hizmetlerde bulunmak için Kürt aydınlarınca 1919 yılında Takib-i Umur İdarehanesi (İşleri Takip Etme Bürosu) kurulmuştur. Bu kurum İstanbul'da yayınlanan Jin (Yaşam) Dergisi tarafından örgütlenmiş olup, çalışmalar derginin bürosunda yürütülmüştür.³²⁸

3.3.1. İstanbul'da Basılan Doğuya Yönelik Gazeteler

II. Meşrûtiyetin ilanından sonra vilayat-ı şarkiyeyi doğrudan ilgilendirip İstanbul merkezli olan çalışmalar son derece yoğun bir şekilde sürdürülmekteydi. Yukarda ifade edilen derneklerin çıkarmış oldukları gazeteler ve bu gazetelerde doğulu ilim adamlarının yazmış oldukları makaleler bu durumu açıkça göstermektedir. Bu gazetelerden belli başlıcaları şunlardır:

3.3.1.1. Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi (1908)

Bu gazete Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı olarak 1908 yılında yayına başlamıştır. Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti 1908 yılında II. Meşrutiyetin İlanı'nın ardından kurulan bir cemiyettir. Cemiyetin programı ise şöyledir. "İslamiyetin ulu hükümlerine uygun ve ulusun mutluluğu ile vatanın güvenliğini güvence altına alan Kanun-i Esasi'nin (Anayasa) kural ve faydalarını bu gerçeklere vakıf olmayan birtakım Kürtlere anlatmak ve Osmanlı yüce sıfatını her zaman korumakla birlikte din ve millerin başlıca ilerleme ve yaşam nedeni olan meşrutiyet ve

---

³²⁸ Rohat Alakom, **Eski İstanbul Kürtleri, (1453-1925)** Avesta Yay. İstanbul, 1998, s. 69. Aktaran Kaya, a.g.e. s. 2.

meşveret sistemini (parlamentar sistem) koruyup ilerlettikçe yüce hilafet ve padişahlık makamına Kürtler bağılıklarını arttırmak; vatandaşları olan Ermeni, Nasturi ve diğer Osmanlı halkları ile iyi geçinmek ve ilişkilerini daha da geliştirmek ve kabile aşiretler arasında düşmanlıkları ve çekişmeleri gidermek ve tümünün bir meşru merkez çevresinde ilerleme, gelişme koşullarını oluşturmak ve eğitim, sanayi, ticaret ve tarımı yaymak ve düzenlemek.."³²⁹

Bunun yanında Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti (KTTC) tüzüğünde bu cemiyetin Kürtçe ve Türkçe haftalık bir gazete yayımlayacağı da belirtilmiştir. Buna uygun olarak Cemiyetin yayın organı olan Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi (KTTG) İstanbul'da yayına başlamıştır. Cemiyet tarafından seçilen imtiyaz sahibi, müdürü ve yazarı Süleymaniyeli Tevfik, başyazarı ise Diyarbakırlı Ahmet Cemil (Tiyatrocu Orhan Asena'nın babası) dir.³³⁰Gazete legal olarak yayın yapmakta olduğu için geniş kitlelere hitap edebilmekteydi. İlk sayıda yer alan yazılar ve yazarlar şunlardır.

Mukaddime; Süleymaniyeli M. Tevfik

Cemiyetin Beyannamesi

Telhîs-i Siyasî; E. A.

Kürtler ve Kürdistan; Babanzade İsmail Hakkı

Osmanlı Amerikasî ve Saadet-i Müstakbele-i Aşâir; Diyarbakırlı Ahmet Cemil

Askerlik; Süleymaniyeli Fethi

Mühim Bir Âriza; Reis-i Cemiyet Seyid Abdülkadir

Kürtler ve Şecâat-i Akvam ; Malatyalı Bedri

Lisânımız Kürtçe; Bediüzzaman Molla Said-i Kürdî'nin Nasâyihî

Baban Kürtçesi; Meqsûdi Kirdewebûnewey Cem'iyet

---

³²⁹ Mehmet Bayrak, **Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleleri Üstüne Gizli Belgeler-Araştırmalar-Notlar**, Özge Yayınları, Ankara 1993, s. 83

³³⁰ Malmisanij, **Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi**, Aktaran: Kaya, a.g.e. s. 47.

Kürtçe Şiirler; Süleymaniyeli Tevfik

Kürt Erbab-ı Fikir ve Kalemine Ricanâme

Haberler³³¹

Gazetede Kürt dili ve edebiyatı yoğun olarak işlenirken, Kürtlerin kendi dilleriyle eğitim yapmaları için okul istemeleri sıkça vurgulanmaktadır. Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti İstanbul Vezneciler'de açmış olduğu kulübün yanısıra Diyarbakir, Erzurum, Muş, Bitlis ve Musul'da birer şube açmıştır.³³²

Gazetenin 3. sayısında eğitimin öneminden bahseden İsmail Hakkı Babanzade, Kürt çocuklarının anadilde eğitilmesinin öneminden bahsetmektedir. Dikkate değer bir başka husus da Diyarbakirli Mazharzade Mazhar'ın "Kütüphaneler" başlıklı yazısıdır. Bu yazı Kürt basının da rastlanılan ilk yazıdır. Mazharzade'nin kütüphanecilik konusundaki görüşlerinin çoğu çağdaş kütüphanecilerin da sahip çıktıkları görüşlerdir. Ona göre daha kısa, daha emin yoldan hedefe ulaşmak için okullarla beraber bir de kütüphanelerin kurulmasına ve çoğaltılmasına önem verilmeliydi. Öğrenci gençler, istedikleri kitapları, öğrenim için gerekli araçları kendi başlarına sağlayamadıklarından ilerleme ve olgunlaşma yolunda önlerine çıkan engellerle uğraşmaya mecbur olmaktadır, bu ise onların gayret ve faaliyetlerini, eğitime karşı isteklerini azalttığından dolayı milletin mutluluk ve selamet binalarına tahrip edici bir darbe indirmektedir.³³³

Kürt Teavün ve Terakki Gazetesinde yazılar hem Türkçe hem de Kürtçe yayınlanmaktaydı. Gazetenin yazarlarından bazıları şunlardır: Babanzade İsmail Hakkı, Diyarbakirli Ahmet Cemil, Diyarbakirli Mazharzade Mazhar, Erzincanlı Hamdi Süleyman, Haydarizade İbrahim Efendi, Hüseyin Paşazade Süleyman, Mahmud Muin, Malatyalı Bedri, Molla Said-i Nursi, Seyid Abdülkadir, Süleyman Nazif, Süleymaniyeli Fethi, Süleymaniyeli M. Tevfik, Süleymaniyeli Seyfullah.³³⁴

---

³³¹ Malmisanij, a.g.e. s. 57., Aktaran, Kaya, a.g.e. s. 48.

³³² Naci Kurtlay, **İttihat Terakki ve Kürtler**, Beybûn Yayınları, Stockholm, 1992, s. 42, (Aktaran Malmisanij, a.g.e.)

³³³ Malmisanij, a.g.e., s. 57, Aktaran, Kaya, a.g.e. s.50.

³³⁴ Malmisanij, a.g.e. s. 65. Aktaran: Kaya, a.g. e. s.51.

3.3.1.2. Şark ve Kürdistan Gazetesi (1908)

Şark ve Kürdistan, 1908'de yayın hayatına başlamıştır. İstanbul'da haftada iki kez çıkarılan 4 sayfalık gazetenin tüm yazıları Arapça harflerle Türkçe ve Kürtçe olarak yayınlanmıştır. Gazetede ağırlıklı olarak Şark'ın durumu, Kürtler ve Bosna Hersek ile ilgili yazılara yer verilmekteydi.³³⁵

İlk sayısında yer alan bazı yazılar:

Kürtler ve Kürdistan- M. Bedri (Malatyalı Bedri)

Vatanı parçalamak isteyen kişiler -Bedri

Konferansın muhtemel sonuçları -İsmail Herseki

Kürtler yine muhtaçtır - Said Nursi

Milletin Korunması - Topçu Yüzbaşı Ali Vesfi

Bosna Hersek

Bedihan Şark ve Kürdistan??????

Bosna Hersekteki Katoliklerin Müslümanlar Üzerindeki Baskıları

Bosna Hersekte

Girit Meselesi

---

³³⁵ Şark ve Kürdistan Gazetesi Yayında (1908), [http:// www. Kürdistantime. Com/?p=80](http://www.Kurdistantime.Com/?p=80), 24.10.2007, Aktaran: Kaya, a.g.e. s. 51.

3.3.2. Diyarbakır'da Basılan Gazeteler

II. Meşrûtiyet'in ilanının basın-yayın hayatında geniş özgürlükler getirdiği ifade edilmektedir. Devletin hemen her eyaletinde, vilayetinde gazeteler ve dergiler çıkarılmaya başlanmıştır. Gerek devlet eliyle gerekse özel müteşebbislerin çıkarmış olduğu gazete ve dergilerde yayınlanan makaleler devletin geri kalıp sebepleri ve buna yönelik çareleri ele almışlardır.

Diyarbakır'da da bu gayeye uygun olarak çıkmış yerel gazetelerin olduğunu görüyoruz.

3.3.2.1. Peyman (1909)

II. Meşrûtiyet'ten sonra Diyarbakır'da İttihat ve Terakki tarafından ilk sayısı 15 Haziran 1909 yılında yayınlanmıştır. Devlet matbaası olan Diyarbakır Vilayet Matbaası'nda basılan gazete Diyarbakır'da yayınlanan ilk özel gazete olarak bilinmektedir. Çok dilli bir yayın içeriğine sahip olan Peyman'da, Ermenice, Süryanice, Arapça ve Kürtçe haber ve yazılara yer verilerek bazen bu dillere özel sayfalar yapılmaktaydı.³³⁷

Bu durum Meşrutiyetin beraberinde getirmiş olduğu fikir hürriyetinin bir yansıması olarak düşünülebilir. Çünkü bölge?? dokusunu oluşturan azınlıklar..., mevcut hükümetin izni ile çıkmış olan bir devlet gazetesinde yerini alabilmektedir. Bu gösterge II. Meşrutiyetin Diyarbakır ve çevresinde ne kadar etkili bir şekilde yansıdığını gösterir.

3.3.2.2. Amid-i Sevda

1909 yılında Diyarbakır çıkarılan gazete ilmi, edebi, fenni, içtimai gibi konuları içermektedir. Gazetenin sahibi Şükrü Amidî'dir. Gazete yer alan yazıların büyük bir kısmı Diyarbakırlı ilim adamı Ali Emîri Efendi³³⁸ tarafından yazılmaktadır. Gazetede

³³⁶ Malmisanij&Mahmud Levendî, **Li Kürdistana Bakur û Tirkiyê Rojnamegeriya Kürdi (1908-1992)(K. Irak ve Türkiye'de Kürt Basını 1908-1992)** Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1992, s. 24. Aktaran: Kaya, a.g.e. s. 51-52.

³³⁷ Mehmet Mercan, **Anadolu'da Gazetecilik ve Diyarbakır Basını**, Güneydoğu Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, Diyarbakır, 1998, s. 45. Aktaran: Kaya, a.g.e. s. 53.

³³⁸ Mustafa Uğurlu Arslan, "Ali Emîrî Divanında Meşrutiyetin İzleri", **100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul, Zekeriya Kurşun, Cemil Öztürk, Yasemin Tümer Erdem ve Arzu M. Nurdoğan (Yay. Haz.), 22-24 Ekim 2008, s. 457

Amid, El-Cezire ve Kürdistan ahalisini ilgilendiren konuların işlendiği ifade edilmektedir. "Diyarbakir'ın tarihi, Meşrûtiyet'in getirmiş olduğu fikir serbestisi, vilayat-ı şarkiye insanının tembellikten kurtulması için tavsiyeler" gibi konular işlenmektedir. Aşağıda Amid-i Sevda gazetesinin ilk sayısında ve sayfasında yer alan bir makaleye bakıldığında II. Meşrutiyetin İlanı'nın ne derece bir sevinçle karşılandığı görülebilir

"Devr-i istibdad ki sihr-i süfliyanesiyle bütün erbab-ı irfan ve zekanın numune-i mu'cizat-ı kudret olan kalemlerini kırmış, lisanlarını ebkem etmiş, kitaplarını nar-ı lehib-i nemrudaneyeye yakmış. Cihan-ı hürriyet ve onun bedayii biheşt asarından bulunan gülistan-ı fazileti birer harabazar-ı hiça hiçe döndürmüş."³³⁹

Dikkat edilirse üzerinde en çok durulan konu fikir serbestisinin olmayışıdır. Bu durum insanoğlunun en önemli olan hususiyeti olan "düşüncelerini ifade edebilme" hususiyetine ters olduğu için şiddetle eleştirilmiştir. Faziletin ve kemalatın istibdad ile zindana atıldığı ifade edilmiştir.

Bunların dışında da birçok gazete ve dergi yayınlanmıştır. İşlenen konular genellikle aynı çizgide gitmektedir. Kürtçe vurgusu, Kürtlerin arasındaki nifak ve ayrılık hastalığının ortadan kaldırılması, eğitime önem verilmesi, gayr-ı müslimlerle ilişkisinin nasıl olması gerektiği gibi konular en çok göze çarpan konulardır. Bu durum ileriki dönemlere kadar devam etmiştir. Söz gelimi ilk sayıları 1922 yılında çıkan Bangi Kürdistan (Kürdistan'a Sesleniş) isimli dergide, gazetenin imtiyaz sahibi Mirliya Mustafa gazetenin amacını ilk sayıda şöyle açıklıyordu: "Bu gazete tüm Kürtler içindir. Yiğit Kürtleri uyandırma ve ataları hakkında bilgilendirmek içindir. Kürtler her şeyden mahrum, dünyadan habersizdirler. Bunun sebebi cahilliktir. Zaman silah ve savaş zamanı değil. Zaman ilim ve eğitim zamanıdır. Ey Kürtler gelin Bangi Kürdistan'ı dinleyin. Bangi Kürdistan vatan ve vatan evlatlarını aydınlatmak içindir." Yine gazetenin Türkçe bölümünde Refik Hilmi "Kürdistan'ın Geri Kalma" nedenleri??başlıklı yazısında, okuyucuları her türlü garaz ve şaibeden uzak bir görüş ve düşünceyle fikir yürütmeye yönelterek, okuyucusundan Doğu'nun geri kalma nedenlerini araştırılmasını istemektedir. Kürtlerin ilim, irfan ve fazilet açısından öteki millet ve kavimlerin çok

---

³³⁹ Âmid-i Sevda, 7 Şubat 324, Amid Matbaası, sayı 1 sahife 1-2

gerisinde olduğunu ifade ederek, "O halde hem geri kalmışlığımızın nedenlerini, hem de inkarı mümkün olmayan geri kalmışlığımızı iyicene araştırırsak doğal olarak gözümüze en başta eğitimsizlik çarpacaktır. Evet, bugün hala Ortaçağ'dan çıkmış vahşi milletler hariç tutmak şartıyla, oturdukları bölgede eğitim ve sanatlar açısından Kürt milleri kadar geri kalmış bir millet düşünülemez."³⁴⁰ diyerek Kürtlerin eğitime önem vermesi gerektiğine işaret eder.

Bu birkaç gazeteden alınan örneklerden de anlaşılacağı üzere, II. Meşrûtiyet'in kısmen de olsa bir fikir hürriyeti getirdiği, Osmanlı toprakları içinde yaşayan toplulukların -özelde Kürtlerin- kendi tarih, dil ve kültürlerini yaşama isteklerini açıkça basın yayın yoluyla ve dernekler teşekkül ettirerek ifade etmelerine zemin hazırladığı söylenebilir.

3.4. II. MEŞRUTİYETİN SOSYAL KABULÜNDE ROL OYNAYAN MÜNFERİT ÇALIŞMALAR

II. Meşrûtiyet'in ilanının beraberinde getirmiş olduğu hürriyet ortamı, doğuda bulunan Kürt topluluklar arasındayalnız değerlendirilmiştir. Meşrûtiyetin, Müslümanların gayr-i Müslimlerle ilişkilerinde gayr-i müslimlere - bölge şartlarında özellikle Ermeniler- pozitif ayrımcılık tanıdığı ile ilgili bazı algılamalar vardır.

Bununla beraber, Türk-Kürd, Kürd- Ermeni ilişkilerinin nasıl olması gerektiği gibi konular da en önemli konular arasında tartışılmıştır. Bu konularda derli toplu bir fikir geliştiren, dönemin önemli ilim adamlarından biri Bediüzzaman Said Nursi'dir. II.Meşrûtiyetin İlanı'nın üçüncü gününde yapmış olduğu nutuklarla hürriyetin öneminden, insan hakları, eşitlik, vatandaş olma bilinci, demokrasi, eğitim, birlik ve beraberlik şuurunun gerekliliğinden bahseden Said Nursi, daha sonraları vilayat-ı şarkiyeye (doğu vilayetleri) dönerek, burada yaşayan topluluklara Meşrûtiyet ve Meşrûtiyetin kazanımları ile ilgili soru-cevap şeklinde dersler vermiştir. İzlediği bu yöntem, aktif katılımın sağlandığı, sahip olduğu ve savunduğu Meşrûtiyet fikrinin bir yansımasıdır. Said Nursi ders vereceği topluluğun içinden birkaç temsilci seçmelerini

---

³⁴⁰ Cemal Haznedar, **Bangi Kürdistan**, Bir Dergisi, Sayı 1, Diyarbakir 2005, s. 68. (Aktaran Kaya, a.g.e. s. 56

ister. Seçilen temsilcilerle yapılan soru-cevaplı dersler daha sonra *Münazarat* adı ile kitaplaştırılmış ve miladi 1913 senesinde Kostantiniye Matbaa-i Ebuzziya'da basılmıştır.

Said Nursi kendisine yöneltilen en can alıcı soru olan İstibdad nedir, Meşrûtiyet nedir? sorusuna şu şekilde cevap verir.

"İstibdad;

- Tahakkümdür (baskıdır),
- Muamele-i keyfiyedir (keyfi muameledir) .
- Kuvvete istinad (dayanma) ile cebirdir (zorbalıktır).
- Re'y-i vahiddir. (tek kişinin görüşüdür).
- Sû-i istimalâta (kötü kullanılmaya) gayet müsaid bir zemindir.
- Zülmün temelidir.
- İnsaniyetin mâhisidir (mahveden)
- Sefalet derelerinin esfel-i safilînine (en aşağısına) insanı tekerlendiren;
- Âlem-i İslamiyet-i (İslam alemi) zillet ve sefalete düşürttüren,
- Ağraz (kin gütme) ve husumeti (düşmanlık) uyandıran,
- İslâmiyet'i zehirlendiren'dir.

Meşrûtiyet ise;

- "Onların işleri, kendi aralarında şura ile yapılır.(Şura Suresi: 38)", "İşlerinde onlarla istişare et. (Âl-i İmran Suresi: 159) " ayetlerinin tecellisidir (yansımasıdır).
- O vücud-u nuranînin (aydınlık varlığın) kuvvete bedel, hayatı hakdır.

- Kalbi marifettir.
- Lisani muhabbettir.
- Akli kanundur, şahıs değıldir.
- Meşrûtiyet, hâkimiyet-i millettir (millet hakimiyeti). Siz dahi hâkim oldunuz.
- Umum akvamın (bütün kavimlerin) sebab-i saadetidir (saadet sebebi). Siz de saadete gideceksiniz.
- Bütün eşvak (şevkler , istekler) ve hissiyat-ı Âliye (yüksek duygular) uyandırır. Uyku bes (yeter). Siz de uyanınız.
- İnsan-ı hayvanlıktan kurtarır. Siz de tam insan olunuz.
- Herkesi bir padişah hükmüne getiriyor. Siz de hürriyetperverlikle padişah olmağa gayret ediniz.
- Esas-ı insaniyet (insanlığın esas özelliğı) olan cüz'-i ihtiyarı (bireysel tercihi) temin eder, âzad eder. Siz de camid olmaya (cansız olmak) razı olmayınız.
- Üç yüz milyondan ziyade ehl-i İslâm'ı bir aşiret gibi birbirine rabteder (bağlar). Siz de o rabıtayı muhafaza ediniz."³⁴¹

Said Nursi, II. Meşrûtiyetin İlanı'nın üçüncü gününde, Meşrûtiyet'in beraberinde getirmiş olduğı hürriyet ortamını şu cümlelerle betimliyordu. "Ey hürriyet-i şer'î (Kanun ve şariat dairesindeki hürriyet)! Öyle müdhiş, amma güzel ve müjdeli bir sada ile çağıryorsun, benim gibi bir Kürd'ü tabakat-ı gaflet (gaflet tabakaları) altında yatmışken uyandırılıyorsun. Sen olmasaydın, ben ve umum millet (bütün millet) zindan-ı

---

³⁴¹ Bediüzzaman Said Nursi, Nurlar Silsilesinden İctimaî Dersler, Zehra Yay. 2006, İstanbul, s. 82-83

esarete (esaret zindanı) kalacaktık. Seni, ömr-ü ebedî (ebedi bir ömür) ile tebşir ediyorum (müjdeliyorum). "³⁴²

Said Nursi, olayı bir "varlık" ve "yokluk", "insaniyet" ve "hayvaniyet" bağlamında ele alarak, insanlığın yokluktan varlığa çıkışını ya da hayvanlıktan insanlığa çıkışının Meşrutiyetteki "hür düşünme" ve bu hür düşüncesini yine herhangi bir baskı altında kalmadan "hür bir biçimde ifade edebilme" şuurunda yattığını ifade etmektedir. Hür olmayan insanın hayvandan farkı olmadığını, aslında herhangi bir insanî varlığa sahip olmadığını altını çizer. Mesela istibdad ile ilgili olarak verdiği şu cevap bunu açıkça göstermektedir.

"Soru- Şu pis istibdad ne vakitten beri başlamış, geliyor?"

Cevap-İnsanlar hayvanlıktan çıkıp geldiği vakit nasılsa bunu da beraber getirmiştir.

Soru- Demek şu istibdat hayvaniyetten gelmedir?"

Cevap- Evet, müstebid bir kurt, biçare bir koyunu parça parça etmek, daima kavi (güçlü) zaifi ezmek, hayvanların birinci düstur (prensi) ve kavanin-i esasiyesindedir (temel kanunlarındandır)."³⁴³

Nursi Meşrutiyeti, din-toplum bağlamında ele alır. Meşrutiyeti her fırsatta dini dayanaklara dayandırır. Meşrutiyetin dini meşruiyet zeminine dayandığını her zaman için ifade eder. Meşrûtiyet için yaptığı tanımın birincisinde bunu ifade etmektedir. Mesela kendisine sorulan şu soruya verdiği cevap bunu ispatlar niteliktedir.

"Soru- Bazı adam, "(Meşrutiyet) şeriata muhalifdir" diyor?"

Cevap- Ruh-u Meşrûtiyet (Meşrûtiyet ruhu), şeriattandır. Hayatı da ondandır."³⁴⁴ diye ifade ederek Meşrutiyeti din bağlamında değerlendirmiştir".

Meşrutiyetin beraberinde -hatta Tanzimat ve Islahat Fermanları ile gelen- en önemli konulardan biri gayr-i müslim ile olan ilişki tarzıdır. Müslim ve Gayr-ı Müslim

---

³⁴² Nursi a.g.e. s. 12.

³⁴³ a.g.e. s. 90-91.

³⁴⁴ a.g.e. s. 91.

arasındaki ilişki şekli hep tartışılmıştır. Avrupa devletleri, Osmanlı Devletinin yüzyıllarca bünyesinde barındırdığı gayr-i müslimin avukatlığını yaparak sürekli bir şeyler koparma peşinde olmuştur. II. Meşrutiyet'in İlanı'ndan sonra da bu mesele tazeliğini ve sıcaklığını koruyarak devam etmiştir. Hatta günümüzde bile tazeliğini korumaktadır. Ermeni meselesi gibi.

Genelde Vilayat-ı Şarkiye'de özelde Diyarbakir vilayetinde çoğunluğu oluşturan Kürtler, dil ve din farkına rağmen Ermenilerle yüzyıllar boyu yan yana kardeşçe yaşamayı başarmış oldukları söylenmektedir. Bu iki topluluk arasındaki iyi komşuluk ilişkileri her iki topluluğun kültürlerindeki benzerliklerden de anlaşılabilir. İfade edilmektedir. Bu durumu ünlü Ermeni tarihçi Leo da XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında yaşanan tüm acı olaylara rağmen şu gerçeği dile getirdiği söylenmektedir. "Yüzyıllar süren sağlam ilişkiler, kuşku yok, her iki ulusun (Ermeniler ve Kürtler) üzerinde derin izler bırakmış, onların kültürel yaşamlarını birbirine çok yaklaştırmıştır." ³⁴⁵

Gayr-i müslim ile olan ilişki tarzını nasıl olacağına dair ayrıntılı bilgiler II. Meşrutiyet'in İlanının hemen sonrasında kurulan cemiyetlerin tüzüklerinde de belirtilmiştir. Mesela genelde bütün Osmanlıyı özelde ise Vilayat-ı Şarkiye'deki toplulukları hedef alan Kürdistan Teşrik-i Mesai Cemiyetinin tüzüğü bunu gösterir niteliktedir. Cemiyetin tüzüğünün ikinci maddesinde geçen şu ifadeler hem Meşrutiyet'in bir yansıması olarak gerek bölge halkını bundan sonra izlemesi gereken politika gerek gayr-i müslim halkla nasıl geçinilmesi gerektiğine işaret etmektedir.

"Osmanlılık yüce sıfatını her zaman koruyarak din, devlet ve milletin başlıca ilerleme kaynağı ve yaşam kurtuluşu bulunan meşrutiyet ve meşveret usulünü (parlamentar sistem) koruyarak geliştirdikçe yüce hilafet makamına Kürtlerin bağlılıklarını artırmak, vatandaşları olan Ermeni, Nasturi ve diğer Osmanlı kavimleri ile iyi geçinmek ve ilişkilerini daha da geliştirmek, kabile ve aşiretler arasında kin ve ihtilafları gidererek barışı ve kardeşliği yerleştirmek, tümünün birden bir meşru merkez çevresinde ilerleme ve uyum içinde yaşama koşullarını oluşturmak için eğitim, sanayi, tarım ve ticareti yayıp genişletmek, ve Kürdistan'dan gelecek öğrencilerin uygun

---

³⁴⁵ Burkay, a.g.e. s. 415

okullara girişi için yol göstericilik yapmak ve kolaylık sağlamak, ekonomik durumları iyi olmayanların eğitim giderlerini karşılamak gerektiği hususu vurgulanmıştır. Görüldüğü üzere Meşrutiyet ortamı beraberinde bölge halkını ilgilendiren politikalar üreten cemiyetlerin kurulmasını sağlamıştır.

Nursi, gayr-ı müslimlerle eşitlik konusunda da eşitliğin fazilet ve şerefte olmadığını, hukuk karşısında olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda Meşrutiyetin beraberinde getirmiş olduğu müsavat yani eşitlik prensibinin bölge halkları arasında sorun olmaması gerektiğini ifade etmiştir. Ermeniler ve diğer gayr-ı müslim azınlık ile Müslüman olan diğer toplulukların hukuk karşısında eşit olduğunu, herhangi dinî, mezhebi bir ayrımcılığın olmaması gerektiğini ifade etmiştir.³⁴⁶

Yine o dönemin en çok tartışılan ve şimdi de tartışılmaya devam edilen Ermenimeselesinde şöyle demektedir.

"Soru- Ermeniler bize dışmanlık edip, hile ve hıyanet ediyorlar. Nasıl dostluk üzerinde ittifak edeceğiz?

Cevap- Dışmanlığın sebebi olan istibdat öldü. İstibdadın zevaliyle (gitmesiyle) dostluk hayat bulacak. Size bunu kat'iyyen söylüyorum ki şu memleketin saadeti ve selameti Ermenilerle ittifak (birlik) ve dost olmaya vabestedir (bağlıdır). Fakat mütezellilâne (zilletli bir şekilde) dost olmak değil, belki izzet-i milliyeyi muhafaza ederek, musalaha (barış) elini uzatmaktır."³⁴⁷

Ermenilerin vali, kaymakam olmalarıyla ilgili ise şöyle bir diyalog geçer.

"Sual- şimdi Ermeniler kaymakam ve vali oluyorlar, nasıl olur?

Cevap- Saatçi ve makineci ve süpürgeci oldukları gibi.. Zira meşrutiyet, hâkimiyet-i millettir (milletin hakimiyet). Hükümet hizmetkardır. Meşrûtiyet doğru olursa; kaymakam ve vali, reis değil, belki ücretli hizmetkarlardır."³⁴⁸

---

³⁴⁶ Nursi a.g.e. s. 107

³⁴⁷ a.g.e. s. 107-108

³⁴⁸ a.g.e. s. 114

Aslında Ermeni meselesi ve bunun gibi diğer azınlıkların meseleleri, Osmanlı devletinin tarihi süreçteki yansımalarına bakıldığında daha net bir şekilde okunabilecek olan bir konu olduğu söylenebilir. Mağcupyan'ın da ifade ettiği gibi, Osmanlı dünyasının zihni temelleri, ilahi bir uyum düzeninin dünyevi alan yansıyarak kendi izdüşümünü oluşturmasına dayanmaktadır. Burada sözkonusu olan, sistem içindeki her kurumun ve her bireyin bir "yere" ait olduğu, sistemin bütünlüğünden kopartılmayacak bir şekilde fitri hak ve görevlere sahip olduğu bir uyumdur. Dolayısıyla Osmanlı toplum yapısı, her grubu kendi hak ve görevleri içinde tanımlayan ve bu gruplar arasında açık seçik ayrımlar yapan bir anlayışa dayanmaktaydı. Uyum farklı grupların üyelerinin ilişkisinde değil, grupların kendi içinde ve her grubun sistemin bütünü içindeki yerinde aranmaktadır. Grup kimliğini ortadan kaldıran eğilimler, Osmanlı için her zaman anarşiyi temsil etmiştir. Bu nedenle de sistemin aktörleri tek tek insanlardan ziyade cemaatler, loncalar, tarikatler ve tabii devletin kendisidir. Öte yandan toplumsal hiyerarşinin belkemiği, her grubun merkezinde yer alan otorite odaklarını doğrudan devletin merkezine bağlayan bir ilişkiyle sağlanmıştı. Böylece gruplar arası ilişkilerin de anlamı ve gereği ortadan kalkmış, devlet merkezli ve devlet referanslı geniş bir sosyal yelpaze oluşturulmuştu. Yani devletin kendisi, toplumsal uyumun gerçekleştiricisi, denetleyicisi, taşıyıcısı ve koruyucusuydu. Bunun yanında her grubun merkezindeki otorite odakları ise, kendi gruplarına ilişkin olarak aynı vazifeyi görmekteydi. Sonuç grup içindeki otorite merkezlerinin iki yönlü bir meşruiyet kazanmalarındır: Hem grubun ideolojisini temsil ve taşımadan gelen ataerkil bir meşruiyet, hem de doğrudan devlet otoritesini paylaşmaktan gelen otoriter bir meşruiyet.³⁴⁹ Bu şekilde ifade yönetim biçimi, Devlet'in zayıflamaya başladığı dönemlerde başka devletlerin -İngiltere, özellikle Rusya gibi- sistem içerisinde hayatîyetlerini sorunsuz bir şekilde devam ettiren azınlıkları manipüle etmeleri ile dağıtılmaya çalışılmıştır. Ermeni meselesi bunun bariz örneği olarak ifade edilebilir. Yüzyıllarca beraber aynı sokakta, aynı mahallede beraber yaşadıkları komşularını birden kendilerine düşman olarak görüp saldırıya geçen bir durumla karşı karşıya

---

³⁴⁹ Mağcupyan, a.g.e. s. 171

kalınmıştır.³⁵⁰ Sonunda istenmeyen birçok acı hatıralar yaşanmış, yaralar hala tam olarak kapatılamamıştır.

Meşrutiyet ortamının getirmiş olduğu hürriyet havası içinde birlik ve beraberlik nutuklarının verildiğini görülmektedir. Mesela, "Hemşehrilerim! Bu gün hürriyet bayramıdır, haydi herkes barışa! Umum vatandaşlar, Türk, Arap, Kürt, Arnavut, Ermeni, Rum, Bulgar, Yahudi hasılı Müslim ve gayr-i müslim bütün vatandaşlar birbirinizi kucaklayın. İlim, hüner, sanat tahsiline, şirketlerin tesisine elbirliği ile ve müteakabil muavenetle (karşılıklı yardımlaşma ile) çalışın. Birbirinizin lisanlarını öğrenin. Ecnebi lisanlarını, Fransız, Alman, İngiliz lisanlarından hiç olmazsa birini evladınıza öğretin. Peygamber Efendimizin bu konuda teşvikleri vardır. Kız çocukların tahsil ve terbiyeleri de en ziyade ve her zaman düşünülecek, ihtimam olunacak bir meseldir. İlk iş ittihat, yani müslim ve gayr-ı müslim bütün vatandaşlar kardeş olmak, ikinci iş terakki; ilmen, fazilete, sanata, siyaseten terakki, üçüncü ve sonuncu ve en mühim iş muhafaza-i hürriyete devam etmek, uyanık bulunmaktır."³⁵¹

Dönemin bazı doğu uleması, Said Nursi gibi, Meşrûtiyet ortamı içinde yaygınlık kazanan fikir cereyanları içerisinde İslamcılardan sayılmakla beraber, Prens Sabahattin'in temsil ettiği adem-i merkezîyetçilik³⁵² fikrine de olumlu bakmıştır denebilir.³⁵³ Adem-i Merkezîyet ve Teşebbüsü Şahsi politikasını temel arka planı olarak, doğu toplumların geri olduğu tezi yatmaktadır. Çünkü Doğu, cemaatçi yapıdan kurtulamamıştır. Cemaatçi yapıda, çalışma koşulları, teşebbüs ve mülk sahibi olmak gibi ekonomik sorunlar aile, oymak ya da devlete dayanarak çözümlenmek istenir. Çünkü cemaatçi toplumlarda insanlar, sosyal refahı, girişimi ve özgürlüğü hep kendi varlığı dışındaki yollardan ve toplumlardan beklerle. Birey özgürlüğün koşullarını oluşturmadan kendisine bir özgürlük bahşedilmesini bekler. Bu durumdaki insan, toplumsal kurumların kendi yaşamı üzerindeki vesayetini meşru görür denilebilir. Bununla beraber bireyci yapı olarak da adlandırılan toplumda kişisel gelişim ve bireyin bağımsızlığına doğru giden kesin bir yol belirlenmemiştir. Cemaatçi yapının değişime

---

³⁵⁰ Mehmet Demirtaş, "Doğu Anadolu Nüfus Hareketleri (93 Harbi Sonrası), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, 1996), s. 106

³⁵¹ Mehmet Bayrak, **Açık-Gizli/Resmi-Gayr-i Resmi Kürdoloji Belgeleri**, Özge Yayınları, Ankara 1994, s. 17

³⁵² Temo, Rıza, a.g.e. s. 32-33, Ayrıca bkz. Kazıcı, a.g.e. , s. 227; Reyhan, a.g.e. s. 10

³⁵³ Nursi, a.g.e. s.23

tereddütle yaklaşan kişilik/benlik³⁵⁴ yapısını ortaya çıkarmakta olduğu ifade edilmektedir. Buna karşın bireyci toplumlar, sürekli yaşam mücadelesi veren insanın ve onun sosyal yeteneklerin tam bir şekilde gelişmesine zemin hazırlamaktadır. Dayanağını kendinde bulan kişilerden kurulu, dinamik bir toplum yapısı oluşturulmaktadır. Burada kuşkusuz en önemli nokta, kişisel teşebbüsün özel mülkiyeti netice veriyor olmasıdır. Özel mülkiyet, bireysel refahı, buna bağlı olarak da toplumsal refahın yükselebileceği belirtilmektedir³⁵⁵ İşte doğu uleması da zaman zaman, Osmanlı Vilayat-ı Şarkiyesinde bulunan toplulukların toplumsal refahının yükseltilmesi için toplumların vazgeçilmezleri olan dil, kültür ve yetenekler ekseninde, şahsi teşebbüsün teşvik edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.³⁵⁶

Yukarda ifade edilen örneklerden de anlaşılacağı üzere II. Meşrutiyet'in İlanı ile birlikte doğuda yaşayan topluluklar arasında yoğun bir faaliyet başlamıştır. İstanbul'da meydana gelen siyasi çalkalanmaların gürültüleri doğuda Ermeni meselesi, gayr-ı müslim ile eşitlik, hukuk devleti bilinci, bürokrasinin iç yüzü, Batı Medeniyeti ile İslamiyet'in karşılaştırılması şeklinde yansımıştır.

Dönemin ilim adamları, münevverleri II. Meşrutiyetin sosyal kabulünde etkili faaliyetlere girişmişlerdir. Gerek yerel gazetelerde yayınladıkları makaleleriyle gerekse yapmış oldukları alan çalışmalarıyla II. Meşrutiyetin kabulünde önemli adımlar atmışlardır.

3.5. BAZI GAZETELERDEN DEĞERLENDİRMELER

II. Meşrutiyet'in İlanı ve sonrasında meydana gelen olaylar gazeteler yoluyla yoğun bir şekilde halkın gündemine oturmuştur. Halk meydana gelen değişimleri artık merak ediyor ve bu değişimlere ilgi duyuyordu. Halk arasında bazen yönetim ile ilgili şayialar meydana geliyor, bazı gazeteler bu şayialara karşı uyarma gereğini duyuyorlardı. Mesela 22 Nisan 1909 yılında Diyarbekir'de çıkan Âmid isimli gazetenin birinci sayısında, siyasi gündem yoğun bir şekilde işlenirken halkın şayialara inanması gerektiğini yazıyordu. Hareket Ordusu'nun kahramanlıklarından, hemen her milletten

---

³⁵⁴ Philip K. Bock, **İnsan Davranışının Kültürel Temelleri Psikolojik Antropoloji**, N. Serpil Altuntek (Çev.) 1. Baskı, İmge Yayınevi, Ankara 2001, s. 364

³⁵⁵ Kia, a.g.m. s. 197

³⁵⁶ Nursi, a.g.e. s.23.

kimselerin bu orduda gönüllü bir şekilde görev yaptığından bahseden gazete halkı şu şekilde uyarıyordu:

"Bir takım safdilan ahali, hususuyla heyecandan müteessir olmak istidad-ı tabiiyesinde bulunan kadınlar ve çocuklar her işittiklerine inanmak isterler. Binaenaleyh muazzep ve muzdarip olurlar. Mahiyet-i resmîyeyi haiz olmayan bil-cümle neşriyat ve işaata ahali sem'i- i'tibar etmemelerini muhterem karî ve karîlerimizden suret-i mahsusada tavsiye ederiz."³⁵⁷

Yine aynı gazete geçen "Hürriyet Ordusu" başlığı altında istibdadı "Binay-ı menfur-u istibdad-ı (nefret edilen istibdad binası) "³⁵⁸ şeklinde betimleyerek Meşrutîyet'e olan özlemlerin dile getirmektedirler.

Yine Âmid gazetesinin bir başka yerinde "Hürriyet Ordusu"nun içeriğinden bahsederken şu ifadelerin kullanıldığını görüyoruz:

"Orduyu teşkil eden dilaveran-ı efrad meyânında milel ve anasır-ı muhtelifeden dahi pek çok gönüllüler bulunmaktadır." Bu askerler tarif edilirken gazete şu benzetmeyi yapmaktadır.

"Gerek efrad-ı nizamiye gerek gönüllüler Avrupa ordularına dahi numune-i imtîsal olacak bir terbiye ve itaat-ı askeriyyeyi haiz buldukları umumen teslim ve tasdik olunmuştur. Yazı "Bu şanlı arslanlar"³⁵⁹ diye devam ederek halkta meydana gelen sevinç bu tezahürle dile getirilmektedir.

II. Meşrutîyet döneminin en önemli gazetelerinden "Şark ve Kürdistan'da", Meşrutîyet'in beraberinde getirmiş olduğu hürriyetten yararlanan ve gazetenin başyazarı olan Malatyalı Bedri şöyle diyordu:

"Vatanın en hücre (ücre) köşelerini böyle lem'a-i adaletiyle (adalet parıltısı) tenvir eden didar-ı hürriyetin Kürdistan'dan nazar-ı tebcil ile görülemediğine zahip (bu fikre sahip) olanlar siyah bir kalbe farksız bir nazara malik kimselerden ibaret olmalıydılar. Bu muzlim (karanlık) kabler, bu sönmüş nazarlar, Kürdistan'daki ahali-i

³⁵⁷ Âmid Gazetesi, 22 Nisan 1909, sayı , s.1, Basım Yeri: Diyarbekir

³⁵⁸ Âmid Gazetesi, 22 Nisan 1909, sayı , s.1, Basım Yeri: Diyarbekir

³⁵⁹ Âmid Gazetesi, 22 Temmuz 1909, S. 1, s. 1, Basım. Yer. Diyarbekir

mazlumenin (mazlum vatandaşlar) ahval-i hakikiyyesinin (gerçek hallerini) a'mak-ı ruhunu (ruhunun derinliğini) nerden bilecek, nerden görecektir."³⁶⁰

II. Meşrutiyet ortamı içinde kurulan cemiyetlerin tüzükleri Meşrutiyet'in sosyal kabulü açısından önemli verilerdir. Bu açıdan kurulan cemiyetlerin tüzüklerini bakmak Meşrutiyet'in nasıl yansıdığını gösterebilir. Mesela Meşrutiyet ortamı içinde kurulan Kürt İrşad ve İrtika Cemiyetinin tüzüğünün 2. maddesi bunu örneklemesi açısından önemlidir. Tüzüğün 2. maddesinde cemiyetin kuruluş amacı; " Osmanlılık yüce sıfatını her zaman korurken din, devlet ve milletin başlıca ilerleme kaynağı ve yaşam kurtuluşu bulunan parlamenter sistemi koruyarak geliştirdikçe yüce hilafet ve padişahlık makamına Kürtlerin bağlılıklarını arttırmak, vatandaşları olan Ermeni, Nasturi diğer Osmanlı kavimleri ile birlik ve dayanışmalarını daha da geliştirmek, halklar ve aşiretler arasındaki kin ve anlaşmazlıkları gidererek barışı ve kardeşliği yerleştirmek, tümünün birden bir meşru merkez çevresinde ilerleme ve gelişmelerini sağlamak için eğitim, sanayi, tarım ve ticareti yapıp genişletmek yani her yandan Derneğe mensup olsun olmasın istisnasız bütün Kürtlerin düşünsel aydınlatılması, ahlakça ve tutumca düzeltilmesi için konferanslar ve gece dersleri verilmesi, kütüphaneler ve okullar kurulması, kitaplar ve mümkünse dergiler ve günlük gazeteler yayımlanması, ulusal dil üzerine ilk eğitimi kolaylaştırmak için Kürtçenin birliğinin sağlanıp düzenlenmesi, Kürtçenin grammerinin ve mükemmel bir Kürtçe sözlüğün yanı sıra bir Kürt tarihi hazırlanması, çeşitli tiyatro oyunları ve dini kurallara ve çeşitli bilimlere dair eserlerin Kürtçeye çevrilmesiyle yayımı ve şimdiye kadar basılmış veya basılmamış ne kadar yararlı eser ve Kürt edebiyatı ürünü varsa tümünü toplayıp kitaplaştırmak; bu çevrede ziraat okulları, deneme ve örnek tarlaları işlemek üzere tarımsal araç üretim ve tamirhaneleri açmak; girişimcilere uygun koşullarda kredi verecek mali kuruluşlar sağlamak; her çeşit fabrika, şirketler ve ticarethaneler kurulmasına çalışmak; seçimlerde vatan ve millete yararlı olabilecek ehil ve yeterli kişilerin milletvekilini seçilmesi doğrultusunda gerekli girişimlerde bulunmak, Kürdistan'dan gelecek öğrencilerin uygun okullara girmesi için aracılık yapmak ve mali durumu yeterli olmayanların eğitim

---

³⁶⁰ Şark ve Kürdistan, 25 Şevval 1326, Teşrîni Sani 1324, Miladi 1908, No: 1 s. 1

masraflarının karşılanması suretiyle Avrupa üniversitelerine göndermeye çalışmak"³⁶¹ şeklinde ifade edilmektedir.

Bununla beraber cemiyetlerin zorunlu ve gerçek bir gerekçe olmadıkça siyasetle uğraşmayacağı belirtilmektedir.³⁶²

II. Meşrutiyet İlanı, Osmanlı devletinde özelde Vilayat-ı Şarkiye'de eğitimden iktisada, tarihten diğer azınlık gruplarla ilişkilere kadar hemen her konuda politikalar üreten dernek ve cemiyetlerin kurulması şeklinde yansımıştır. Kurulan bu dernek ve cemiyetler birçok alanda aktif bir şekilde faaliyet göstermişlerdir.

Yine aynı gazetenin aynı sayfasında Meşrutiyetle ilgili olarak;

"Biz Kürtler müslim ve gayr-ı müslim vatandaşlar bu gün feth edilen kal'ay-ı ulyay-ı (en yüksek kale) hürriyete zaten müştak idik, millet-i osmaniye'nin senelerdenberi mütehasırane (özlemle) beklediği Ka'be-i meşrua-ı meşrutiyetin fedâkârı olduğumuzu bütün fiiliyatımızla, bütün gayretlerimizle göstereceğimize mazi bizi mesul etti. Fakat istikbalde mesrur olmağa çalışacağız."

II. Meşrutiyet'in ilanının ilk senesinde Diyarbakır'da çıkan Âmid-i Sevda gazetesinde halkı fakirlikten kurtarmayı, tembellikle ile bir yere gelinemeyeceğine dair yazılar yazılmaktaydı.

"Muhitimizin, hususiyle El-Cezire ve Kürdistan kıtasının bitmek ve tükenmek bilmeyen o münbit (verimli) sahralarının en Ali isti'dadı (en yüksek yeteneği) ziraat ve felahate (çiftçiliğe) amede (hazır) ve şimdiki halde mevcut olan ahalinin ed'afı-muda'afını (katlanmış fakirliğini) idare ile iktisab-ı servet (servet kazanmaya) ve samana kafi iken (yeterli iken) ahalimizin hala fakir bulunmaları büyük teessüflere şayandır. Gerçi fakirlik kabahattan ma'dud değildir. (sayılmaz) fakat tenperverlik ve tembellikle fakir kalmak pek büyük kabahattır. Vaktiyle El-Cezire ve Kürdistan kıtasının sanayi, ticaret ve ziraatına ve ahalisinin servet ve samanına cihan hayran

---

³⁶¹ Bayrak, a.g.e. s. 85

³⁶² a.g.e. s.85-86

olarak gıpta ederdi. O eslaf- ı celilenin ahlakı ise bu gün eksetiyetle cehil ve gaflet ve ihtiyaç ve zaruretle kuru topraklarda ve felaketler içinde yaşıyorlar yazık değil mi?³⁶³

Yine aynı gazetenin aynı sayı ve sayfasında bulunan şu ifadeler sahip olunan yer altı ve yer üstü kaynaklarını kullanma ve bu yolda zenginleşme konusunda halkı teşvik etmektedir. "fakat şimdiden sonra El-Cezire ve Kürdistan kıtasında bulunan ahaliden velev birisi olsun sanat ve ticaret ve felahata (ziraata) çalışmayıp da fakir ve aç kalırsa vatanına pek büyük ihanet ve hıyanet etmiş olur."³⁶⁴

Ülkenin kalkınması için çalışma, fakirlikten ve yoksulluktan kurtulma adeta bir vatan-millet meselesi halinde düşünülmüştür. Tembellik bireysel bir kabahat olmaktan çıkarılıp bütün toplumu etki eden bir kabahat konumunda değerlendirilmiştir..Tembellikten fakir ve aç kalanlar vatan haini ilan edilebilecek bir boyutta düşünülmüştür.

---

³⁶³ Âmid-i Sevda, 7 Şubat 1324, sayı. 1, s. 19

³⁶⁴ Âmid-i Sevda, 7 Şubat 1324, sayı. 1, s. 19

SONUÇ

Yaklaşık 6 asır boyunca hakimiyetini sürdüren Osmanlı Devleti XX. yy. ilk çeyreğinde siyasal ve toplumsal manada değişim ve dönüşümler yaşadığı söylenebilir. Tarihi olarak gösterilen istikrarlı yönetim şekli değişmeye başladığı ifade edilir. Uzun yıllar devam eden yönetim şekli yerini yarı-demokratik bir yönetim şekli olan Meşrutiyet yönetimine bıraktığı kabul edilen gerçekliktir.

Meşrutiyet yönetiminin beraberinde toplumsal değişiklikler getirmiş olduğu ifade edilebilir. Devletin hemen her bölgesinde bu değişimler yaşandığı görülebilir. İlgili dönemde gerek devlet eliyle gerekse özel müteşebbislerin çıkarmış olduğu gazeteler sayesinde halk meydana gelen gelişmelerden haberdar oluyordu. Meşrutiyet yönetiminin beraberinde getirmiş olduğu değişimler bu sayede yayılmış oluyordu

Meşrutiyet yönetimin beraberinde getirmiş olduğu değişim ve dönüşümler Osmanlı vilayat-ı şarkiyesinde özellikle Diyarbakır'da merakla takip edilmiştir denilebilir. O dönemde çıkan gazetelere baktığımızda bunu görebiliriz. Özellikle bazı aydınlar kabul edilen yeni yönetim şeklinin, devleti kurtarabileceğine inanmaktadır. Vilayat-ı şarkiyede bulunan farklı etnik ve dini gruplar, meşrutiyetin beraberinde getirmiş olduğu "birey" olabilmenin sevinci içerisinde Meşrutiyet yönetimine destek vermişlerdir. Halk arasında yaygın olan bazı yanlış değerlendirmeler dönemin ilim adamları tarafından düzeltilmeye çalışılmıştır.

Özgürlük, eşitlik, demokrasi, gayr-i müslimlerle eşit olma, tembellikten kurtulma, yer altı ve yer üstü zenginliklerin çıkarılıp kullanılması ve bu yolla fakirlikten kurtulma gibi konular Meşrutiyet Döneminde yayınlanan gazetelerden bazılarının özellikle ele aldığı konular arasındadır.

Meşrutiyet yönetimin Diyarbakır'daki en yansımalarından biri de fikir hürriyetinin çokça dile getirilmiş olmasıdır.

Meşrutiyet yönetimi vilayat-ı şarkiyede özellikle Diyarbakır'da fikirselleşmeye sebep olmuştur denilebilir. Bu beraberinde toplumsal değişim ve dönüşümleri getirmiştir denilebilir.

KAYNAKÇA

- Alkan, Ahmet Turan, **İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset**, Cedit Neşriyat, Ankara 1992
- Akçura, Yusuf, **Yeni Türk Dvletinin Öncüleri 1928 Yılı Yazıları**, Nejat Sefercioğlu (Haz.), Kültür Bakanlığı, Ankara 1981
- .....**Türkçülük Türkçülüğün Tarihi Gelişimi**, 1. Baskı, İlgı Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2007
- .....**Türkçülüğün Tarihi**, 1. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 1998
- Akgül, Mehmet **Türk Modernleşmesi ve Din**, Çizgi Yayınları, Konya 1999
- Akgündüz, Ahmet ve Öztürk, Said **700. Yılında Bilinmeyen Osmanlı**, Osmanlı Araştırmaları Vakfı (OSAV)
- Akgündüz, Ahmet **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri 1. Kitap Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri**, Fey Yayınları, İstanbul 1990
- .....**Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahliller 3. Kitap Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri**, Fey Yayınları, İstanbul 1991
- Akın, Rıdvan "İkinci Meşrutiyette Parlamento ve Hükümet", **100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul, Zekeriya Kurşun, Cemil Öztürk, Yasemin Tümer Erdem ve Arzu M. Nurdoğan (Yay. Haz.), 22-24 Ekim 2008
- Akşin, Sina ve Diğerleri, **Türkiye Tarihi C.IV, Çağdaş Türkiye 1908-1980**, 8. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul 2005,
- Akyılmaz, Gül, **Osmanlı Diplomasi Tarihi ve Teşkilatı**, Konya 2000
- AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi "Meşrutiyet"**, C. 15, Ana Yayıncılık, İstanbul 1989
- Anay, Harun Ahmet Cevdet Paşa'nın Modernizme Bakışı **Ahmet Cevdet Paşa Vefarının 100. Yılına Armağan (Sempozyum 9-11 Haziran 1995)** Türkiye Diyanet Vakfı , Ankara 1997
- Armağan, Mustafa, **Osmanlı İnsanlığın Son Adası**, 1 Baskı, Ufuk Kitapları , İstanbul 2003
- .....**Gelenek ve Modernlik Arasında**, 1. Baskı, 1995, İz Yayıncılık, İstanbul 1998

- Armaoğlu,Fahir,**19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)**, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003
- Arıkan, Gülay "Osmanlılarda, Tanzimat Döneminde Kadınlarla İlgili Gelişmeler", **Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 31 Ekim-3 Kasım 1989
- Arslan, Ali, **Elit Sosyolojisi**, Phoenix Yayınevi, Ankara 2007
- Arslan, Hüseyin **16. yy. Osmanlı Toplumunda Nüfus Hareketleri, Yönetim Nüfus Göçler İskânlar Sürgünleri** 1. Baskı, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001
- Arslan, Mustafa Uğurlu "Ali Emîrî Divanında Meşrutiyetin İzleri", **100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul, Zekeriya Kurşun, Cemil Öztürk, Yasemin Tümer Erdem ve Arzu M. Nurdoğan (Yay. Haz.), 22-24 Ekim 2008
- Arslan, Rıfıkı,**Diyarbakır Toprak Mülkiyet Rejimleri ve Toplumsal Değişme**, San Matbaası, Ankara 1992
- Arslantürk, Zeki, **Naîma'ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı**, 1.Baskı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 1997
- Aydın, Mehmet, " Tanzimat'la Aranan Hüviyet", **Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 31 Ekim-3 Kasım 1989
- Ayyıldız, Nigâr,**II. Abdulhamid Dönemi Saraya Merasimleri**, 1. Baskı, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008
- Bağlı, Mazhar, Binici, Abdulkadir,**Kentleşme Tarihi ve Diyarbakır Kentsel Gelişimi**, 1. Baskı, Bilim Adamı Yayınları, Ankara 2005
- Bajalan,Djene Rhys **Jön Kürtler Birinci Dünya Savaşı'ndan Önce Kürt Hareketi (1898-1914)** Burcu Yalçınkaya (çev.) , 1. Baskı, Avesta Yayınları, İstanbul 2010
- Başbüyük.Adem "Doğu Anadolu Bölgesinde Nüfusun Cinsiyet ve Yaş Yapısı", **Doğu Coğrafya Dergisi** 14,
- Bayrak,Mehmet,**Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleleri ÜstüneGizli Belgeler-Araştırmalar-Notlar**, Özge Yayınları, Ankara 1993
- .....,**Açık-Gizli/Resmi-Gayr-i Resmi Kürdoloji Belgeleri**, Özge Yayınları, Ankara 1994
- Berger, Peter L.,**Dinin Sosyal Gerçekliği**, Ali Çoşkun (Çev.), İnsan Yayınları, İstanbul 1993
- Berkes,Niyazi,**Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Ahmet Kuyaş (haz..), 16. Baskı, Yapı Kredi Yayınları,İstanbul 2011

- .....**Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, 2.Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002
- Beyazidi, Mella Mahmudê,**Kürtlerin Örf ve Adetleri**, (İstanbul, Pêri 1998)
- Beydilli, Kemal "Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Ekmeleddin İhsnaoğlu (Ed.) , IRCICA, C. 2., İstanbul 1994
- Beysanoğlu, Şevket "Anadolu 'nun Kültür ve Medeniyet Tarihinde Diyarbakır", **1. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu**, Ankara, Neyir Yayıncılık, 27-28 Ekim 2000
- .....**Diyarbakırım**, 1. Cilt, Doruk Matbaası, Ankara 1982,
- .....**Anıları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Akkoyunlular'dan Cumhuriyet'e Kadar**, 2. Cilt., Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 1996
- .....**Kültürümüzde Diyarbakır**, San Matbaası, Ankara 1992
- Bilen,Osman,**Çağdaş Yorum Bilim Kuramları**, 1. Baskı Şule Yay., İstanbul 2007
- Bilge, Muhittin,**Türk Modernleşmesi ve Sivil Toplum**, Binyıl Yayınları, Ankara 2009
- Bilgin, Vecdi,**Bizi Kuşatan Toplum Sosyolojiye Giriş**, 1. Basım, Düşünce Kitabevi, İstanbul 2009
- Bilgiseven, Âmiran Kurtkan,**Genel Sosyoloji**, 5. Baskı Filiz Kitapevi, İstanbul 1995
- Bock, Philip K.,**İnsan Davranışının Kültürel Temelleri Psikolojik Antropoloji**, N. Serpil Altuntek (Çev.) 1. Baskı, İmge Yayınevi, Ankara 2001
- Bodur,Harun, **Kronolojik 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, 1. Baskı, Çağlar Yayınları, Ankara 2005
- Bora, Tanıl, Murat Gültekingil, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce- Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, 1. Baskı,C.1, İletişim Yayınları, İstanbul 2001
- Bozkurt,İbrahim, **Aşiretler Tarihi**, Kitap Matbaası, İstanbul
- Bulaç, Ali,**Kutsala, Tarihe ve Hayata Dönüş**, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul 2006
- .....**Tarih, Toplum ve Gelenek**, İz Yayıncılık, İstanbul 1996
- .....**Modernizm, İrtica ve Sivilleşme**, İz Yayıncılık, İstanbul 1995

.....**Aydın Sapmasından Aydın Ulemâ Profiline**, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul 2008

.....**İslâm Dünyasında Düşünce Sorunları**, 3. Baskı, İşaret Yayınları, İstanbul 1988

Burkay, Kemal, **Geçmişten Bugüne Kürtler ve Kürdistan Coğrafya-Tarih Edebiyat**, c.1, Deng Yayınları, İstanbul 1992,

Büyük Lûgat ve Ansiklopedi, (Meydan Larousse,) C.XIII

Bruinessen,Marin Van,**Ağa, Şeyh, Devlet**, Banu Yalkut (çev.) İletişim Yayınları, İstanbul 2010

.....**Kürtlük, Türklük, Alevilik Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri**, Hakan Yurdakul (çev.) 1. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2000

Cadırcı,Musa "Genel Çizgileriyle 19. Yüzyılda Diyarbakır (Bazı Gözlemler), **1. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu**, Ankara, Neyir Yayıncılık, 27-28 Ekim 2000,

Cin, Halil, Akyılmaz, S. Gü,**Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olara Feodalite ve Osmanlı Düzeni**, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1995

Çabuk, Vahid,**Kuruluşundan Cumhuriyete Büyük Osmanlı Tarihi**, C. 10, Emre Yayınları, İstanbul 1999

Çakır, Serpil,**Osmanlı Kadın Hareketi**, 1. Baskı, Metis Yayıncılık, İstanbul 1994

Çay, Abdulhalik M.,**Her Yönüyle Kürt Dosyası**, Boğaziçi Yayınları, Ankara 1993

Çaylak, Adem, **Osmanlı'da Yöneten ve Yönetilen Bir Şerif Mardin Çözümlemesi**, 2. Baskı, Kadim Yayınları, Ankara 2005

Çelik, Celalettin,**Kur'an'da Toplumsal Değişim**, İnsan Yayınları, İstanbul 1996

Çetinkaya, Y. Doğan,**1908 Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi**, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2004

Çiçek, Zeynel Abidin, **Diyarbakır'ın Fethi, Tarihi ve Kültürü**, Söz Basım, Diyarbakır 2007

Dalyan,Murat Gökhan "19. Yüzyıl Nasturi Ya da Doğu Süryani Toplumunda Kadın ve Kadının Sosyal Statüsü", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Mayıs 2009, Sayı: 19, s. 37-48

.....,"Nasturi Toplumunda Hayvan Yetiştiriciliği ve Ticareti (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında) , **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** Sayı: 29 Yıl: 2010/2 (239-252 s.)

Demir, Ömer, Mustafa Acar (Haz.), **Sosyal Bilimler Sözlüğü**, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992

- Demir, Ahmet İshak, **Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam'a Bakışı**, 1. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2004
- Demirtaş, Mehmet "Doğu Anadolu Nüfus Hareketleri (93 Harbi Sonrası), (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, 1996)
- Devellioğlu, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, 6. Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara 1984
- Dodurgalı, Abdurrahman, "Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Türkçülük Etrafındaki Tartışmaları", **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Siyaset ve Değer Tartışmaları**, Ferhat Koca (Ed.), Rağbet Yayınları, İstanbul 2000
- Doğan, İsmail, **Osmanlı Ailesi- Sosyolojik Bir Yaklaşım**-Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001
- Dönmezer, Sulhi, **Sosyoloji**, 9. Baskı Savaş Yayınları., Ankara 1984
- Elster, Jon, **Sosyal Davranışı Açıklamak Sosyal Bilimler İçin Daha Fazla Pratik Ayrıntı**, Olcay Sevimli, Macide Ö. Karaduman (Çev.), Phoenix Yayınları, Ankara 2010
- Emîri, Ali, **Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi**, Kenan Ziya Taş, Sadettin Baştürk, Serkan Sarı (haz..)1. Baskı, Avrasya Yayınları, Ankara 2005
- Er, İzzet, **Din Sosyolojisi**, 1. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 1998
- Eren, Şadi, **Kur'an ve Toplum**, Zafer Yayınları, İstanbul 1998
- Erdem, Yasemin Tümen, II. Meşrûtiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi, (**Yayınlanmamış Doktora Tezi**), İstanbul, 2007
- Ergün, Mustafa **II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, Ocak Yayınları, Ankara 1996
- Erkan, Rüstem, **Kentleşme ve Sosyal Değişme**, 1. Baskı, Bilimadamı Yayınları, Ankara 2002
- Erkilet, Alev, **Toplumsal Yapı ve Değişme Kuramları Sorokin, Parsons, Dahrendorf, Merton**, 1. Baskı, Hece Yayınları, Ankara 2007
- Eryılmaz, Bilal, **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, 3. Baskı, İşaret Yayınları, İstanbul 2010
- Gazel, Ahmet Ali ve Ortak, Şaban " İkinci Meşrutiyet'ten 1927 Yılına Kadar Yayın İmtiyazı Alan Gazete ve Mecmualar (1908-1927)" **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** Cilt-7, Sayı-1, ss.223-256, 2006
- Gazel, Ahmet Ali, **Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Parlamenter Denetim (1908-1920)**, 1. Baskı, Çizgi Yayınları, Konya 2007

- Gökalp, Ziya, **Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler**, Şevket Beysanoğlu (haz.) Sosyal Yayınlar, İstanbul 1992
- ....., **Türkçülüğün Esasları**, Mehmet Kaplan (Haz.), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970
- Göriceli Koçi Bey, **Koçi Bey Risâlesi (Eski ve Yeni Harflerle)**, Yılmaz Kurt (Haz.), 1. Baskı, Ecdâd Yayınları, Ankara 1994
- Gustav Le Bon, **Kitleler Psikolojisi**, Selahattin Demirkan (Çev.) Yağmur Yayınevi, İstanbul 1974
- Günay, Ünver, **Din Sosyolojisi**, İnsan Yayınları, İstanbul 2000
- ....., "Dindarlığın Sosyolojisi, **Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi**, Ünver Günay, Celalettin Çelik (Ed.), 1. Baskı, Karahan Kitabevi, Adana 2006
- Gündüz, Mustafa, **II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları İçtihad, Sebülü'r-Reşad ve Tür Yurdu'nda Toplumsal Tezler**, 1. Baskı, Lotus Yayınları, Ankara 2007
- Güldoğan, Vedat, **Diyarbakır Tarihi**, 1. Baskı, Kripto Kitapları, Ankara 2011
- Güzel, Şehmus, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985
- Firuzabadi, **Kamusu'ı Muhit**, 4 baskı Daru'l Marife, Beyrut-Lübnan 2009
- Hanioğlu, M. Şükrü, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, C.1., İletişim Yayınları, İstanbul 1985
- ....., **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966
- ....., "Osmanlı Devletinde Meslek-i İçtima Akımı", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1985
- Hancerlioğlu, Orhan, **Toplumbilim Sözlüğü**, 2. Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul 1996
- Halim Paşa, Said, **Buhranlarımız ve Son Eserleri**, M. Ertuğrul Düzdağ (haz.), 2. Baskı, İz Yayınları, İstanbul 1993
- Harb, Muhammed, **Tarihte ve Medeniyette Osmanlılar**, Mustafa Özcan (çev.), Özgü Yayınları, İstanbul 2006
- Hatemî, Hüseyin, "19. Yüzyılda Medreseler", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul
- İbn Haldun, **Mukaddime I**, Zakir Kadirî Ugan (çev.) Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1997

İbrahim Yılmazçelik, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995,

İhsanoğlu, Ekmeleddin (Ed.), **Osmanlı Devleti Tarihi**, Feza Gazetecilik, C. 1, İstanbul 1999

.....," Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti, **Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi**, Konya, Alaaddin Aköz, Bayram Ürekli, Ruhi Özcan (Yay. Haz.), 7-9 Nisan 1999

İlhan, M. Mehdi, **Amid (Diyarbakır)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000

İnalcık, Halil "Gülhane Hattı ve 1839 Dönemi", Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, (s.31-56), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2006

....., "Osmanlı Tarihinde Dönemler Devlet-Toplum-Ekonomi", **Osmanlı Uygarlığı 1**, Halil İnalcık, Günsel Renda (Haz.), T.C. Kültür Bakanlığı, İstanbul 2003

.....,**Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi**, İSAM Yayınları, İstanbul 2011

....., "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985

İrtem, Süleyman Kâni, **Bilinmeyen Abdulhamid Hususî ve Siyasî Hayatı**, Osman Selim Kocahanoğlu (haz.), Temel Yayınları, İstanbul 2003

Jwaideh, Wadie **The Kurdish Nationalist Movement: Its Origins and Development (Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi)**, İsmail Çekem-Alper Duman (çev.), Nevzat Kırış (haz), 1. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 1999

Kabacalı, Alpay "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Sansür", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul

Kağıtçıbaşı, Çiğdem, **Benlik, Aile ve İnsan Gelişimi Kültürel Psikoloji**, 1. Baskı, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000

.....,**Kültürel Psikoloji Kültür Bağlamında İnsan ve Aile**, 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998

Kanar, Mehmet, **Farsça-Türkçe Sözlük**, 2. Baskı, Say Yayınları, İstanbul 2010

Kara, İsmail, **"İslamcılarının Siyasi Görüşleri"** İz Yayıncılık, İstanbul 19944

....., "İslâmıcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce İslâmıcılık**, Tanıl Bora, Murat Gültekingil (Ed.), 1. Baskı, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul 2004

- Karaca, Yusuf (Haz.), **Tarih Ansiklopedisi Kişiler, Olaylar, Kavramlar, Mekanlar**, C. VI, Berikan Yay. Ankara 2002
- Karal, Enver Ziya, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C.IV;
- .....," Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nda Batı'nın Etkisi", Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed.) **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, (s.111-133), Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 2011
- Karatepe, Şükrü, **Osmanlı Siyasi Kurumları Tarihi "Klasik Dönem**, 1. Baskı, İşaret Yayınları, İstanbul 1989
- Kaşıkcı, Osman, **Osmanlı'da Devlet Başkanlığı**, Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2008
- Kaya, Fethullah "Osmanlı Döneminde Kürt Basını", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (Marmara Üniversitesi SBE 2008)
- Kazıcı, Ziya, **Sultan II. Abdulhamid Dönemi ve Osmanlı Devleti**, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2009
- ....., **Osmanlı'da Toplum Yapısı**, Bilge Yayıncılık, İstanbul 2003
- Kemal, Namık, **Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Makaleler 1**, Nergiz Yılmaz Aydoğdu, İsmail Kara (Haz.), 1. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005
- Kia, Rukiye Akkaya " Prens Sabahaddin ve II. Meşrutiyetten Yansıyan "Devleti Küçültmek" Sorunu, **100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul, Zekeriya Kurşun, Cemil Öztürk, Yasemin Tümer Erdem ve Arzu M. Nurdoğan (Yay. Haz.), 22-24 Ekim 2008
- Koca, Ferhat (Ed.), **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Siyaset ve Değer Tartışmaları**, Rağbet Yayınları, İstanbul 2000
- Kodaman, Bayram, Ahmet Turan Alkan, " Tanzimatın Öncüsü Mustafa Reşid Paşa", **Gülhane Hatt-ı Hümayunu 150. Yılında Tanzimat**, Hakkı Dursun Yıldız (haz.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992
- Koray, Enver "Yeni Osmanlılar", **Gülhane Hatt-ı Hümayunu 150. Yılında Tanzimat**, Hakkı Dursun Yıldız (haz.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992
- ....., **Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat**, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1991
- Korkusuz, M. Şefik, **Eski Diyarbakır'da Gündelik Hayat**, 1. Baskı, Kent Yay. İstanbul 2007
- Kösemihal, Nurettin Şazi, **Sosyoloji Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1968

- Kurt, Abdurrahman, **Din Sosyolojisi**, 1. Baskı, Dora Yayıncılık, Bursa 2011
- Kutlay, Naci, **21. Yüzyıla Girerken Kürtler**, 1. Baskı, Peri Yayınları, İstanbul 2002
- Leblebici, Çiğdem "Diğerkâmlık ve Prososyal Davranış", **Sosyal Psikolojiye Giriş**, Nuri Bilgin (Ed.) 3. Baskı, İzmir Kitaplığı, İzmir 1995
- Mahçupyan, Etyen, **İçimizdeki Öteki**, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2005
- Mardin, Şerif, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul
- Meriç, Nevin, **Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi âdâb-ı muâşeret 1894-1927**, 1. Baskı, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000
- Mucemu'l Veciz, Mecmeu Lügatil Arabiyye, 1. Baskı Kahire 1980
- Mumcu, Ahmet, **Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-I Hümayun**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1976
- Nirun, Nihat, **Sistemantik Sosyoloji Yönünden Aile ve Kültür**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1994
- Nuri, Osman, **İkinci Abdulhamid ve Saltanatı Hayatı, Özellikleri ve Siyaseti**, Kenan Karabulut (Türkçesi), C. 1., Ayhan Matbaası, İstanbul 2008
- Nursi, Bediüzzaman Said, **Nurlar Silsilesinden İctimaî Dersler**, Zehra Yay. 2006, İstanbul
- Ocak, Ahmet Yaşar "Dinî Bilimler ve Ulema", **Osmanlı Uygarlığı 1**, Halil İnalcık, Günsel Renda (Haz.), T.C. Kültür Bakanlığı, İstanbul 2003
- Okumuş, Ejder, **Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat**, 1. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul 1999
- ....., "Meşrûluğun Sosyolojisi, **Meşrûluğun Toplumsal Gerçekliği**, Ejder Okumuş (Haz.), 1. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul 2010
- ....., **Kur'an'da Toplumsal Çöküş**, İnsan Yayınları, İstanbul 1995
- ....., **Toplumsal Değişme ve Din**, 1. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul 2003
- Okay, Orhan, "Batılılaşma Devri Fikir Hayatı Üzerine Bir Deneme", **Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi**, Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), C. 2, IRCICA, İstanbul 1998
- Ortaylı, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Hil Yayınları, İstanbul 1995
- Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi**, "Meşrutiyet", C. 5., İhlas Matbaacılık, İstanbul

- Outhwaite, William (Ed.), **The Blackwell Dictionary of Modern Social Thought (Modern Toplumsal Düşünce Sözlüğü**, Melih Pekdemir (Çev.) 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2008
- Özbilgen Erol, **Bütün Yönleriyle Osmanlı Âdab-ı Osmâniye**’ İz Yayınları, İstanbul 2003
- Özdemir, Hüseyin, **Osmanlı Devletinde Bürokrasi**, Okumuş Adam Yayınları, İstanbul 2001
- Özdoğan, GünayGöksu, Füsun Üstel, Karin Karakaşlı ve Ferhat Kentel, **Türkiye'de Ermeniler Cemaat-Birey-Yurttaş**, 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009
- Özer, Ahmet,**Doğu'da Aşiret Düzeni ve Brukanlar**, 1. Baskı, Elips Kitapları, Ankara 2003
- Özkaya, Yücel,**18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu**, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010
- .....**XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı**, 1. Baskı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985
- Özkaya, R. Yücel "Tanzimat'ın Siyasi Yönden Meşrutiyete Etkileri ve Cemiyet-i İslamiye Başkan Vekili Muhiddin Efendi'Nin Meşrutiyet Hakkındaki Görüşleri", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu**, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 31 Ekim-3 Kasım 1989
- Pamuk, Bilgehan " Osmanlı-Safevî İlişkilerinin İlk Dönemlerinde Âmid (1514-1515 Yıllarında Âmid Kuşatması), **1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu**, Diyarbakır, 20-22 Mayıs 2004
- Reyhan, Cenk, **Osmanlı'da İki Tarz-ı İdare Merkezîyetçilik-Adem-i Merkezîyetçilik**, 1. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2007
- Sabri, Mustafa ve Beytar,Emrullah,**Geleneğin Açmazı ile Modernist Savrulma Karşısında Said-i Nursi'nin Sivil Muhalefeti**, 1. Baskı, Çıra Yayınları, İstanbul 2009
- Saydam, Abdullah,**Osmanlı Medeniyet Tarihi**, Derya Kitapevi, Trabzon 1999
- Sayın, Önal,**Aile Sosyolojisi Ailenin Toplumdaki Yeri**, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1990
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet "Divan-ı Hümayun'dan Meclis-i Meb'usan'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama" Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, (s. 371-387), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2011
- Seyyar, Ali,**İnsan ve Toplum Bilimleri Ansiklopedik Sosyal Bilimler Sözlüğü**, Değişim Yayınları, İstanbul 2007
- Sezen, Yümnî,**İslam'ın Sosyolojik Yorumu**, Bileşik Yayıncılık, İstanbul 2000
- .....**İslâm Sosyolojisine Giriş**, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 1994

- Sultaneferdi, Hanzade, **Osmanlı Hanedan Saray Notları (1808-1908)**, İsmet Bozdağ (haz.), Tekin Yayınevi, İstanbul 2002
- Söylemez, Faruk **Osmanlı Devletinde Aşiret Yönetimi -Rişvan Aşireti Örneği-**, Bayrak Matbaası, İstanbul 2007
- Şen, Adil, **Osmanlı'da Dönüm Noktası (III. Selim Hayatı ve Islahatları)**, 1. Baskı, Fecr Yayınları, Ankara 2003
- Tanör, Bülent, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul
- Taplamacıoğlu, Mehmet, **Din Sosyolojisi**, 3. Baskı, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1983
- Tezcan, Mahmut, **Kan Dâvâları Sosyal Antropolojik Yaklaşım**, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara 1981
- Temo, İbrahim, Ahmet Rıza, **Biz İttihatçılar**, 1. Baskı, Örün Yayınevi, İstanbul 200
- Tolan, Barlas, **Toplum Bilimlerine Giriş**, Kalite Matbaası, Ankara 1975
- Topçu, Nurettin, **Devlet ve Demokrasi**, 1. Baskı, Hareket Yayınları, İstanbul 1969
- Toprak, Zafer, **İttihat-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918**, 1. Baskı, Homer Kitapevi, İstanbul 2003
- ....., "II. Meşrutiyette Fikir Dergileri", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul
- Tosun, Mehmet (Haz.), **Osmanoğulları ve Aydınların Anlatımıyla İmparatorluğun Yüzük Taşı II. Abdülhamid**, 1. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009
- Tuna, Korkut, **Yeniden Sosyoloji**, 1. Baskı, Karakutu Yayınları, İstanbul 2002
- Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010
- ....., **Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 1 İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918**, İletişim Yayınları
- Tuncer, Orhan Cezmi "Diyarbakır Kenti Kimliği", **1. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu**, Ankara, Neyir Yayıncılık, 27-28 Ekim 2000
- Tural, Erkan, **Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenteler**, 1. Basım, TODAİE Yayınları, Ankara 2009

- Turfan, M. Naim **Rise of the Young Turks -Politics, the Military and Ottoman Collapse (Jön Türklerin Yükselişi Siyaset, Askerler ve Osmanlının Çöküşü)**, Mehmet Moralı (çev.) 1. Baskı, Alkım Yayınevi, İstanbul 2005
- Turhan, Mümtaz,**Kültür Değişmeleri (Sosyal Psikolojik Bakımdan Bir Tetkik)**, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2002
- .....,**Garplılaşmanın Neresindeyiz**, Yağmur Yayınevi, İstanbul 1980
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi C. 29, Diyanet Vakfı Yayınlar, Ankara 200
- Türkdoğan, Orhan,**Doğu ve Güneydoğu Kabile-Aşiret Yapısı**, 1. Baskı, IQ Sanat Yayıncılık, İstanbul 2005
- .....,**Türk Toplumunda Zazalar ve Kürtler**, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2008
- .....,**Kültür-Değişme ve Toplumsal Çözülme**, 1. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2004
- .....,**Türk Toplumunun Kültürel Dinamikleri**, 1. Baskı, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2007
- .....,**Milli Kültür Modernleşme ve İslam**, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983
- .....,**Türk Toplumunda Aydın Sınıfın Anatomisi**, Timaş Yayınları, İstanbul 2003
- Türköne, Mümtaz'er, **Siyasî İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu**, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1991
- ....., **Türklük ve Kürtlük**, 1. Baskı, Ufuk Kitapları, İstanbul 2008
- Uluç, A. Vahap "Kürtler'de Sosyal ve Siyasal Örgütlenme: Aşiret", **Mukaddime**, Sayı 2, 2010
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı **Osmanlı Tarihi**, 4. Baskı, C.I., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1982
- .....**Osmanlı Tarihi**, 4. Baskı, C. II., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983
- Ünal,Ayhan Afşin, "XVI. ve XVII. YÜZYILLARDA CEZAYİR-I BAHR-I SEFİD (AKDENİZ-EGE ADALARI) YA DA KAPDAN PAŞA EYALETİ" **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** S. 12 Yıl: 2002
- Ünal, Mehmet Ali, **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Isparta 1997

- ....., **Paradigma Osmanlı Tarih Sözlüğü**, 1. Baskı, Paradigma Yayınları, İstanbul 2011
- Varlık, M. Bülent, " Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mizah", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 1985
- Yayla, Yıldızhan, "Osmanlı Devlet'inde Meşrutiyet Kavramı", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985
- Yeni Türk Ansiklopedisi**, "Meşrûtiyet", C. 6, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1985
- Yıldız, Hasan, **XX. Yüzyıl Başlarında Kürt Siyaseti ve Modernizm**, 2. Baskı, Nûjen Yayınları, İstanbul 1996
- Yıldırım, Ergün, **Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi**, 1. Baskı, Bilge Yayınları, İstanbul 1999
- ....., **İktidar Mücadelesi ve Din**, 1. Baskı, Bilge Yayınları, İstanbul 1999
- Yılmazçelik, İbrahim "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbekir Eyaleti Valileri (1516-1838) **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi "Fırat Universty Journal of Social Science** cilt: 10 Sayı: 1, s. 233-287 Elazığ- 2000
- Yılmaz, Durmuş, **Osmanlı'nın Son Yüzyılı Cumhuriyet Giden Yol**, 1. Baskı, Çizgi Kitabevi, Konya 2001
- Yılmaz, Fehmi **Osmanlı Tarih Sözlüğü**, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2010

Gazeteler:

Âmid Gazetesi, 22 Nisan 1909, sayı , s.1, Basım Yeri: Diyarbekir

Âmid-i Sevda, 7 Şubat 1324, Amid Matbaası, sayı 1

Şark ve Kürdistan, 25 Şevval 1326, Teşrîni Sani 1324, Miladi 1908, No: 1